

LOLLAND-FALSTER 1988

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 1988 — 76. årgang

Redaktion:

Artikler vedrørende stavnsbåndsjubilæet: Else-Marie Boyhus.

Øvrige stof i årbogen: Verner Hansen.

Tryk: Lollands-Postens Bogtrykkeri, Maribo

Omslagsbillede:

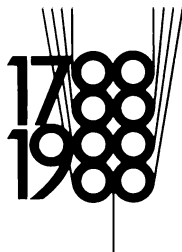
*Kop fra Den Kongelige Porcelainsfabrik med Pederstrup som motiv o. 1845 udført af
W. Koch efter S.H. Petersens kobberstik (se s. 34).
Reventlow-museet, Pederstrup.*

Indholdsfortegnelse

Årbog i mindet om stavnsbåndsjubilæet ..... 5 Af Verner Hansen	Pilehegn og risgærder ..... 78 Af Sven Thorsen
Mindeord om Fridlev Skrubbeltrang 6	En fæstebondes vilkår ..... 92 Af Else-Marie Boyhus
C.D.F. Reventlow som reformpolitiker ..... 7 Af Fridlev Skrubbeltrang	Reformer, oplysning, bibliotek og Stiftsbibliotekets oprettelse 1795 ..... 113 Af Bente Kaspersen
Landmanden og statsmanden C.D.F. Reventlow ..... 13 Af Fridlev Skrubbeltrang	Et udvalg af litteratur om landboforhold på Lolland-Falster .... 119 Af Niels Chr. Rasmussen
Landvæsenets indretning på grevskalet Christianssæde ..... 31 Af Else-Marie Boyhus	Lolland-Falster i bogverdenen ..... 129 Af Verner Hansen
Christian Ditlev Reventlow og skolerne på Christianssæde ..... 42 Af Ingrid Markussen	Lolland-Falsters museer 137
»Laalands Pløien og Helveds Pine faar aldrig Ende« ..... 65 Af Holger Rasmussen	Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver 153
Morten Smed og landboreformerne .... 69 Af Claus Bjørn	Årbøger og lokalhistoriske skrifter om Lolland-Falster 160
	Lolland-Falsters historiske Samfund ... 161
	Person- og stedregister 166

Årbog i mindet om stavnsbåndsjubilæet

I 1988 blev det på mange måder markeret, at det var 200-året for ophævelsen af stavnsbåndet og hvad deraf fulgte af reformer til gavn for bondens frihed.

Jubilæet blev ikke fejret som en begivenhed, der var til lige stor gavn for de mange, som dengang boede på landet.

Hvad der skete var derimod, at der skabtes ligesom et grundlag, der gav udvikling for et folkeligt liv, der på mange måder blev til gavn for hele den danske befolkning.

»Den store lollænder«, statsminister C. D.F. Reventlow, var en af hovedmændene for bondereformernes gennemførelse, og derfor var det naturligt, jubilæet i særlig grad blev fejret på Lolland-Falster.

Der blev i vinteren 1987-88 holdt usædvanligt mange møder med foredrag, der havde relationer til baggrunden for stavnsbåndets ophævelse og landbrugets forhold.

En værdifuld nyskabelse var det også, at der for første gang blev udarbejdet en meget omfattende liste over litteratur om landbforhold på Lolland-Falster.

Flere store festarrangementer var med til at understrege den betydningsfulde begivenhed, som jubilæet var.

Lolland-Falsters historiske Samfundsbestyrelse har ønsket at skabe et ligesom mere varigt minde i form af, at årbogen 1988 handler om et bestemt tema med stavnsbåndsjubilæet som udgangspunkt.

Samfundet er museumsinspektør Else-Marie Boyhus, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo, meget taknemlig for det store arbejde med at finde en række forfattere og redigere de udmærkede artikler til en samlet helhed, der stof- og billedmæssigt virker interessant. Til fremskaffelse af kildemateriale er modtaget tilskud fra Landbrugsrådets Stavnsbåndsudvalg. Farveoptagelser skyldes museumsinspektør Johannes Nørgaard Petersen, Reventlowmuseet, Pederstrup.

Når årbogen har kunnet få et fint udstyr og et omfattende indhold, så skyldes det, at Knud Højgaards Fond har givet et betydeligt bidrag hertil. Fondet har på en smuk måde levet op til sit formål, der blandt andet er at yde støtte til fremme af kulturelle formål til bedste for Danmark og dets befolkning.

Samfundet bringer en tak til Knud Højgaards Fond for den udviste velvilje, der i høj grad lever op til stifterens nære tilknytning til Lolland-Falster.

Verner Hansen.

Fridlev Skrubbeltrang 1900-1988

Den 12. februar i år døde Fridlev Skrubbeltrang og dermed sluttede et langt og flittigt liv. Han var aktiv højt oppe i årene, lagde brik på brik til sit omfattende forfatterskab, og den sidste af brikerne blev artiklen C. D. F. Reventlow som reformpolitiker, som Skrubbeltrang skrev til denne årgang af Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog.

Skrubbeltrang var en lærd forsker, der grundlæggende kom til at præge dansk landbohistorisk forskning i vort århundrede. Men han var tillige rundet af den folkelige oplysnings tradition, og han forblev den tro livet igennem. Et eksempel på Skrubbeltrang som folkeoplyser er det foredrag om Reventlow, han holdt på Pederstrup den 11. marts 1948 i 200 året for Reventlows fødsel. Det blev trykt i Landøkonomisk Tidsskrift og genoptrykkes i denne årbog s. 13-30.

C. D. F. Reventlow som reformpolitiker

Hans personlighed

Af Fridlev Skrubbeltrang

Christian D. F. Reventlow (1748-1827) må regnes blandt vore mest ansete statsmænd, så meget mere som han ydede sin hovedindsats i forbindelse med de landboreformer, der ofte betegnes ved det ene ord »bondefrigørelsen«. Alligevel har historikernes vurdering af Reventlows fortjenester og hans personlighed været ret nuanceret. Han var jo både godsejer, embedsmand og forstmand, men kun m.h.t. det sidste har anerkendelsen af hans indsats været enstemmig.

Så alsidig var Reventlows virksomhed, at Videnskabernes Selskab efter hans død flere gange måtte udsætte en prisbelønning for et mindeskrift. Først i 1837 fremkom et 2-bindsværk, skrevet af en historie-interesseret jurist, den senere statistiker *A. F. Bergsøe*. Titlen var: »Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed som Kongens Embedsmand og Statens Borger«. Værket indeholdt en særlig hyldelse til »landsfaderen« Frederik VI, samtidig med at Bergsøe kunne beklage, at selv mere oplyste landsmænd havde et alt for ringe kendskab til de store reformer, som især skyldtes Reventlow. Desværre havde forfatteren ikke kun-

net udnyttet væsentlige dele af det store kildemateriale, der først senere blev tilgængeligt, men han turde hævde, at Reventlow som statsmand forsvarede såvel godsejeres som bønders lovlige og naturlige rettigheder. Alligevel ville godsejernes fører i Roskilde Stænderforsamling mene, at Bergsøe var uretfærdig i sin omtale af den daværende godsejerklasse. B.s syn på grev Reventlow var meget afgjort: »*Han staar klart for det hele Folks Ihukommelse som Frihedens, Arbejdsflidens og Oplysningens Talsmand ved Tronens Side*«.

I det følgende tiår kritiserede national-liberale historikere ofte statsmænd fra enevældens tid. *C. F. Allen*, der nærrede en varm interesse for bondestanden, priste dog de store landboreformers mænd, mens det kan undre, at *Ludvig Chr. Müllers* folkelige »Danmarks Historie« fra omtrent samme tid ikke mere indgående omtalte Reventlows alsidige indsats for bondefrigørelsen.

I tiden omkring hundredårsjubilæet for stavnsbåndsløsningen 1788 opnåede Reventlow og andre reformmænd en anerkendelse, som næppe er overgået senere. Betydeligst var *Edvard Holms* værker. I 1888

kom »Kampen om Landboreformerne« (hvor Chr. Colbiørnsens ildfulde personlighed dog i særlig grad har interesseret Holm), senere — i bind VI af »Danmark-Norges Historie 1720-1814« — fremhævede H., at Reventlow både som privatmand og som statsmand havde udmærket sig ved sin store virkelyst og den ungdommelige iver, hvormed han kæmpede for bondefrigørelsen.

I 1923 udtalte *Axel Linvald* i »Kronprins Frederik og hans Regering 1797-1807« som sin opfattelse, at Reventlow i sin landpolitik havde taget sigte på en udvikling, der ville gøre det mindre nødvendigt i fremtiden at værne bønderne gennem lovgivning. På linie hermed kunne retshistorikeren *Fr. Vinding Kruse* i »Ejendomsretten« I (1929) hævde, at Reventlow og Colbiørnsen »ganske instinktivt kun fulgte frihedsideerne i nedbrydningen af den gamle orden, ikke i generaliseringerne«.

Allerede Edv. Holm havde talt om reformvennernes »beskyttelsessystem«, og *Hans Jensen* skildrede i »Dansk Jordpolitik 1757-1919« en brydning mellem to reformpolitiske retninger: den ene engelsk påvirket og udpræget liberalistisk, den anden bestemt af danske forudsætninger og derfor indstillet på en bondebeskyttelse gennem lovgivning og administration. H.J.s opfattelse blev tydeligt fremhævet i værkets I. del med titlen: »Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810« (1936). For Reventlow var statsreguleringen kun et overgangsstadium, fandt Hans Jensen: »Det skyldtes Reventlows store Fordomsfrihed og hans Kærlighed til Danmarks Bondestand, at han i saa vid Udstrækning som muligt kunde gaa med til en ny, positiv, bondebeskyttende Landbolovgivning«.

I 1938 udkom Hans Jensens »Chr. D. Reventlows Liv og Gerning«, en fyldigere Reventlow-Biografi end *Arthur H. Petersens*

mere populære fremstilling i »Greve Chr. D. F. Reventlow til Christianssæde« (1929). H. J. havde udnyttet et langt rigere kilde-materiale og skildrede udførligt Reventlows alsidige virksomhed, således også hans bidrag til folkeoplysningens fremme og hans religiøse tænkemåde, navnlig Reventlows fremhævelse af den kristnes moralske og samfundsmæssige pligter. I modsætning til den pietistiske retning i 1700-tallet gav Reventlows religiøsitet udtryk for umiddelbar livsglæde og frejdig fortrøstning. Hans Jensen mente, at Reventlow lige så fuldt som en senere tids folkeoplysningsmænd (især grundtvigianere) var tilhænger af »en virkelig oplivende Skoleundervisning, baaret frem i Frihed af Lærere, der selv var tilstrækkelig grebet af den Kundskab, de skulde bringe videre«.

Et par malerier har givet et værdifuldt bidrag til opfattelsen af Reventlows personlighed. Fremhæves bør et portræt malet af Jens Juels elev Hans Hansen (gengivet s. 9 og 21), der i sin menneskeopfattelse ikke stod tilbage for mesteren. Om dette maleri, der viser os Reventlow i hans fulde manddomskraft, har historikeren *Vilhelm la Cour* i sin »Danmarks Historie« II, 1940, (s. 233) skrevet: »Hele den afklarede Myndighed, der var forbundet med saa megen Mildhed, hele den selvsikre Ro, hvormed Reventlow lagde og gennemførte sine Planer, lyser ud af dette kraftige Ansigt med det faste Blik og den tilsluttede, men ikke strenge Mund. Det er en Mand, hvis fromme Gudsfrygt og stærke Arbejdsstrang finder Udløsning i et lykkeligt Hjemliv og en virksom Gerning til sine Medborgeres Bedste«.

Som den nutidige historiker, der måske tiere end nogen anden har udnyttet kilde-materiale til belysning af Reventlows indsats, vil jeg, *Fridlev Skrubbeltrang*, i korthed anføre nogle iagttagelser, der kan tjene til karakteristik af Reventlow.

Lithographeret af I.W. Tegner

I.W. Tegner & Entenderriff lith. Inst

C.D. Reventlow

C.D. Reventlow, litografi af I.W. Tegner efter Hans Hansens maleri (se s. 21).

Da jeg som student skrev et historie-special, hvor Chr. Colbiørnsen var hovedskikkelsen (1923), kom Reventlow uundgåeligt ind i billedet. Colbiørnsen havde stort set ligestillet gårdmænd og husmænd m.h.t. de fordele, bondestanden burde opnå ved stavnsbåndsløsningen. Reventlow, der havde et mere indgående kendskab til godsforhold, fandt det væsentligere, at mænd, der havde mulighed for at udnytte friheden med det største økonomiske udbytte, blev begunstiget i den lovgivning, der på afgørende måde skulle ændre bondestandens militære forpligtelser. Det gjaldt i første række forpagtere, gårdmænd og gårdmandssønner.

Men det var samtidig Reventlows opfattelse, at loven med fordel for såvel staten som husmandsstanden kunne forpligte godsejerne til at opføre et soldaterhus pr. 16½ tdr. hrtk. bøndergods. Til huset skulle høre 4 tdr. land, så at en ko og nogle får kunne græsses. Blev huset opført på hovedgårdstakst, skulle fæstebønderne udrede jordafgiften. En sådan reform kunne sikre Danmark en forsvarsstyrke i lighed med Sveriges. En soldaterhusmand ville være i stand til at gifte sig og iøvrigt opnå væsentlige indtægter som landarbejder. Efter 20 års forløb skulle han selv kunne udpege sin afløser, blive indsidder og opnå en mindre pension.

Andre medlemmer af den store landbokommission fandt imidlertid, at udgifterne til ialt ca. 13.000 soldaterhuse ville blive så betydelige, at fæstebønderne ikke kunne forrente og afbetale dem, ligesom de ville miste megen arbejdskraft. Derfor blev Reventlows forslag ændret, hvorefter det kun indeholdt en vis opmuntring til godsejere om frivillig indretning af soldaterhuse, og denne lovparagraf fik ringe betydning.

Colbiørnsen havde i det oprindelige udkast til forordningen om stavnsbåndsløsningen anført, at de forskellige former for husmandshoveri for fremtiden udtrykkeligt skulle nævnes i husmænds fæstebreve. Men i *det* udkast til en hoverianordning, der forelå i juli 1788 gik Reventlow ligesom andre af kommissionens medlemmer ind for en række bestemmelser, der var udtryk for udpræget landøkonomiske interesser. Fritagelse for værnepligtsbyrder skulle opmuntre den driftige forpagter, den unge selvstændige gårdbruger og den velhavende gårdmandssøn til at anvende arbejde og kapital på forbedring af deres landbrug. Også gifte husmænd skulle på sessionerne kunne fritages for militærtjeneste, navnlig hvis de havde børn (se min disputats »Husmand og Inderste«, 1940, s. 333).

I en stor betænkning fra foråret 1788, foreslog Reventlow, at husmændenes hoveri lige så vel som gårdmændenes nøje burde bestemmes, hvor dette ikke i forvejen var sket ved deres fæstebreve. Men i årene 1791-95, da hoverispørgsmålet søgtes løst ved frivillige overenskomster, blev husmandshoveriet forbigået. I Reventlows forslag til en hoverianordning, forelagt i landbokommissionen 7. april 1795, hed det derimod, at intet ubestemt hoveri skulle finde sted, og Reventlow anførte eksempler på husmandsbeskyttende foranstaltninger. Tilsvarende blev nævnt i et senere udkast. Men i oktober 1797 vedtog kommissionen, at husmændenes hoveri skulle behandles særskilt, og frd. af 8. decbr. 1799 omfattede alene gårdmandshoveriet.

Blandt yngre historikere havde *Sigurd Jensen* fortjenesten af at fremhæve C. D. Reventlows afgørende indflydelse på såvel Den kgl. Creditkasses som Den almindelige Enkekasses meget betydelige udlån til gårdfæstere, der ville opnå selveje (disputatsen »Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi«, 1950). Endvidere har *Jens Holmgaard*

på flere punkter vurderet Reventlows indsats ved gennemførelsen af de nordsjællandske landboreformer (Erhvervshistorisk Årbog VI).

Under titlen »Konjunkturer og afgifter« (1980) har *Thorkild Kjærgaard* behandlet C. D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet. Han gav her udtryk for en opfattelse af reformpolitikeren Reventlow, der var stærkt afvigende fra det billede, som tidligere historikere har givet. *Kjærgaard* ville hævde, at Reventlows »faste forankring i det gamle standssamfund« skabte en naturlig ulighed, som gjorde et samarbejde med bonden, for ikke at tale om husmanden og landarbejderen, både umuligt og absurd« (indledende afsnit II, s. 24). Hertil må bemærkes, at næppe nogen historiker har hævdet, at Reventlow m.h.t. selve lovgivningen »samarbejdede« med bønder. Overfor gårdmændene var Reventlow efter *Kjærgaards* opfattelse »imødekommende«, men heri fandt *Kjærgaard* intet »ekstraordinært... i forhold til landets andre godsejere«. Dette afhænger naturligvis af, hvad »imødekommende« omfatter, og påfaldende er *Kjærgaards* udsagn: at Reventlow i sit syn på de laveste klasser i samfundet kunne være »foragtende« (henvisningerne indeholder intet bevis!).

Mere iøjnefaldende end *Kjærgaards* spredte Reventlow-kritiske bemærkninger i det nævnte værk er hans karakteristik af den store reformpolitiker i den nye udgave af »Dansk Biografisk Leksikon« (bind 12, s. 164-168). *Kjærgaard* vil her hævde, at stavnsbåndsløsningen kun mødte »egentlig modstand« i militære kredse.

»Få politikere har spillet en rolle i Danmark som *Reventlow*«, erkender *Kjærgaard*, men han forholder sig skeptisk til den fremherskende opfattelse af Reventlows landbopolitik. *Kjærgaards* eget udsagn om Reventlow vil utvivlsomt overraske de fleste

læsere og bør citeres i dets fulde ordrige sammenhæng: »*Man har opfattet hans indsats ud fra en ideel synsvinkel, ikke mindst er hans landbopolitik fremhævet som et sjældent eksempel på idealistisk politisk virksomhed. Det turde imidlertid være et spørgsmål, om det ikke slet og ret er Reventlows egen selvscenescættelse, man herved viderebringer. Således var ikke mindst hans landbrugspolitik tvetydig og modsigelsesfuld i sin balancegang mellem en postuleret, anti-aristokratisk bondevenlighed og en aldrig svigtende hensyntagen til godsejerinteresser. Men måske er det netop i tvetydigheden man skal finde Reventlows styrke og nøglen til, at han kunne forblive i toppen af et intrigant politisk system i næsten 40 år. Som professionel politiker søgte han ikke magt for at gennemføre filosofiske eller statskritiske ideer. Han udstyrede sig tværtimod med de ideer, som i enhver situation var anvendelige i hans egen magtkamp. I denne magtkamp havde han mange med- og modspillere. To af de vigtigste var den offentlige opinion og godsejerne. Den offentlige opinion prøvede han at stille tilfreds med mange ord om bondevenlighed og en lovgivning med stort symbolsk, men ringe konkret indhold. Godsejerne søgte han at stille tilfreds med økonomiske indrømmelser«.*

Hvis denne nedvurdering af en statsmand, der af de fleste historikere har fået en højst anerkendende karakteristik, skal vinde gehør i nutiden, må den underbygges med et reelt bevismateriale. Det savnes.

Den almindelige vurdering af C. D. Reventlows personlighed afviger stærkt fra *Thorkild Kjærgaards*. Her bør det endnu nævnes, at også historikeren *Louis Bobé* i flere af sine værker har skildret C. D. Reventlow, idet han navnlig har udnyttet de talrige breve fra den reventlowske familiekreds og fru Reventlows dagbog. I Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 1948 (s. 19-31) har *Bobé* givet et farverigt billede af »Statsminister Greve C. D. F. Re-

ventlow i Hjemmet«. Han omtaler her embedsmandens glæde, når »Christian Smed« (Reventlows kælenavn i familien) kunne afkaste »Slavekitlen med Flitter og Baand« og iføre sig sin hædersdragt, den norske bondekofte. Bobé nævner også, at hele familien ikke blot deltog i bøndernes fester, men kunne gå på besøg selv i de fattigste hjem.

Den 11. marts 1948, på 200-årsdagen for Reventlows fødsel, talte jeg ved festen på Pederstrup om »Landmanden og Stats-

manden C. D. F. Reventlow« (foredraget gengives i denne årbog s. 13-30). Jeg fremhævede her, at hans indsats som landmand, statsmand og skolemand (han var medlem af den store skolekommission 1789-1814 og oprettede skoler på sine godser) ikke skyldtes hans mange originale ideer, men en lykkelig forening af frodige anlæg og en handlekraftig, udpræget menneskevenlig ånd. Derfor blev han i sin tid bondefrihedens og en række sociale fremskridts forkæmper.

Landmanden og statsmanden C.D.F. Reventlow

Af Fridlev Skrubbeltrang

Foredrag holdt på Pederstrup i anledning af C.D.F. Reventlows 200 årsdag d. 11. marts 1948. — Trykt efter Tidsskrift for Landøkonomi 1948.

Året 1948 er et stort mindeår, og det, vi herhjemme kan se tilbage på med glæde i sindet, er mindet om frigørende kræfters sejr over samfundstilstande, der trængte til fornyelse. Vi ser det bedst, når det gælder martsdagene 1848 og hele den folkelige og nationale frigørelse, der fulgte.

Det føjer sig så smukt, at statsminister C.D.F. Reventlows mindedag — 200 årsdagen for hans fødsel — falder kort før de martsdage, der rummer de historiske minder om et stort folkeligt gennembrud. Reventlow har fremfor nogen været med til at skabe et dansk samfund, hvor bonde og borger efterhånden kunne modnes til at tage styret i egne hænder — selv om han ikke i sin levetid kunne se denne udvikling i møde.

Det er mig en ære og en glæde, at bestyrelsen for C.D.F. Reventlows minde har bedt mig fortælle om den store statsmand, som udgik fra denne egn, og som gennem sin politiske gerning blev en af Danmarks bedste sønner. Reventlow tilhørte en anset slægt, men det var på ingen måde en selvfølge, når han fik en så fremtrædende stilling og kom til at øve afgørende indflydelse på de reformer, der gav Danmark og da især den danske landbostand så rige udviklingsmuligheder. Hvad Reventlow blev, det blev han for en del i kraft af store og kloge

udviklede evner, men ikke mindst blev han det i kraft af sin stærke og retsindige karakter og ved sin utrættelige arbejdsindsats.

Det store ved Reventlow som landmand, skolemand og statsmand er ikke de mange originale ideer, men en lykkelig forening af frodige anlæg og en handlekraftig, udpræget menneskevenlig ånd. Reventlow elskede at arbejde, han holdt fremfor alt af landvæsenet og af danske bønder, han satte frihed og fremskridt overmåde højt — derfor blev han i en mørk tid bondefrihedens og de sociale fremskridts varmhjertede forkæmper. Og selv om han tilhører *Enevældens* tidsalder, har hans eksempel også i politisk henseende noget at fortælle det 20. århundrede. Det vidtforgrene samarbejde, som senere blev grundbetingelsen for et demokratisk styre, forstod også han betydningen af. Derfor fejrer vi C.D.F. Reventlow og hans værk — ikke som et fjernt historisk minde, men som en levende inspiration til samfundsnyttig gerning i Danmark.

Som så mange adelslægter kom Reventlowerne til Danmark sydfra; man vil følge deres spor tilbage til Ditmarskens selvstændige bondestand. Reventlows gren af slægten var kommet hertil i det 16. århundrede. En af hans forfædre var Christian IV's betroede mand, bedstefaderen Christian Dit-

Ditlev Reventlow (1710-1775), far til C.D. og Ludvig Reventlow.

lev Reventlow, var en stor hærfører under Frederik IV, men C.D.F. Reventlows far, der også bar Christian Ditlev-navnet, var snarest en jævn godsejer, skønt han bl.a. ejede grevskabet Christianssæde og på Fyn Brahetrolleborg.

Som ung gav Reventlow i breve til sin kæreste et smukt billede af sin far. Han priser hans retskafne og redelige karakter. Endnu i sit sidste leveår (1827) taler han om sin »kærlige gode far«, der fødtes for 117 år siden »til lykke for alle hans efterkommere og hans bønder og underhavende, dem han fandt den største fornøjelse i at kunne glæde...«. Men alligevel er det tvivlsomt, om faderen som godsejer og bondeven blev nogen god læremester for sønnen. Så elendige og gammeldags var forholdene, så ondartet virkede hele stavnsbåndssystemet,

at selv den venligste godsejer ikke kunne ændre meget ved tilstandene. Og faderen var temmelig upraktisk og uden fremdrift.

Reventlows mor døde tidligt, og sammen med sine tre søskende fik han en noget trist barndom, med en streng opdragelse efter tidens skik. Da Christian var i 14-årsalderen giftede faderen sig 2. gang, og om stedmoderen — en komtesse Holstein-Ledreborg — siger sønnen, at »gennem hende blev vort hjem lykkeligt som intet andet hjem, jeg kender.« Men ved samme tid begyndte Christian sammen med sin tre år yngre bror *Johan Ludvig* en drøj skoletid i Altona ved Hamburg, hvor de to drenge, der næsten altid holdt sammen, kom ud for prøjsertysk påvirkning. For Reventlow som dansk mand fik det stor betydning, at han og Ludvig 1764-67 kom til Sorø og på det adelige akademi blev undervist i dansk sprog og kultur, i danske stats- og samfundsforhold m.m. Og her fik de til vejleder en mand, der skulle få den største indflydelse på brødrenes karakterudvikling og deres interesser.

Dr. *Carl Wendt* var måske i al sin retskafenhed lidt tør og pedantisk, men han lærte Reventlow at have orden og plan i sit arbejde, gjorde ham mere målbevidst og flittig.

Sammen med dr. Wendt rejste de to brødre i 1767 ud i Europa.

Først studerede de 1½ år ved universitetet i Leipzig, senere drev de mere praktiske studier på rejser i Tyskland, Schweitz, Frankrig og især England. De rejste ud i oplysningstidens Europa og allerede i Leipzig synes en yngre universitetslærer *Chr. Garve* at have ledet Reventlow på sporet af de sociale friheds- og fremskridtsideer, som han senere skulle blive en forkæmper for herhjemme. Han blev også påvirket af digteren *Chr. Gellert*, der var en af samtidens mest beundrede pædagoger, »Tysklands

C.D.Reventlow, litografi af Em. Bærentzen efter maleri af C.A.Jensen.

hovmester«. Gellerts moralske forelæsninger lød ikke blot fra et kateder, han skrev også salmer og digte, hvis moral selv børn kunne begribe. Mange vil vist fra deres skolebøger huske »En bondeknøs, som hed Hans og havde været udenlands med herremandens søn et år ...«, det er Gellerts.

Rejsen i Vesteuropa gav de unge grever frisk luft i lungerne. De inddrak med velbehag tidens oplysningstanker, ikke mindst på landboområdet, og netop her skete der dengang så meget nyt. Mange drømte om at fri de stavnsbundne eller livegne bønder rundt om i landene, men endnu flere ville frigøre jorden og gennem landøkonomiske reformer skabe velstand for den enkelte og for samfundet. — Det meste var endnu kun teori. »Man skrev nyttige bøger om landbruget, og alverden læste dem — undtagen landbrugerne« sagde den vittige franske tænker *Voltaire*. Men i England var det praktiske landbrug dengang i rivende udvikling; her havde man svingplove og maskiner, her forbedrede man kvægavlen og dyrkede kløver, som var sjælden i Danmark, man åndede i en atmosfære af iver og begejstring for jordbrug. Økonomisk set var det udmærket, men socialt set havde det en skyggeside. Det var godsejerne og de store forpagtere, der bar fremskridtet, mens den selvstændige bondestand næsten forsvandt — England blev et herregårdsland med afhængige småforpagtere og landarbejdere. Også det havde den unge Chr. Reventlow øje for.

Som en veluddanet adelsmand på 23 år kom Reventlow tilbage fra udenlandsrejserne, og i 1772 forlovede han sig med en ung og elskelig stiftsdame på Vallø, *Fredrikke Sophie Charlotte v. Beulwitz*, i 1774 giftede de sig, og dette harmoniske og lykkelige ægteskab er en af grundpillerne under Reventlows landmands- og statsmandsgerning. Vi ved meget om dette hjem, især

gennem de mange breve fra hendes hånd, som Reventlow-slægten og Dr. *Bobé* har ære af at have fremdraget, og som hører til de smukkeste i dansk historisk litteratur. Det begynder med forlovelsesbreve i tidens stilfulde og følsomme tone, og det fortsætter op gennem årene, nu mest i breve til svingerinder, altid fulde af omsorg, kærlighed og beundring for manden. Bedst befandt de sig i deres snart så børnerige hjem på Lolland, men tit opholdt familien sig hos ham i København, når han havde travlt med embedsgerningen. Da kunne hans »lille pige« længes inderligt efter »det gode Christianssæde, det yndige Pederstrup ... Men Gud, du ved det, hvor gerne jeg forsager alt dette, når blot min gode mand må beholde sin fred og sit lyse sind!«

Den unge Reventlow havde i virkeligheden svært ved at vælge sin livsopgave: om han ville være *landmand* d.v.s. godsejer af gavn, eller *embedsmand*, med tiden statsmand. Mest lyst havde han til landmandens gerning, men hvad så med den lange uddannelse, der pegede frem ad embedsvejen? — Det var dog her, den unge adelsmand kunne vente at gøre karriere.

Reventlow søgte råd hos Wendt, der mente, at han meget vel kunne være landmand og samtidig embedsmand. Hvis Reventlow kom ind på de regeringskontorer, der tog sig af landbosager, ville han her få megen nyttig viden om alle sider af landbruget og om forholdene i alle egne af landet. Og samtidig ville han som godsejer få nøje kendskab til Lollands særlige forhold: hvedeavl var ikke almindelig i andre landsdele, og der kunne også være tale om sukkerroedyrkning — så fremsynede var

Forordning om Stavnsbåndets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkøn i Danmark. 20. juni 1788.

Forordning
om
Stavnsbaandets Løsning
fra Godserne
for Bondestandens Mandkion
i Danmark.

Christiansborg Slot den 20de Junii 1788.

København,

trykt hos Directeur P. M. Høpfner, Hans Kongelige Majestæts
og Universitæets første Bogtrykker.

Wendt og Reventlow. — Men Reventlow var klar over, at hvis han skulle udrette noget som statsmand, da måtte han søge mere oplysning om politiske og økonomiske forhold, lære historie og retsvæsen og fremfor alt beskæftige sig med centraladministrationens opgaver, og da ville der blive for lidt tid til den egentlige landmandsgering.

Og netop her havde Reventlow store planer, han ville gøre sit grevskab til en *forsøgs-mark* for de kommende landboreformer: »Alle forandringer, som jeg vil foretage på mit gods, må jeg omhyggeligt gennemføre i småt og stort, hvis mine forsøg senere skal gentages i det store«. — Han ved, at det vil kræve tid og penge: »I stater, hvor landvæsenet er bragt til større fuldkommenhed end her, har overordentlig dygtige mænd hele deres levetid arbejdet flittigt ved landbruget, og alligevel har deres efterfølgere kunnet gøre fremskridt, der ikke blot var af vigtighed for deres fædreland, men ofte for hele menneskeheden. Hvor meget ville en mand ikke få at gøre i *Danmark*, hvor denne vej endnu ikke er betrådt, og ... hvor uvidenheden er så stor, at man ved det allerdårligste landbrug har den tro, at al forbedring er umulig og forgæves ...«, skriver Reventlow.

Lykkeligvis fik Wendt ret: Reventlow blev både landmand og embedsmand, og fra regeringskontorerne skulle han til sin tid virke med større kraft til landbrugets og bondestandens gavn, end nogen dansk reformpolitiker før eller siden.

Følger man Reventlows landmandsgering i de 10-12 år, før arbejdet »i det store« næsten slutte ham, oplever man i virkeligheden den udvikling, som foregik hos de bedste mest vidtskuende godsejere. Han kan ikke nøjes med at bortforpakte tre af sine herregårde og drive resten så meget mere intensivt, forbedre avlsbygninger,

bygge nyt mejeri, nyt teglværk og efterhånden indføre virkelig rationelt skovbrug på 3-4000 tdr. land. Nej, han må også have sine bønder med, når det gælder forbedringer, skønt pengemangel holder igen. Han udskifter overdrev mellem landsbyerne, og i 1786 er 73 af Christianssædes ca. 270 bønder udskiftet af fællesskab og 22 har fået bygningstømmer og er flyttet ud på marken, mange husmænd har fået jordlodder og en del hoveri er afløst. Og Reventlow har begyndt arbejdet med sine skoler. Alt sammen viser det omsorgen for »de bønder, som er mig betroet«. Blandt de oplyste mænd og skønånder, der gæstede Christianssæde, var også den unge digter *Jens Baggesen*. Ved sit lille bord i en hul eg skrev han i 1787 digtet »Landforvandlingen«, hvor han som i et fremtidssyn ser de lykkelige følger af godsreformerne:

Der, hvor nylig golde tidsler gro'de,
bølged' sig en hær af svangre strå,
der, hvor usle hytter samled' stode,
muntre boliger adspredte lå.
Der, hvor armod græd i tunge kæder,
trættet svaghed syg og døsig gik,
flittige og fri og raske glæder
mødte mit umættelige blik.

Blide dale, højtidsfulde skove,
klare bække veksled' under mig.
Alt var fuldt af liv i ordnens love,
hvor natur og kunst omfavned' sig;
spredte lå de lykkelige tage,
under hvilke jordens rigdom lå,
her gik manden, hisset gik hans mage,
han til agren, hun til sine små.

I grevinde Reventlows breve er landlivet måske lidt for meget en idyl. Man hører om bondefester, om de unges dans omkring sommer-i-by-træet til violinspil, om møgildet, når gødningen var kørt ud og spredt (»den forløb rigtig pænt, vi havde rejst lyst-

huse overalt«), og hun kan fortælle om sin mand, at han var hos bønderne ved høsletten og »lærte dem alle slags morsomme lege«. Vist er det, at Reventlow havde lykkelige dage på godset, når embedsdragstens »slavekittel« var hængt på knag, og han færdedes i sin norske kofte på sine marker, i sine skove og nu og da i bøndernes stuer. Men det gør ham ondt, at landbruget og omsorgen for bønderne må overlades til ridefogden og andre godsfunktionærer, der ikke altid fortjener hans tillid. »Aldrig vil jeg kunne opfylde målet for min bestemmelse, så længe mine landlige pligter kommer i anden række. I det øjeblik, jeg tror at have handlet rigtigt, er måske min forvalter ved at fratage den retskafne, men fattige mand hans sidste ejendele, forstøder den trængende, som en fattig bonde har taget til sig, og gør mig til en grusom mand, hvor jeg tror at være god og mild. Om man vidste, hvor *lidt* herremanden gælder og hvor *meget* forvalteren, ville man ikke fortænke herremanden i, at han selv ønsker at være forvalter.«

Ja, Reventlow ville ikke blot være sin egen forvalter, men helst tage sig af landboforholdene overalt i riget, hvor bønderne sukkede under stavnsbåndet og andre urimelige byrder.

I datidens Danmark, der jo var forbundet med Norge og med hertugdømmerne Slesvig-Holsten, var $\frac{3}{4}$ af befolkningen bønder, og de stod overordentlig lavt på den sociale stige. Kun meget få var selvejere. De 7-800 danske godser var i mange henseender små stater, hvis fæstebønder levede under vidt forskellige kår. Stavnsbundne til godserne var praktisk taget alle mandlige beboere af bondestand, men der var stor forskel på, om man på livstid var bundet til et gods med 20-30 gårde og et lignende antal jordløse huse, eller man boede på udstrakte krongodser og grevskaber med flere hun-

dre gårde. Det var heller ikke det samme, om man var hovbonde med 2-300 arbejdsdage om året til herregårdens marker og skove eller såkaldt hovfri bonde med måske kun nogle få årlige kørsler til købstad eller ladeplads med korn og fedeverer. Og der var megen forskel på, om bonden havde et herskab, der holdt strengt på sine rettigheder og lod ham sætte fra gården for skatte- og landgilderestancer, eller herremanden var tålmodig og hjælpsom over for nødstedte fæstere.

Men andre forhold var sørgeligt ensartede næste overalt. Som nu det, at jorden lå i fællesskab, så en gårdmand kunne have sin jord spredt i 50 til 100 smalle agre rundt i bymarken. En almindelig bondegård måtte holde 8 a 10 heste for at klare de store afstande og den elendige hjulplov, mens 3 a 4 malkekøer var det almindelige, ja, mange havde kun 1 eller 2, til gengæld en halv snes får, men kun få svin. Og det var tragisk, at kun de færreste fæstebønder kunne blive ved gården til deres død eller give den i arv til søn eller svigersøn, men i stedet måtte ende deres dage i jordløse huse og fattige indsidderstuer. Stavnsbåndet bandt husmænd og tjenestefolk til godserne, men sikrede dem ikke engang det arbejde, som de med nøjsomhed kunne leve af. Fattigdommen var uhyre.

Kloge og reformvenlige mænd havde forlængst peget på alle disse misforhold og sagt, hvad der skulle til: Jorden måtte udskiftes og hver enkelt bondes jord samles på ét sted, hoveriet skulle formindskes eller afløses og stavnsbåndet ophæves, så bonden kunne få samme frihed som andre samfundsborgere. Det blev altsammen diskuteret, men meget mere end tilløb til reformer var det ikke blevet til. Mange forestillede sig, at bønderkarlene efter en stavnsbåndsløsning ville flakke landet rundt eller udvandre. Man så jo, at de søgte at købe sig fri,

Sophie Frederikke Louise Charlotte Reventlow født von Beulwitz (1747-1822), gift 1774 med C.D.Reventlow. Portræt efter Jens Juel malet af C.A.Jensen. Reventlow-museet, Pederstrup.

*C.D.Reventlow (1748-1827), malet 1805-06 af Hans Hansen.
Reventlow-museet, Pederstrup.*

selv om det skulle koste 6-8 års løn, og andre rømte fra gods og land. Som embedsmand fik Reventlow eksempler for øje, der viste, at stavnsbåndet stik imod sin hensigt drev dygtige folk ud af landet.

I en halv snes år var Reventlow ligesom sin bror Ludvig en underordnet embedsmand, optaget af handels- og finansvæsen, af bjergværksdrift og meget andet, og det er betegnende for hans arbejdsnatur, at han kunne gå stærkt op i embedssager, der skulle ligge ham temmelig fjernt. I 1781 var han kommet ind i Søfartskollegiet og var meget optaget af »at udrette noget såre gavnligt for de brave matroser«. —

Tungest faldt Reventlows arbejde i årene før 1784, da den konservative *Ove Høegh-Guldberg* havde fået den højt ansete grev *A. P. Bernstorff* fjernet fra udenrigsministerposten og styrede egenmægtigt sammen med enkedronningen og arveprinsen. Men så kom i 1784 det mest dramatiske optrin i Reventlows liv. Han og broderen var med i den sammensværgelse, der den 14. april styrkede Guldberg til fordel for *A.P. Bernstorff* og gjorde kronprins Frederik til regent.

Dette fredelige statskup var optakten til et *systemskifte*. Vejen gik nu fra tvang til frihed, fra vilkårlighed til lovlig orden, fra almuevidenhed frem til folkeoplysning. Der var ikke mere tvivl i Reventlows sind — men ville det lykkes at finde de rette medarbejdere? I sommeren 1784 skriver hans hustru om det sørgelige i, at der i dette øjeblik står så få mænd af fortjeneste og dygtighed til landets rådighed.

Men Reventlow fandt sine medhjælpere, valgte dem ofte selv. Allerede året efter kunne reformerne begynde på de nordsjællandske krongodser, og i sommeren 1786 lykkedes det ham og Bernstorff at overtale den unge kronprins til at nedsætte *den store Landbokommission* og få det vældige re-

formarbejde i gang, »hellere i morgen end i overmorgen«. Da skriver Reventlow jublende til søsteren Louise det berømte brev, hvor han lover ikke at hvile, før det hele værk er fuldført, før trældommens tempel er brudt ned og frihedens bygget op. Og i et senere brev hed det: »Alt er afgjort til de gode, fromme bønders bedste, min kære er blevet til en triumfvogn, hvis hjul er smurt ikke med blod, men med forvalteres og forpagteres overflødige fedt...«

Reventlows sejrjubel syntes forhastet, men snart var han som chef for rentekammeret den ledende ved det store reformarbejde, der gav »Landbolovene orden og kraft«. Bondens ret over for godsejeren blev sikret og hans pligter begrænset gennem fæstelove og senere hoverilove. Men vigtigst var dog stavnsbåndsløsningen i 1788, der straks eller mere gradvis gav bønder ret til at søge ejendom og arbejde andre steder end på godset, hvor de var født. Samtidig tog udskiftningen for alvor fart. I løbet af en snes år fik gårdmænd i alle egne af landet deres jord samlet, og de fleste husmænd fik en lille jordlod, til dels som erstatning for græsningsrettigheder, der gik tabt efter fællesskabets ophævelse. Dengang var det et stort fremskridt, når jordløse husmænd kunne få jord til en ko og til lidt korn og kartofler — i dag er det små »indeklemte« husmandsbrug.

Reventlows navn er ikke blot knyttet til Landboreformerne. Han har medvirket ved den frihandelsvenlige toldlov af 1797, han har været et virksomt medlem af den store Skolekommission, der skabte folkeskolen af 1814, han har arbejdet for et ordnet fattigvæsen, for skovenes fredning og opelskning, for en mere retfærdig matrikels- og skattelovgivning — og meget mere.

Reventlow var en arbejdsnatur som få, og der skete noget, hvor han var med. I den

store Landbokommission skrev han alene i årene 1786-88 flere hundrede sider udkast til og motiveringer for reformlove. Broderen Ludvig har givet et udmærket billede af ham i et brev til søsteren Louise: »Min bror er igen helt fordybet i opgaver, som han gennemgår med den omhyggelige, smålige sans for enkeltheder, som viser sig i hans forordninger, og som i grunden er hans lidenskab. Lutter vældige arbejder, hvor man må beundre hans utrættelige, langsomt strømmende kraft og den troskab, hvormed han udfører alt«.

Men hvor meget Reventlow end kunne udrette ved eget arbejde og gennem sine underordnede, så var han som alle politiske personligheder afhængig af et samarbejde, der synes at have bragt mange af hans bedste egenskaber til udfoldelse. Det faldt i Reventlows lod at arbejde sammen med prinser og godsejere, med højstående embedsmænd som med landinspektører, godsfunktionærer og bønder. Men hans kælenavn i familien var ikke for intet »Christian Smed« — få har som han forstået at smede, mens jernet var varmt.

Det viste sig i forholdet til kronprinsen, der nu var den enevældige regent. Den Reventlowske kreds beundrede den 16-årige unge mand, der gennemførte hovedrollen ved det fredelige statskup med koldblodig sikkerhed. Der er ingen tvivl om, at Reventlow ville opdrage kronprins Frederik til en freds- og reformfyrste i den oplyste enevældes bedste ånd. Derfor nøjedes han ikke med at opmuntre kronprinsen til at få det hele i gang, han holder ham også senere til ilden, for at reformerne ikke skal gå i stå trods truende krige og andre hindringer. Reventlow havde et skarpt blik for kronprinsens ukloge egensindighed, og i 1803 kan han skrive i sin dagbog: »Gud give dig, kære kronprins, mindre den lyst at handle uden at rådføre dig med forstandige mænd,

mindre frygt (for) at du ikke skal anses som den, der regerer alene«.

Næst kronprins Frederiks reformiver kunne ingenting være mere vigtigt for Reventlow end støtte fra indflydelsesrige mænd af hans egen stand. Han havde jo venner og slægtninge som A.P. Bernstorff, *Ernst Schimmelmann* og hans egen bror Ludvig, og han kunne også regne med en hel del borgerlige godsejere og embedsmænd, mere end nok til at danne flertallet i den store Landbokommission. Men over for dem stod de mange, der troede, at bondefriheden ville betyde økonomisk ruin for godsejerne. Man må ikke glemme, at der i ly af stavnsbåndet havde fundet en kapitalisering sted af den stavnsbundne arbejdskraft. Derfor kunne den dygtige fynske godsejer, baron *P. A. Lehn* i Landbokommissionen tale bittert om, at man ved stavnsbåndsløsningen ville dræbe al virksomhed ved »således at rive alle mine folk ud af mine hænder ... mig synes, at man lettelig kunne ræsonnere ligeledes om min frugt, korn, skov, penge o.s.v.«.

Til sin kone sagde Reventlow, at Lehn jo talte om sine bønder som om de var kvæg, men som klog politiker sagde han noget helt andet i Landbokommissionen. Her omtalte han alle Lehns store og solide fortjenester som landbruger, hans arbejde for udskiftning, plantning, kløveravl, bedre boliger og jord til husmænd. Og han fandt det overmåde tiltalende, at Lehn til forskel fra de fleste udførte noget bedre i praksis, end det, han talte og skrev. Tilmed var det så lykkeligt, at Lehn i sine lidt yngre år selv havde foreslået en stavnsbåndsløsning, og selv om hans forslag ikke helt var efter Reventlows hoved, så bandt det dog sin mand — og den personlige kontakt gjorde sin nytte. Ved juletid 1786 kunne fru Reventlow skrive: »Lehn har spist til middag hos os; han ligner stedse sig selv, men synes nu

C.D.Reventlows forældre og moster: Lensgreve Christian Ditlev Reventlow (1710-75) og hustru: Johanne Sophie Frederikke født von Bothmer (1718-54) og dennes søster Birgitte Sophie von Bothmer. Malet i 1740erne af Balthasar Denner.

Reventlow-museet, Pederstrup.

C.D.Reventlow i familiens skød sammen med sin hustru Frederikke Louise Charlotte Sophie Reventlow med datteren Charlotte (f. 1790) og barnepigen madam »Lolo« Hansen med sønnen Einar (f. 1788). Desuden børnene Christian (f. 1775), Ludvig (f. 1780) Conrad (f. 1785), Ernst (f. 1786), Sophie (f. 1779) og Louise (f. 1783). Skitse malet o. 1790 af Nikolai Wolf. Reventlow-museet, Pederstrup.

efter al forudgangen larm at have forladt oppositionen ...«.

Reventlow var lensgreve og stolt af sin rang, men han glemte ikke, at adel forpligter, og at den også forpligter *socialt*. Han afviste alle særrettigheder, der betød undertrykkelse for bønderne.

Men vil man måle Reventlows vældige arbejde for bondens frigørelse, må man forstå, at det meste i virkeligheden ikke kunne gennemføres, hvis hans egne standsfæller, godsejerne, gik hårdt imod. Det gjaldt især udskiftning og udflytning, hoveriafløsning, jordudstykning til husmænd og overgangen fra fæste til selveje. Det var derfor, at landarbejderne til en vis grad måtte ofres og ikke kom med ved den almindelige hoverilovgivning, som Reventlow havde foreslået og længst muligt holdt på — det var en nødvendig indrømmelse til godsejerne, der havde brug for deres arbejdskraft.

Jeg skal nævne et andet — næsten aktuelt — eksempel på, at Reventlow i et vigtigt reformspørgsmål kunne gå videre end selv de reformvenlige godsejere i hans følge.

Ved stavnsbåndssystemet havde man hidtil sikret, at der var soldater til landets forsvar, og det var Reventlows tanke, at man i stedet som i Sverige skulle have en soldaterstand af husmænd med jord. Derfor foreslog han at udlægge jord til 13.000 husmænd, 5 tdr. land til hver 4. husmand i Danmark. Landbokommissionen var nærmest forfærdet — for det første ville det koste 1 million rdl., for det andet var det et indgreb i godsejernes ejendomsret, det var jo ekspropriation! Men Reventlow forsvarede sit forslag: »Det, som til statens fornødenheder, til dens forsvar, til ordens vedligeholdelse, til uundværlig nyttige indretninger udfordres, det er enhver undersåt pligtig efter hans evne at bidrage: penge, når penge udfordres, korn, furage, endogså jord, når det behøves ... og nytten, næsten

nødvendigheden af, at landsoldaten forsynes med jord, er indlysende nok«. Men Reventlow måtte trække sit forslag tilbage og skaffe jord på frivilligt grundlag.

Det er en kendt sag, at det oplyste borgerkab, især i København, gav reformerne deres begejstrede støtte, og alle ved, at ved siden af Chr. Reventlow står en *Chr. Colbjørnsen*, den norskfødte jurist, der blev Landbokommissionens sekretær og blev det til bunden af sin ildsjæl. Når det gjaldt fæstelovene og når der skulle kæmpes mod forbenede proprietærsynspunkter, da var *han* manden. Men i landøkonomiske spørgsmål var Reventlow den førende med sin forhandlingsevne og sin store indsigt i alle praktiske forhold.

Reventlow havde mange borgerlige medarbejdere. Da han havde skrevet sin beretning om hoveriforholdene — det vanskeligste af alle landboproblemer — sendte han afskrifter ikke blot til høje embedsmænd og godsejere, men også til et par jævne landinspektører. Deres bemærkninger blev til vejledning for ham — ikke mindst det grundige forslag, som han modtog fra en landinspektør, der havde arbejdet i Jylland i 16 år »og idelig haft med godsejere at bestille« (»og jeg kender dem virkelig indtil det inderste«, skriver han til greven).

Reventlow havde også en god presse. Han satte igennem, at den store Landbokommissions forhandlinger blev trykt, da disse indlæg efter hans mening ikke blot var henvendt til et dansk publikum, men til alle i Europa, der tog del i de betydningsfulde handlinger, som udmærkede samtiden. I tidsskrifter og pjecer gav reformvenner meddelelse om Reventlows og Bernstorffs godsreformer og agiterede herigennem for »Fremskridtspartiet«. Også tyske blade blev inspireret, og Prøjsen tog ved sine landboreformer en snes år senere eksempel

efter Danmark — i nyere tid er kulturpåvirkninger sjældent gået den vej.

Kernen i Reventlows forhold til *bønderne* var den gensidige tillid. *De* så op til den store mand, der kunne og ville tage sig af deres sag, og *han* holdt af dem og stolede på frihedens og oplysningens evne til at udvikle den sunde, men hidtil forsømte bonde-natur: »at den frie bonde må vorde kæk og oplyst, flittig og god, hæderlig borger, lykkelig« — som Frihedsstøtten taler.

Under reformarbejdet på sine godser var Reventlow — som hans hustru skriver i et af sine breve — gladere for sine bønders tilslutning, end kong Georg af England for parlamentsflertallet. Det var jo også en slags tilslutning, når den ene deputation af bønder efter den anden mødte Reventlow på hans vej fra København til Lolland, ligesom han modtog dem i hovedstaden, på hoverirejser og her på godserne. Selv deres klager viste jo, hvor megen uklarhed, vilkårlighed og undertrykkelse der var at råde bod på — og styrkede ham moralsk. Tit måtte man gå frem skridt for skridt, men der var øjeblikke, hvor Reventlow følte trang til at føre sine bønder fra det flade land op på bjerget og vise dem reformarbejdet i dets store sammenhæng.

Et sådant øjeblik var den høstdag 1788, da han overrakte de første arvefæstere i Nordsjælland deres skøder. Da holdt han en tale til dem om det fremtidens Danmark, hvis jord blev dyrket af selvstændige bønder. Han tegnede for dem et billede af landskabet, der gik frem i frugtbarhed, og af bondesamfundet, hvor gårdmand og husmand kom bedre ud af det med hinanden under de nye forhold, hvor den fattige blev hjulpet og alle arbejdsdygtige beskæftiget. Han talte også om en skoleundervisning, hvor forstandens og hjertets dannelse betød mere end udenadslæsningen.

Der gik en snes lykkelige år — »Danmarks skærsommer«, som *Rahbek* kaldte tiden 1784-1807 — før krig og reaktion standsede reformerne på de fleste områder. Men da Reventlow i 1813 trak sig tilbage, efter at have været rentekammerets præsident siden 1789 og statsminister fra 1797, havde han her på Lolland sit eget lille landborige, som ingen kunne tage fra ham. Her havde »Christian Smed«, som han selv siger, sine »4.000 børn, hvis religiøse tænke-måde, oplysning og hele velfærd, han kan virke meget på«.

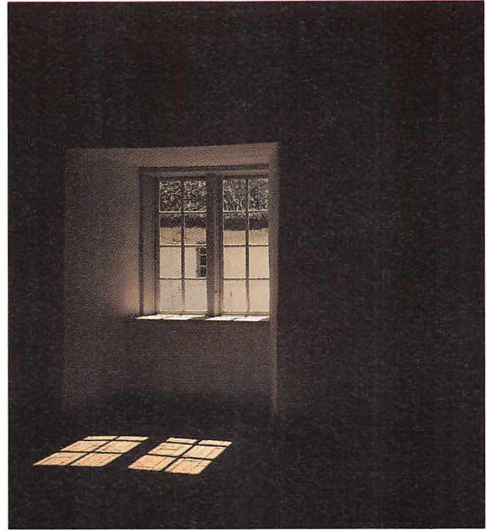
På Reventlows godser var reformerne blevet fortsat, og den økonomiske opgang kom til hjælp. De fleste gårdmænd var nu arvefæstere, de fleste husmænd havde nu fået jord, og han kunne formane sønnen Christian til at tage sig af de jordløse inderster. Selv var han levende optaget af alt, hvad der tjente til bondens fremgang, fra svingplove og kartoffeldyrkning til skolevæsen og sognestyre. Han skrev sin store afhandling om skovvæsenet færdig, og han udgav en religiøs bog. Reventlow var dybt religiøs, men hans indstilling var også her aktiv, han måtte udrette noget for sine medmennesker. Og hvor kunne han bedre udrette noget og påvirke den nye slægt end gennem børneskolen?

Som sin broder Ludvig på Brahetrolleborg forberedte han gennem sine skoler en helt nyt tid, hvor folkeoplysning var en selvfølgelig sag. Man måler bedst afstanden, når man ved, hvad en Guldberg mente om den ting. Skønt Guldberg var borgerlig født og skolemand, før han blev statsmand, var det hans opfattelse, at almuens børn kun skulle undervises i det allernødvendigste, især læsning, lidt skrivning og religion. Mere kundskab ville kun gøre bonden utilfreds med sin stilling. Under tvangssystemet var magthaverne bange for folkeoplysningen, men Reventlow havde tværtimod

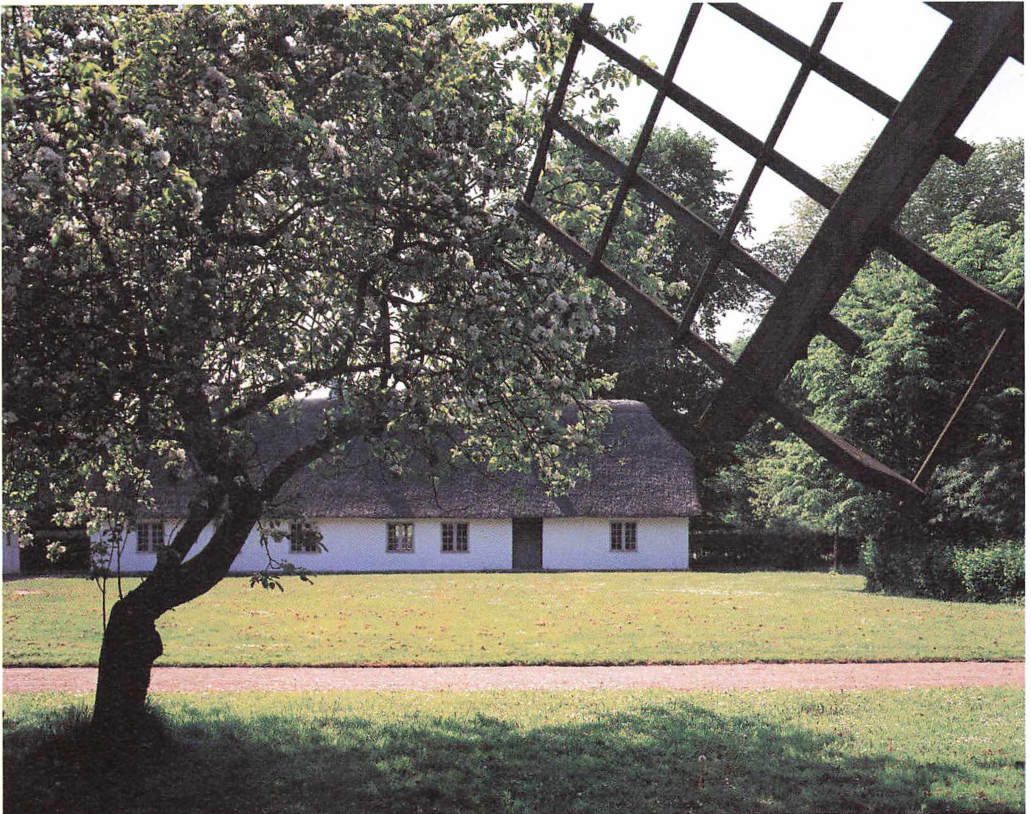

C.D.Reventlows tegnebord af elmtræ. Over et almindeligt bord er lagt et tegnelad, der går ned om bordpladen, og dette lad består igen af en klædebeklædt plade, der kan stilles i forskellige vinkler og højder, så den endog kan komme op i en voksen mands albuehøjde. Når ladet ikke er i funktion, slås det sammen og det hele anvendes som almindeligt bord. Reventlow-museet, Pederstrup.

Frilandsmuseet i Maribo: Christiansmindeskolen.

den lyse tro, at almueskolen ville kunne opdrage de frie bønderbørn til klogere, glade og mere virksomme mennesker. I den store skolekommission havde han siden 1789 arbejdet for sine ideer, men resultatet af kommissionens arbejde blev ikke efter Reventlows ønske. Om almueskoleloven af 1814 er der sagt, at den forholdt sig til hans oprindelige forslag som tusmørket til den klare dag.

Men her på Reventlows egne skoler fik lyset lov at skinne. Her skulle børnene ikke nøjes med de elementære kundskaber i læsning, skrivning og regning, men foruden religion lærte de fædrelandshistorie, verdenshistorie og naturfag. Han kunne heller ikke tænke sig andet, end at børnene skulle lære noget om landbrugets forhold, ligesom de havde brug for husflid og håndgerning. Der var også plads for gymnastik og for musik og sang, som Reventlow elskede — det var jo udtryk for munterhed og livsglæde. Lærerne skulle undervise børnene med venlighed, »det er ikke stokken, der skal danne mennesket«, og Reventlow ønskede, at hjemmene skulle leve med i skolens arbejde. Forældrene måtte gerne komme på skolen og høre den daglige undervisning, ikke bare eksamen. Og skolen åbnede sine døre lige højt for fattige og velhavende bønders børn, for piger og drenge. Det var også betegnende, at det præstegårdseminarium, Reventlow lod *P. O. Boisen* oprette her på Vesterborg, ofte gav en livlig og personligt præget undervisning, som minder om de grundtvigske folkehøjskoler 40-50 år senere.

På sine lollandske godser var Reventlow begyndt som ung reformivrig mand i tyverne, før han henimod 40-årsalderen tog fat på de helt store samfundsopgaver. Som 65-årig vendte han tilbage. Her falder aftenlyset over hans gerning, som han færdedes virksomt og muntert blandt børn og børne-

børn, talte med de gamle på diget eller i aftægtsstuen og tog sig af den unge slægt, når han besøgte sine skoler eller fik børnene med op på slottet til leg og trakterement. Og her valgte lensgreven sit sidste hvilested ved siden af sin hustru og nær de fattiges grave på Horslunde kirkegård.

Man får gennem Reventlows gerning et tiltalende billede af den oplyste enevælde, og med en vis ret, fordi den i sig havde spirerne til vor tids Danmark. Respekten for den personlige frihed og sansen for de sociale og kulturelle fremskridt peger frem mod 1848-49. Kampen for frihed og ejendom, som ikke kostede blod, men målbevidst arbejde, førte frem til det begyndende folkestyre, og vi nåede det forholdsvis tidligt herhjemme, hvor de store reformer i fredens år havde pløjet ageren.

Mens alt for meget endnu minder om de ødelæggelsens kræfter, der er gået hen over verden, er vi da samlet her for at fejre den store pløjemand og sædemand fra det 18. århundrede, en mand, der plantede skove og byggede skoler, tog barnet ved hånden og det danske bondefolk ved hjertet. Vi ærer Reventlows minde i bevidstheden om, at dette stærke, gavmilde sind, denne lyse, menneskevenlige ånd står os nær, så længe det danske folk elsker sin frihed, og der arbejdes for åndelig og materiel fremgang i det danske samfund.

Landvæsenets indretning på grevskabet Christianssæde

Af Else-Marie Boyhus

I oktober 1786 udkom hovedstadens førende tidsskrift *Minerva* med sit fjerde hæfte, og heri findes en artikel om landvæsenets indretning på grevskabet Christianssæde. Artiklen fremlægger de forandringer i det lollandske grevskabs landbrug, der havde fundet sted siden lensgreve C.D.Reventlow i 1775 overtog det efter sin far. Artiklen er anonym, men den formodes at være skrevet enten af C.D.Reventlow selv eller af en ham meget nærtstående. Artiklen er foranlediget af en kritik, der har været fremført i et skrift, hvis navn ikke nævnes.

I maj 1786 var den store landbokommission blevet nedsat på C.D.Reventlows foranledning, og han havde nu brug for arbejdsro og tillid. Rygter om at han, der ønskede så store reformer, selv skulle være en mådelig godsejer, kunne han ikke leve med. — Det beskrives i et brev fra C.D.Reventlows hustru fra 12. dec. 1786:

»Min Mand er bleven saaledes provoceret i et Skrift (vistnok af Konferensraad Fleischer), at han mener at maatte give Publikum en Meddelelse om, hvad han har udrettet paa sine Godser. Man beskylder ham nemlig for, at han skal have forringet Godserne, som han forefandt i god Stand efter sin Faders Død. Lungholm skulle han have solgt for 24.000 Rd. (det var 38.000 Rd.), og nu skulle Lehn der have bragt Bønderne i fortræffelig Stand. — og mere saadan Snak. Dette Skrift og Lehns Betænkning ere meget uforskammet skrevne og vilde

kunne bibringe Kronprinsen Mistanke med Hensyn til min Mands praktiske Indsigt, og da ville alt være tabt.«

Den Fleischer, der formodes at være ophavsmanden, var forfatteren og landøkonomen Esaias Fleischer. Han havde stået Guldberg og arveprinsen nær, og var således ikke inde i den politiske varme i 1786. I 1786 og 1787 udgav han en række skrifter, der vendte sig imod reformarbejdet. En tid havde han været amtmand over Korsør og Antvortskov amter, men var blevet afskediget måske på foranledning af C.D.Reventlow.

En nok så tungtvejende modstander af landboreformerne var Poul Abraham Lehn. Han var en af tidens store godsejere. Gennem arv og køb blev han besidder af baronierne Hvidkilde på Fyn og Guldborgland på Lolland. I 1784 købte han Lungholm af C.D.Reventlow, og sammen med Højbygård dannedes stamhuset (senere baroniet) Sønderkarle. Lehn drev det forsømte Lungholm frem, og det i sig selv må jo have frydet modstanderne af Reventlow og landboreformerne.

Lehn var en meget kyndig landmand, der nok ønskede forandringer i driften og selv gennemførte adskillige, men han ønskede ingen offentlige indgreb eller restriktioner. I 1786 var han blevet medlem af den store landbokommission. Her var han i mindretal, men han fremførte sine syns-

*C.D.Reventlows rejse-etui med plads til huskesedler og skrivesager. De små kartotekskort indeholder bl.a. hans personligt udarbejdede liste over, hvad han kaldte »gode nulevende og afdøde mennesker«.
Reventlow-museet, Pederstrup.*

punkter i betænkninger og demonstrerede samtidig i praksis sin ubestridelige dygtighed.

Reventlow var sårbar i 1786 og han havde god brug for at tegne et flatterende billede af sin egen godsdrift. Det er med de briller på, artiklen i Minerva skal læses. Men samtidig gav det ham lejlighed til at fremføre sit program med reformerne på landvæsenets område nøje kædet sammen med skolereformer. Og det vil i det hele taget være forkert alene at se artiklen i Minerva som et forsvarsskrift. Det er lige så meget en programerklæring.

Reventlow var sig betydningen af den offentlige mening bevidst. I 1784 offentliggjorde han således rapporter om udskiftningen af det nordsjællandske krongods i tidsskriftet Minerva, og her kunne man også i 1788 læse den tale, han holdt, da 15 gårdmænd fik overrakt deres arvefæsteskoeder. Og da den store landbokommission tog fat på sit arbejde i 1786 blev det bestemt, at dens beretninger skulle offentliggøres.

Det grevskab, C.D.Reventlow i 1775 overtog efter sin far, omfattede 2.741 tønder hartkorn. Det bestod foruden af hovedgården Christianssæde af Ålstrup, Pederstrup, Skeltofte, den mindre gård Dansted samt af Lungholm, sidstnævnte på 471 tønder hartkorn. Lungholm var i 1729 erhvervet af familien Reventlow, men C.D.Reventlow valgte i 1784 at skille den ud og sælge den til Poul Abraham Lehn. I Minerva-artiklen angives grunden hertil at være, at Lungholm var så forviklet i et dyrkningsfællesskab med Højbygård, at det vanskeligt lod sig udskille under to ejere. Men Lungholm var i en dårlig forfatning, og det må formodes, at Reventlow valgte at gennemføre sit ambitiøse reformprogram på sine kærnegodser, frem for først at skulle arbejde

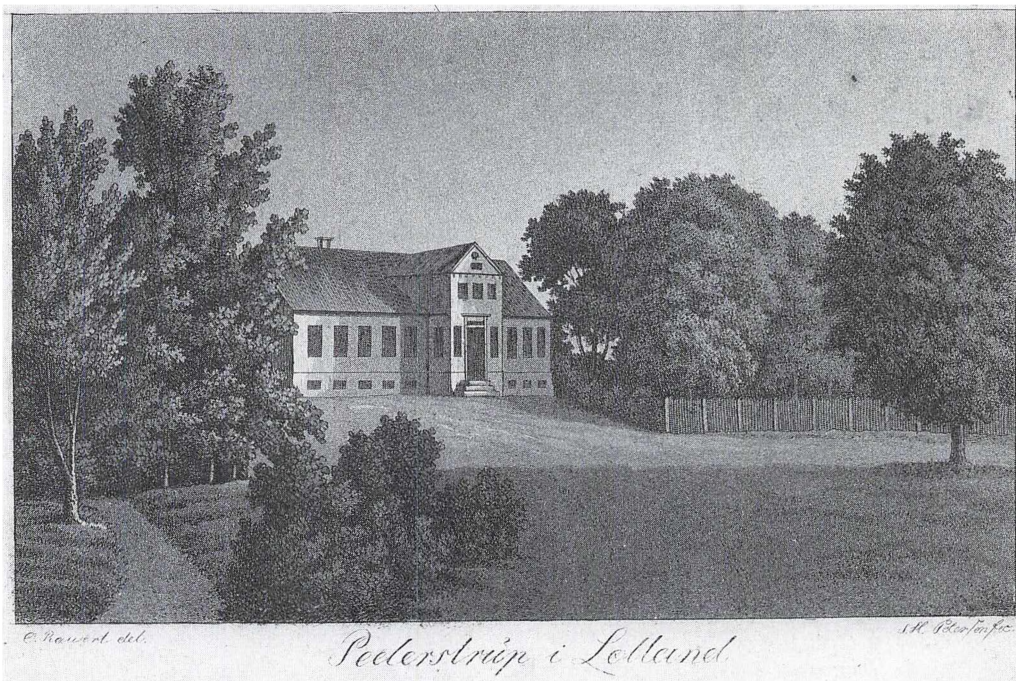
Lungholm driftsmæssigt op for så senere at gennemføre reformer også her. Hertil kommer, at Reventlow konstant var i forlegenhed for driftsmidler.

Driftsomlægningen blev først gennemført på hovedgårdene. De blev lagt om til holstensk koppelbrug fra det traditionelle lollandske fire-marks-brug, hvor den dyrkede jord på skift lå brak, bar hvede, byg eller ærter, men den øvrige del af arealet lå hen som overdrev og permanente græsgange. I koppelbrug kommer hele arealet under plov, idet en del bar kornafgrøderne og en del græs til høslet og græsning. Efter nogle år skiftede de to dele plads, græsset blev pløjet op og lagt ud med korn, mens kornmarkerne blev bearbejdet og sået til med græs og kløver. Det gav øget udbytte såvel af korn og ærter som af foder. Men forudsætningen herfor var indhegnede marker, ja koppel betyder indhegning. Og der skulle investeres store ressourcer i rydning af sten og krat og opbygning af hegn.

En tilsvarende omlægning af bondebrugene forudsatte en udskiftning af dyrkningsfællesskabet og en udflytning, således at hver gård fik samlet sit jordtilliggende på eet sted. Første skridt var her en opmåling af samtlige jorder og en udskiftning af de enkelte landsbyer i forhold til hinanden. Dette var godt igang i 1786. Ligeledes blev gårdene i hver landsby sat i lige hartkorn, det vil sige at de blev lige store. Så langt var man fremme i 1786. Den egentlige udskiftning blev indledt tre år senere, i 1789.

En anden driftsomlægning, der var igang i 1786, var indfredning af skovene. Det var en af C.D.Reventlows hjertesager, som han først tog fat på i sit godsområde og senere med skovforordningen af 1805 fik udstrakt til hele landet. Ved skovenes indfredning mistede man græsgange, og derfor måtte der ydes erstatning til bønderne.

Pederstrup. Kobberstik af S.H. Petersen efter tegning af O. Rawert. Sandsynligvis fra værket Danske Egne, 1819-23. Dette kobberstik er forlæg for decorationen på den kop, der gengives på omslaget. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Det vanskeligste spørgsmål overhovedet i landboreformerne var hoveriet, det pligtarbejde som bønderne for brugsretten til fæstegårdene måtte yde til hovedgården. I løbet af 1700-tallet var hoveriets omfang øget betydeligt, og det var en vægtig faktor i godsøkonomien. Der var århundredet igennem mange tilløb til at fastsætte og regulere hoveriet, men reelt nåede man ikke længere end til frivillige overenskomster. C.D.Reventlow udarbejdede en omfattende betænkning om hoveriet, den er nyudgivet med udførlige kommentarer af Thorkild Kjærgaard i bogen: Konjunkturer og afgifter fra 1980.

I Minerva 1786 beskrives, at hoveriet på grevskabet Christianssæde stadig er en del

af hovedgårdsdriften, men en afløsning af det var indledt, således er hoveriet ved tærskning afløst af en pengeafgift. Landgilden, det vil sige den afgift fæstebønderne årligt skulle betale til godsejeren, var på Christianssæde omregnet i en pengeafgift, som bønderne dog kunne erlægge i korn, hvis de ønskede det.

Den mest radikale del af reformerne på grevskabet er beskrevet sidst i artiklen, der indeholder en hensigtsserklæring om, at bønderne vil blive tilbudt at overtage gårderne som arvefæste. Ved arvefæste konverteres bondens penge- og naturalieydelse til en fast årlig pengeafgift, som hviler på gården og ikke på brugeren. Det vil sige, at brugeren frit kan disponere over den, således

Christianssæde, prospekt fra 1754. Hovedbygningen er fra 1690, mansardetagen tilføjet o. 1740. Avlsbygninger på billedet brændte 1851, hvorefter avlsgården opbyggedes på den anden side af vejen. Hovedbygningen brændte 1979, i dag genopbygget uden mansardetagen. Frederik Vs Atlas.

belåne eller sælge den eller overdrage den til en arving. Det eneste, han ikke kan, er at udparcellere den. Men ellers er han lige så frit stillet som en selvejer med gæld i gården.

Dette tilbud om arvefæste var virkelig en stor gestus fra Reventlow. I 1760'erne var det blevet gennemført på enkelte reformvenlige og velkonsoliderede godser såsom Bernstorff, Selsø og Gjorslev, men ellers var tilbud om arvefæste noget, som stort set var forbeholdt de offentligt ejede godser. Ved arvefæste blev afgiften til godsejeren låst fast, og det blev fra godsejerside anset for uheldigt i en periode med stigende konjunkturer og deraf følgende lyst til udvidelse af produktionen.

Alligevel gjorde C.D.Reventlow det, og Bergsø oplyser i sin Reventlow-biografi fra 1837, at trefemtedele af grevskabets bønder blev arvefæstere. Ud fra et godsøkonomisk synspunkt har det næppe været klogt, og det vides, at såvel Christian Ditlev som broderen Ludvig på Brahetrolleborg, der ligeledes udstedte arvefæstebreve, fik betydelige økonomiske vanskeligheder. For dem begge må hensynet til reformerne have vejet tungest: Praksis vejer nu engang mest, eller som C.D.Reventlow udtrykte det:

»Praktiske eksempler er bedre end 100 gode forordninger. Forordninger siger nemlig kun, hvad man agter at gøre, mens eksemplet fortæl-

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1776. Nr. 1: Christianssæde. Nr. 2: Pederstrup.

ler, hvad der kan lade sig gøre. Desuden kan en forordning fjernes ved et pennestrøg, mens værdien af et praktisk eksempel ikke så let ødelægges.»

Andetsteds i denne årbog (se s. 42 ff) fortælles der om C.D.Reventlows skolereformer, og her skildres praksis bag program-erklæ-

ringen i Minerva. En tilsvarende undersøgelse af C.D.Reventlows godsdrift er endnu ikke gennemført. Det er en af de mest påtrængende forskningsopgaver, der forestår, og først når den er gennemført, kan artiklen i Minerva sættes ind i den rette sammenhæng.

Tidsskriftet Minerva anden årg. fjerde hæfte. Oktober 1786

Brev angaaende Landvæsens Indretningerne på Grevskabet Christianssæde.
Side 751-765

(Indsendt)

Min Herre!

Da jeg i et nylig udkommet Skrivt har læst noget, som synes at sigte til at meddele et Begreb om Tilstanden paa Grevskabet Christianssæde, der ikke stemmer overeens med dets virkelige Forfatning, saa har jeg herved saa meget mere troet det min Pligt, i Korthed at meddele Dem en tilforladeligere Efterretning, som alt, hvad der på Grevskabet Tid efter anden er foretaget, ei endnu er aldeles tilendebragt; hvilket, tilligemed at Anlæggene ere mere vigtige end glimrende, maae være Aarsagen, hvorfor de og Godsernes Forfatning ere saa ubekjendte, at man derom har kunnet offentlig fremstille et saa urigtigt Begreb.

Geheimer. C.D.F.Gr. af Reventlow modtog Grevskabet i Aaret 1775, efter sin Faders Død. Gaardene Pederstrup, Skioldstoftte og Lungholm vare i Forpagtning, Christianssæde, Dansted og Aalstrup bleve drevne uden Forpagter. Af Bøndergodset var Aalstrup, Skioldstoftte, og en Deel af Pederstrup i saa god Stand, at faa Godser i Laaland kunde lignes ved dem; af det øvrige var en Deel, som i Almindelighed i Laaland, kun maadeligt, og i Henseende til nogle Byer meget ringe. Fællesskab var her ikke allene overalt mellem alle Beboerne i en og samme Bye, men og imellem Bye og anden, saa at ofte en Byes Bønder havde Agre paa en andens Byes Marker; foruden at Agrene derved laae adspredte paa mange forskiellige langt fra hinanden liggende Steder, saa havde Bønderne desuden ofte ulige Mængde Jord i hver Mark; hele Dyrk-

ningsmaaden var derfor i den største Uorden, hvortil kom de store Overdrevne, som slet ikke bleve dyrkede, men laae stedse til Græsning; af Mangel paa Afløb stod desuden Vandet paa mange Agre, siden Markerne ere meget flade, og dets Afløb i Laaland meget vanskeligt at tilveiebringe. Saaledes laa en Strækning af mere end 2700 Tønder Lands Areal til fælles Græsning for alle Christianssædes, Aalstrups og Dansteds Bønders Kreaturer.

Den sidstbemeldte liden Gaard, Dansted, købte Grevens Fader for 4000 Rdlr. Dertil har Greven selv siden købt noget over 100 Tdr.Hartkorn, meest øde Bøndergods, for 3700 Rdlr. Dansted Gaards Marker bleve forhen kun brugte til Græsning for en Deel ungt Qvæg; dette blev derfor den første Gaard Greven indrettede; han inddeelte den i 8 Kobbler; og dyrket svarer den nu 1000 Rdlr. i Forpagtning. De øvrige Gaarde vare alle inddeelte, som i Laaland almindeligt, i Kobbler til een Brak, Hvede-, Rug- og Ertemark; Jorderne fik derfor slet ingen Hvile, men alle disse Marker og Overdrevne bleve nu af den nærværende Besidder inddeelte i visse Kobbler, saa Hovedgaardsjorderne nu udbringe 5000 Rdlr. mere end forhen. Til saaledes at forbedre dem, udfordredes nødvendigviis de Omkostninger, som alle oeconomiske Indretninger udkræve; og bleve disse endnu forøgede ved de fleste oeconomiske Bygningers Istandsættelse paa Hovedgaardene, hvoraf en Deel vare meget forfaldne. Ved Dansted maatte alle Bygninger af nyt opføres; ved Pederstrup ligeledes adskillige, hvoraf især Meieriet udmærker sig nu ved sin Størrelse. Alle de dertil udfordrede Muursteen ere imidlertid brændte paa et eget dertil indrettet Teglværk, hvor de frembringes udmærket gode; og kan den rene Fordeel af dette Teglværk nok ansættes til 500 Rdlr. aarlig. — Da Lungholm Gods

var saa forviklet i Fællesskab med Høbye-
gaards, at det var nødvendigt, at den ene af
disse Gaardes Eiere løste den anden ud, om
der for Alvor skulde tænkes paa nogen
oconomisk Forbedring, saa solgte Greven
det til Baron Lehn for 38700 Rdlr. Godset
havde, i Følge hin Hinder mod al For-
bedring, de sletteste Beboere, hvis Vilkaar
vare meget ringe, og Mandskabet over-
maade lidet, saa dette Gods afkastede saare
liden reen Indtægt. Vel kan man ikke tvivle
om, at jo Hr. Baron Lehn vil nu være
betænkt paa, ved Udskiftninger, som paa
en Deel af hans øvrige Godser, grundigen
at forbedre Høbyeegaards og Lungholms
Godser, men endnu er det ubekjendt, at
han hermed har gjort nogen Begyndelse.

Skovene paa Grevskaftet ere betydelige,
skiønt de før ikke have kastet meget af sig.
Greven har derfor nu ladet dem inddeele,
taxere og Træerne optælle, saa der nu skal
begyndes en forstmæssig Indretning, efter
hvilken der vil blive en reen aarlig Indtægt
af i det mindste 4000 Rdlr., foruden den
aarlige Udviisning til Gaardene og Godser-
ne, og Indtægten vil endnu blive større,
naar Indretningen først faaer sin rette
Fremgang. Skovenes Areal udgjør 3 til 4000
geometriske Tønder Land. Af de fleste
Skove, hvor Bønderne have Græsningen, er
en Femtedeel indtaget, og med Bønderne
truffet saadan Forening, at naar denne
Deel er opfredet, da indtages en anden
Femtedeel, og saaledes frem, til den hele
Skov er begroet med ung Skov. Til Erstat-
ning for hvad Bønderne herved tabe i
Græsningen, nyde de større Udviisning og
andre Fordeele.

Stutteriet paa Pederstrup er som før; det
er allerede fra før af bekjendt som et af de
allerbedste Stutterier af de meget gode
Heste, der ere avlede; men Racen er nu for-
bedret, og Hestene falde der nu større end
forhen.

Foruden de forommeldte Bygninger har
Greven endnu ladet istandsætte Skiørrin-
ge Kirke, som var en af de ringeste, og er nu
derimod efter sin Størrelse meget smuk. To
afbrændte Skolehuse ere nu opførte rum-
meligere og bekvemmere, end saadanne
sædvanlig pleie at være.

Efter at Greven, medens han, foruden
Godsets faste Byrder, havde havt disse bety-
delige men aldeles uforbigængelige Byg-
ningsomkostninger at bestride, og havde,
som anført, begyndt med sine Hoved-
gaardsmarkers Forbedring og Indretning,
førend han foretog Bøndergaarders sær-
skildte Udskiftning, siden denne vilde ha-
ve fordret stort Forskud, og han først siden
med saameget des større Evne kunde fore-
tage denne Hovedsag, har han nu i de sid-
ste Aaringer udskiftet adskillige Byer, og
derved altid søgt den for det hele fordeel-
agtigste Inddeeling. Han havde dog alt i
Forveien ladet alle Godserne opmaale, og
Byerne udskifte fra hinanden, hvilken Ope-
ration var i Almindelighed fornøden; før-
end nogen særskilt Udskiftning kunde
foretages; thi ved det forberørte store Fæl-
lesskab, maatte ved enhver Byes Fraskift-
ning Markskiellet allevegne forandres;
dette havde formedelst de forskellige Byers
Jorders Forvirring imellem hinanden strax
Indflydelse på Naboebyerne, hvorved deres
Opmaaling og Fraskilning tillige blev nød-
vendig, og saa fremdeles fra Bye til Bye hele
Godsernes Strækning om. I hver enkelt
Byes Marker blev Inddeelingen ogsaa
meget forandret, især ved den Omstændig-
hed, deels at Bønderne i een Bye havde ofte
forskiaelligt Hartkorn, deels, at een og sam-
me Bonde havde i een Vang uforholdsmæs-
sigen mere eller mindre Jord end i en anden
Vang. Af alle disse Aarsager, som dog saa
meget fordrede Forandring og Forbedring,
blev nu, da Forandringen maatte foretages,
Agrenes Skikkelse og Beliggenhed ofte og

allevegne meget forandret, da de stundom, hvor saadant ikke kunde undgaaes, kom til at ligge i andet Leie, saa der blev Ryg hvor forhen var Rende og v.v. og at Agerløbet faldt tværs eller skraae paa det forrige Agerløb, at desuden Marken ofte kom til at bære, for første Gang efter Inddeelingen, Kornarter, som efter god Huusholdning der den Gang ikke burde være saaet. Hvor nødvendige for Fremtiden, og til retskaffen Forbedrings Indførsel, end disse Forandringer vare, saa vare de dog uundgaaeligen byrdefulde for Bonden, inden Avlen efter Forandringerne igjen var bragt i Gang og Orden.

Paa samtlige Godser vare før ikkun otte Gaarde, men havde hver deres Jord for sig selv; nu derimod ere 73 udelukkede fra alt Fællesskab, af hvilke 22 ere udflyttede, og 6 af Grundmuur opreiste; desforuden have Bønderne faaet en anseelig Deel Bygnings-Tømmer, som dem aarlig udvises. Huusmændene forflyttes Tid efter anden, saa at hver Bye faaer et proportioneret Antal, og dem tillægges Jord til Deres Huuse.

Da Landgildens Betaling, hvilken her, som paa de fleste Godser, er anslagen i Kornvarer, er formedelst Avlens og Priserne afvæxlende Forskiællighed en af de meget trykkende Afgivter for Landmanden, saa har Greven været betænkt paa at lette sine Bønder det besværlige i denne Byrde. Han har nemlig anslaaet de Kornvarer, som i Landgilde skulde erlægges, til visse fastsatte billige Priser, hvorved den Trykkelse undgaaes, som ellers Bonden nødvendigen maatte føle, ved i dyre Aaringer at betale med et lige Quantum Sædevarer undertiden den dobbelte Værdie, mod hvad der betales i lette Aar, da Godsherren taber ved at modtage det Quantum, som han i dyre Aar alt for meget vinder ved. Da det imidlertid er Bonden oftest lettere at betale Korn end rede Penge, saa modtager

Greven endnu Afgivtens Betaling i Kornvarer, men beregner Bønderne disse til Fordeel efter de gangbare Priser, hvorhos han tillige modtager Beløbet i de Slags Kornvarer, som Bønderne selv helst ville og kunne levere.

Dette er det almindelige, som noksom vil vise Dem, at Greven ikke har været ørkesløs, men at hans Indretninger ogsaa i den Tid, han har haft Grevskabet i Hænde, have haft god Fremgang og Held til Godsets virkelige Opkomst, saavel til hans eget, som til Bøndernes og det Almindeliges sande Gavn. Detaillen af det oeconomiske er fælles med alle slige Indretninger, og i Almindelighed saa bekiendte, at det kun er det locale, som deraf kunde anføres som forskielligt, fra det enhver kiender, der har seet, eller veed, hvad Indretning paa et Landgods er.

Ved Hoveriet er Tærskningen afskaffet, imod at der betales 2 Mk. 6 Sk. derfor af hver Tønde Hartkorn. Fra al Harvning, Kornrensning og Brændesavning ere Bønderne ligeledes befriede, men uden videre Godtgjørelse eller Betaling. Desuden ere en Deel Bønder ganske befriede fra Hoveri, Hegning og Høstning undtagne, og Hoveries Arbeidet for dem bestrides enten af Herskabet eller af Forpagteren.

Det er enhver, som kiender noget til disse Godsers og deres Bønders forrige og deres nærværende Forfatning klart, at ligesom Hovedgaardene overalt have vundet, saa ere Bønderne enten i det mindste i lige saa god Stand, som de forhen vare, eller, hvilket gielder en stor Deel af dem, allerede mærkeligen forbedrede saaledes at Husbygningen overalt i Grevens Besiddelses Tid øiensynligen, formedelst den megen af ham givne Byghielp, meget forbedret.

Om den tilsigtede Virkning nemlig Bøndernes Tilstands Forbedring, formedelst de foretagne Indretninger, endnu ikke overalt

paa det fuldkomneste kiendes, eller er opnaaet, saa der ikke endnu paa alle Steder vises den væsentligste Frugt af det hele Værk, nemlig almindelig Velstand, da bør følgende uundgaaelige Aarsager dertil ikke tabes af Sigte:

1) At Greven fandt det fornødent, som enhver upartisk og om Beskaffenheden der kyndig Mand vil finde det, at han først foretog Forandringen paa sine Hovedgaarde, for derved at betrygge sig Evne til at udholde de Bekostninger og Forskudde, det udfordrede, naar Indretningen paa Bøndergodset blev foretagen, hvorved han tillige fik Leilighed til ved talende Beviser at overtyde Bønderne om Nyttens af de Forandringer, som han ogsaa paa deres Gaarde vilde og maatte foretage; imidlertid er det klart, at disse Hovedgaardenes Indretninger fordrede Hoveri, som, hvor megen Skaansel der end blev brugt, og skjønt aldrig det blev overskridet, som Nødvendighed, overensstemmende med Lov og god Huusbondes Pligt, foreskrev, maatte være meget trykkende. Ingen Bonde har imidlertid faaet mere Hovedgaards Jord at drive, end han fra før af har havt, men den forbedrede Avl gav naturligviis mere Sæd at indhøste, og mere Gødning at udføre. — Til disse Byrder kom ogsaa de nødvendige Bygningsforbedringer saavel paa Bønder- som Hovedgaardene der ogsaa fordrede Arbeid. Vist nok meget udrettet, at disse Byrder ei have været mere trykkende, end at Bøndernes Tilstand derved ingensteds er sat tilbage.

2) At de paa Bøndergodset foretagne Forbedringer endnu ere saa nye, at det er aldeles umueligt, at det med Forandringen, hvor vigtig, god og nyttig den end er, i Førstningen stedse uadskillelige Tab kan endnu ei allene være overvundet, men endog Forbedringen have viist sin Virkning ved forøget Velstand. Dog har denne Virkning endog paa nogle af de først indrettede Bøn-

derbyer allerede kiendeligen viist sig, og er allevegne hvor Indretningen er kommen til nogen Grad af Modenhed tydeligen paa Veie til snart at vise Hensigtens Opfyldelse.

3) At mange ja de fleste af de Aaringer, i hvilken Greven har været i Besiddelse af Godserne, have været haarde, og især Aarene 1782, 83 og 84 høist besværlige. Desværre viser Erfaringen, at disse paa hinanden følgende meget tunge Aaringer overalt i Landene meget have sat den stræbsomme og bestforsørgede Landmand tilbage. Greven har med sine Bønder sikkerligen ogsaa følt disse Aaringers Besværlighed; men ved de bedre Aar 1785 og 1786 ere hine nu overstandne, og forvundne; og han og de see nu med glad Forventning en blidere Fremtid i Møde; imidlertid er det intet Under om al oeconomisk Forbedring under disse Omstændigheder, og i disse Aaringer, have havt langsommere Fremgang, og viist noget sildigere den tilsigtede usvigelige Frugt og Nytte, og bør Greven prise sig lykkelig, og allerede deri see en virkelig Frugt af sine Foranstaltninger for sine Godsers Opkomst, at de, trods alt dette ikke ere sat tilbage.

Hvad Grevens Hensigter for Fremtiden kunne være, maa man overlade til ham selv i Tiden at vise, og da vil man best skjønde, hvorvidt de kunne være fordeelagtige eller ei. Skolevæsenet har han begyndt at sætte paa en bedre Fod. To Sognepræster ere befriede for at holde Capellan, imod at Skolerne faae det, dem ellers skulde tillægges. Desuden har en Kammerraad Morslet testamenteret ham en Kapital, hvoraf han har henlagt en Deel til Skolerne, og en Skolemester er i det Kielske Seminarium allerede bleven underviist og sat i Virksomhed.

Til Bønderne er uddeelt Kløver og Hørfrøe, som har havt de bedste Virkninger. Han har ogsaa ladet nogle Jordemødre op-

lære i deres Videnskab, hvilke nu ere fordeelte paa Godserne, hvor de af ham lønnes for hvert Barn, de ere behielpelige til at fødes, og nyde hver frit Huus og Brændeudviisning.

Maaskee Greven i Begyndelsen ikke havde behøvet at anskaffe saa mange Heste til Bønderne, da han derved har givet dem for megen Anledning til at stole på Hielp; men dette har han i de senere Aar indskrænket.

Det er bekjendt, at det er hans Hensigt, naar Bønderne ere udskiftede, og deres oeconomiske Forfatning tilraader det, at give dem alle Arvefæste-Skiøder; Grevskabet forvisses da en staaende Indtægt ansat i Korn, men beregnet i Penge efter de ti sidste Aars Capitelstaxt; saaledes har Greven i det mindste udladt sig; og man bør formode, at en af de første Medlemmer i den nylig nedsatte Landvæsens-Commission ikke skulde undlade, saa snart som mueligt, at give et godt Exempel, ved at tildele Bønderne større Rettigheder end hidindtil.

Litteratur

Claus Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie II, perioden 1720-1810 ved Lotte Dombernovsky, 1988.

Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. C. D.Reventlows betænkning af 11. feb. 1788 om hoveriet. 1980.

Dansk biografisk Leksikon. Artikler om C.D.Reventlow og Poul Abraham Lehn.

Trap Danmark, Maribo amt, 1955.

Ingrid Markussen: Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer. 1988. Herfra citatet om de praktiske eksemplers magt.

Chr. Reventlow: En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800, bd. I, herfra citatet af brev af 12. dec. 1784, jeg takker Claus Bjørn for henvisning hertil.

Udskiftningen på grevskabet Christianssæde er skildret i G. Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkninogens Tilstand i Danmark. Bd. II, Fyn, Langeland, Ærø og Lolland-Falster. 1806. Reprografisk genudgivet i 1979 og i Adolph Frederik Bergsøe: Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed, I-II 1837.

Hans Jensen tager i sin Reventlow-biografi fra 1938 artiklen i Minerva for pålydende.

Christian Ditlev Reventlow og skolerne på Christianssæde

Af Ingrid Markussen

I jubelåret for stavnsbåndsløsningen og landboreformerne må vi ikke glemme også at juble over landbougdommens uddannelsesreform. Den blev også indledt for 200 år siden.

Christian Ditlev Reventlow interesserede sig for at reformere på flere fronter, ikke bare landbrug men også skovbrug, vejvæsen, postvæsen, etc. Han havde også mere end de fleste af sine samtidige øje for uddannelsens betydning. I virkeligheden anså han en forbedring af ungdommens uddannelse som en forudsætning for en lykkelig udgang på landboreformerne.

Han havde udviklet ideerne om en nær forbindelse mellem en reformering af landbruget og en udvikling af skolevæsenet ved mange års beskæftigelse med landbospørgsmål. Et mønsterskolevæsen havde han desuden på meget nært hold. Han kunne bare se over til sin brors gods på Brahetrolleborg på Fyn, hvor Johan Ludvig siden begyndelsen af 1780-erne var i gang med en vældig omformning af godsets skolevæsen.

Gennem den Reventlowske korrespondance¹⁾ kan vi se, at begge brødre var meget optaget af tanken om eksemplets gode betydning. Derfor begyndte de at indføre nye dyrkningsmetoder, nye arbejdsredskaber og nye afgrøder på deres godser allerede i 1770-erne.

Efter at de i 1775 ved faderens død havde delt grevskabets godser mellem sig kom de

tre brødre til at sætte deres personlige præg på det gods, de overtog: Christian Ditlev på Christianssæde og Pederstrup; Johan Ludvig på Brahetrolleborg og Conrad på Reventlow-Sandberg i Sundeved.

I 1780-ernes første år intensiveredes reformeringen af landbruget og skovbruget og en begyndende udskiftning og udflytning fandt sted. Overgangen til arvefæste skete dog først i slutningen af 1780-erne. På den baggrund kan man spørge sig, hvorfor Christian Ditlev ventede indtil 1792 med at etablere et nyt skolevæsen på Christianssæde, når broderen var gået i gang allerede i 1783. Det svar, som man almindeligvis giver er, at Christian Ditlev som embedsmand var så optaget af sine mange kommissionsarbejder, at han ikke gav sig samme tid til at skabe et mønsterskolevæsen som broderen, der altid gav styret af sit private gods den første prioritet. Svaret har nok sin rigtighed, men som jeg senere vil vise, er det ikke rigtigt at placere Christian Ditlevs skolereform til 1790-erne. Den var i virkeligheden begyndt langt før.

Christian Ditlev Reventlows egen opdragelse og uddannelse

Når Chr.D.Reventlow i 1792 lægger sine skoletanker frem kan man se, at de bl.a. er prægede af de erfaringer, som han havde fra sin egen opdragelse og uddannelse. Christian Ditlev blev født i 1748, som ældste søn i en søskendekreds på 4. Hans ene-

Ungdomstiden

Barndomshjemmets opdragelse og undervisning har, som vi så det, nærmest efterladt børnene med en opfattelse af, hvordan en ordentlig opdragelse ikke skulle være. Faderen må have haft meget lidt interesse for at tage aktiv del i børnenes tidlige opvækst. Således sendte han Christian Ditlev og Johan Ludvig som 13-16 årige drenge af sted til Altona gymnasium med en hovmester, det vil sige en ledsagende privatlærer, der var særdeles uegnet til sit job. Hovmesteren gik ikke af vejen for at bruge korporlig afstraffelse, når han syntes, at drengene havde opført sig mindre godt. Måske er det herfra, at vi skal søge forklaringen på den stærke afstandtagen fra korporlig revselse i skolen, som begge brødre senere gør sig til talsmand for.

Hovmesteren, hvis navn vi ikke kender, såede desuden splid mellem drengene og deres fader, og han fik dem tilmed overtalt til at rømme fra skolen og søge optagelse i den tyske hær! Flugtplanen blev imidlertid røbet, inden den var kommet til udførelse, hovmesteren afskediget, og drengene sendt hjem i ilfart, formentlig til en ordentlig balle. Formodentlig har denne episode rystet faderen i den grad, at han nu tænkte sig om to gange, før han udpegede en ny privatlærer.

Carl Wendt

Valget af den unge mediciner doktor Carl Wendt kunne ikke have været mere vellykket. Det betød et vendepunkt i drengenes opvækst, og Wendts holdninger og normer kom til at sætte sit præg på dem begge. Han forblev familiens gode ven livet igennem.

At Wendt også af samtiden blev anset for at have stor indflydelse på Christian Ditlev kan man se af en satirisk omtale af det berømte statskup i 1784, hvor Guldbergstyret

faldt, og kronprinsen kom til magten. I et smædeskrift, som omtales af Bobé, kunne man nemlig læse, at kongen havde overdraget regeringen til kronprinsen, at denne havde overdraget den til A.P. Bernstorff, denne atter til Christian Ditlev Reventlow, der havde lagt den i hænderne på Carl Wendt. »Følgelig regerer Wendt Danmark«, sluttede satirikeren syrligt³⁾.

Christian Ditlevs hustru, Sophie Frederikke, skrev en gang i sin forlovelsestid til sin tilkommende: »Næst Dem ærer og agter jeg ingen mand saa højt som Wendt... Han er en skat, som ikke alle jordens rigdomme kunne erstatte.«⁴⁾.

Carl Wendts hæderlige og retskafne væsen, hans dybt religiøse grundholdning og pædagogiske evner var også højt respekteret i de indflydelsesrige kredse omkring hoffet. Han var påtænkt som huslærer for kronprinsen i 1770-erne, men betingede sig, at han skulle få indflydelse også på hans opdragelse. Han havde dog ikke velyndere nok i Guldbergs kreds, og opgaven gik til H.H.v.Eickstedt⁵⁾.

Interesse for gymnastik

Carl Wendts medicinske baggrund blev af stor betydning for Christian Ditlev, som indtil mødet med Carl Wendt havde været et ret svageligt barn. Nu tog han fat på gymnastiske øvelser og opnåede efterhånden en stærk fysik. Han blev en god fægter, og selv i perioder af hans senere karriere, hvor arbejdsbyrden var enorm, slap han ikke den daglige træning.

Christian Ditlev blev på denne måde en god rytter. I de travle embedsmandsår, hvor han ikke kunne tage hjem til Christianssæde om sommeren, men måtte blive i København, boede familien ofte ude på Bernstorff gods. Christian Ditlev red da hver dag ind til Rentekammeret. Ofte red han også ved siden af familiens ekvipage, når han

med kone og børn skulle på visit til andre godser.

Hans interesse for gymnastiske øvelser kan ses i skolereglementet for Christianssæde fra 1792, men endnu tydeligere i den læreruddannelse, som han sammen med P.O.Boisen etablerede i Vesterborg i 1801. De unge lærerstuderende praktiserede en form for legende gymnastik ved lergravene udenfor byen, og de øvede sig i svømning og roning i Vesterborg sø⁶⁾.

Faget gymnastik blev indført i folkeskolen i 1814-skoleloven: det skyldtes dog ikke så meget Christian Ditlevs indsats som kronprinsens opdagelse af fagets betydning som forberedelse til en soldatertræning.

Sorø Akademi

Efter at Carl Wendt havde overtaget stillingen som hovmester i 1764, fulgte han Johan Ludvig og Christian Ditlev til Sorø Akademi, hvor de opholdt sig til 1767. I Sorø modtog de to brødre en rets- og statsvidenskabelig grunduddannelse, som efter de forelæsningskompendier at dømme, som endnu er opbevaret i Brahetrolleborgs arkiv, var af høj kvalitet.

Medens de hos Wendt havde mødt en pietistisk farvet religiøs og moralsk opfattelse, som kom til at præge deres egen kristendomsforståelse, mødte de hos Sorølæreren Andreas Schytte en økonomisk tænkning, som fik betydning for deres syn på landbrug og skole.

Andreas Schytte

Andreas Schytte var ansat i Sorø som professor i kameralvidenskab, det vil sige en forvaltningslære, der omhandlede statens finanser og deres anvendelse⁷⁾.

Andreas Schytte udtalte sig bl.a. om opdragelse. Han gav udtryk for den holdning, at »educationen« var for vigtig en sag at

overlade til forældrene alene. Den var en opgave for staten, som burde have gode borgere og derfor burde drage omsorg for at gøre dem gode⁸⁾.

Tanker som disse ligger formentlig til grund for brødrenes senere interesse for at skabe offentlige skole- og opdragelsesinstitutioner, der ikke henvendte sig til en velsitueret elite, men til bondebefolkningen.

For begge brødres senere reformpolitik blev statens forpligtelse over for almenvellet og dermed for borgernes muligheder for at opnå en så kvalificeret tilværelse som muligt en af grundsætningerne.

Andreas Schytte var ikke nogen samfundsreformator. Hans opfattelse af den danske bondes stilling var helt i overensstemmelse med gældende lovgivning. Den danske bonde besad den frihed, han med rimelighed kunne gøre krav på. Det var altså ikke fra Schytte, at brødrene fik deres opfattelse af bondestandens behov for udvidede personlige rettigheder og for større selvstændighed i arbejdet med gårddriften. Schyttes tanker gav dog grobund for fortsat udvikling.

Universitetet i Leipzig

På landboområdet har de formentlig mødt en mere radikal tænkning, da de efter Sorøopholdet sammen med Wendt drog til Leipzig universitet, hvor de bl.a. mødte matematikeren og oplysningsfilosoffen *Christian Garve*, der ikke bare var kendt for sin morallære, men også for sine sympatier for at forbedre bøndernes vilkår.

I Leipzig mødte brødrene en anden af Tysklands store lærere: *Christian Gellert*, hvis varme religiøsitet og fine karakter var så værdsat, at han en tid var foreslået som opdrager for Christian VII. Gellert har øvet stor indflydelse på flere fremtrædende danskere. Således havde biskop N.E.Balle, der i skolespørgsmål kom til at indtage en

anden holdning end Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlow, haft Gellert som en yndet lærer. A.P. Bernstorff havde været en af hans begejstrede elever i 1750-erne, og livet igennem vedblev denne, ligesom de to Reventlowere at læse hans skriftlige produktion af fabler, digte, salmer etc. Sammen med teologen *J.L.Ernesti* kom han til at øve en afgørende indflydelse på Christian Ditlevs tænkning⁹⁾.

Uddannelsesrejsen

Den viden, vi har om brødrenes uddannelsesrejse til Leipzig og flere europæiske lande, er ikke stor. Den stammer fra omtaler i breve og dagbøger. En rejsedagbog, ført af Johan Ludvig, der endnu ikke er offentliggjort, vil kunne kaste nyt lys over studieturen. Givet er det, at de ved udgangen af 1760-erne havde fuldført deres teoretiske uddannelse og nu var ved at se tidens nye tanker tillempet indenfor både industri og landbrug i lande lige fra hertugdømmerne over Tyskland, Schweiz, Frankrig til foregangslandet England. Efter yderligere en studietur til Norge vendte de hjem i slutningen af 1771.

Grevskabet Christianssæde i 1770-erne

I de år, der fulgte, opholdt både Christian Ditlev, Johan Ludvig og deres velbegavede søster Louise sig på Christianssæde i sommermånederne og oplevede her deres lykkeligste familietid sammen. Den Reventlowske korrespondance viser, at der bestod et ualmindeligt varmt og åbent venskabsforhold mellem de tre søskende livet igennem.

Lolland — min fede kokasse

Louise, der på dette tidspunkt havde en livserfaring på godt og ondt som få andre i hendes alder, besad en næsten legendarisk

rapmundethed. Christian fortæller selv, at de tilbragte aftnerne i livlige diskussioner med Carl Wendt, men som regel var det Louise, der lagde for med en provokerende påstand, som de andre måtte tage stilling til. Louise kaldte kærligt Lolland for »min fede kokasse«, det kan vi se af et brev, som Sophie et par år senere skriver til Louises nye mand, digteren Christian Stolberg. Sophie overtager selv den humorfyldte karakteristik af hjemegnen¹⁰⁾.

I 1772 var Christian Ditlev blevet forlovet med sin ungdoms kærlighed, Sophie Frederikke von Beulwitz, som han havde mødt under sit Sorøophold. I 1774 blev Christian Ditlev og Sophie gift på Christianssæde under store festligheder, der er malende beskrevet af Louise i et brev til en veninde¹¹⁾.

De nygifte tog ophold i Ålstrup i Landet sogn på en gård, som hørte under Christianssæde. Her var han begyndt sin landbrugspraktik under faderens godsstyre som vejinspektør. Året efter, i 1775, måtte han ved faderens død som 27-årig overtage ansvaret for og ledelsen af hele grevskabet Christianssæde med lidt under 300 bøndergårde. Da var han allerede begyndt på en embedsmandskarriere i centraladministrationen. Den har taget en hel del tid fra hans godsreformer. Til gengæld fik han her en årlig gage, som sikrede familien i de år, hvor udgifterne til landbrugs- og skolereformerne tog hårdt på grevskabets ikke særlig vel-funderede økonomi.

Da Christian Ditlev overtog grevskabet, var Pederstrup, Skelstofte og Lungholm bortforpagtede, medens Christianssæde, Dansted og Ålstrup blev drevet uden forpagtere. Af bøndergodset var Ålstrup, Skelstofte og en del af Pederstrup i så god stand, at få godser på Lolland kunne måle sig med dem, skriver Hans Jensen i sin biografi over Christian Ditlev Reventlow fra

jubilæumsåret 1938. Oplysningerne har han fra en artikel i *Minerva* i 1786, der på grund af en kritik af Reventlows godsstyre i de københavnske blade giver en udførlig redegørelse for hans godsreformer. Andre landsbyer stod det imidlertid ikke så godt til med. Der var fællesskab mellem alle beboere i de enkelte byer og mellem den ene by og den anden. Store overdrev lå hen til græsning. Af mangel på afvanding stod der vand på mange lavtliggende og flade marker. Et areal på mere end 2700 td land lå f.eks. til fælles græsning for alle Christianssædes, Ålstrups og Dansteds bønders kreaturer.

Beretningen fra 1786 viser, at Reventlow var kommet godt i gang med reformerne. Hovedgårdene var reformeret først, derefter kom turen til bøndergodset. I denne forbindelse er det interessant at konstatere, at også skolevæsenet var ved at gennemgå en modernisering. Skolereglementets udstedelse i 1792 er altså kulminationen på en udvikling, der havde været i gang i mange år.

Skoler på Pederstrup før skolereformerne

Hvordan så skolevæsenet under grevskaftet da ud omkring denne tid? Folketællingen fra 1787 viser, at der var skoleholdere ansat i hvert eneste sogn, somme tider to, hvis landsbyerne var store.

I det Reventlowske arkiv på Brahetrolleborg gemmer få akter fra 1700-tallet sig i de tre pakker, der indeholder materiale fra Christianssædes skolevæsen. Af dette materiale kan vi få enkelte glimt fra børnenes undervisning, og de kan sige os noget om det skolevæsen, som Christian Ditlev fandt så utilstrækkeligt.

Skoleprøve fra 1777

Fra 1777 findes et ganske usædvanligt sko-

lemateriale fra fem skoler — en kundskabsprøve i skrivning, skrevet af både lærer og enkelte elever samt en prøve i regning fra enkelte elever. De skoler, det drejer sig om, har alle hørt under Pederstrup: Horslunde skole, Nyebygt skole (Nøbbet), Store Lindet skole, Vesterborg skole og en unavngivet skole, muligvis Birket, hvor lærerens navn er Christen Christensen Bierrig.

Materialet er et af de få vidnesbyrd, vi overhovedet har om den undervisning og de krav, som elever blev stillet overfor i 1700-tallets skole. Desuden viser skriftprøven, hvilke setninger der blev valgt til skriveforskrifter.

Religiøse skriveforskrifter

Horslunde skole

Ikke forbavsende er det psalmevers, bibel- og visdomsord, som skrives på foliearket af lærere og elever. Læreren i Horslunde lægger for med følgende livsvisdom: »*Hver mand skal tage i agt, sin øvrighed at lyde, som haver over hannem magt, og vældighed at byde, thi uden Gud er ey bereed, i verden nogen øvrighed, hand er af Herren skicket.*« (Det ses, at navneord endnu ikke staves med store bogstaver).

Nøbbet skole

I »Nyebygt« skole bruger skoleholder P.Lund et andet citat, der specificerer forpligtelsen hos befolkningen til at adlyde sit herskab. Han skriver: »*Est du en Tiener, Da skalt du altid være omhyggelig med din Herres Ære; thi lige som hand er forpligtet til af Gud at have Omsorg for din Salighed og Forfremmelse, saa est du og icke mindre forpligtet at adlyde ham i alt, hvis hand paabyder dig, med mindre det ikke kand forrettes uden Guds Fortørmelse, Seer du noget Ont hos hannem, da skal du tie stille og ikke efterabe det, seer du*

Herren i din nød høre dig,
 Jacobs Guds navn beskierme dig
 sende dig hielp af sin helligdom,
 og styrke dig ud af Zion.

$$\begin{array}{r}
 3849 \\
 11862172 \\
 877777 \\
 8888
 \end{array}$$
 Fac: 14466:

Peder Krag 12 Novbr.

Den 12 årige Peder Krag, Horslunde skole, afleverede i 1777 denne prøve på sin skrive- og regnefærdighed: »Herren i din nød høre dig, Jacobs Guds navn beskierme dig sende dig hielp af sin helligdom, og styrke dig ud af Zion.«

noget got, Da skalt du tale derom til hands Roes og efterfølge det.«

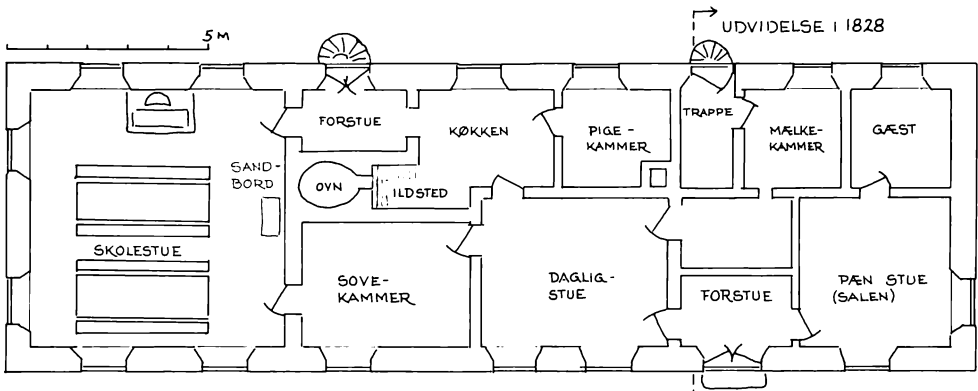
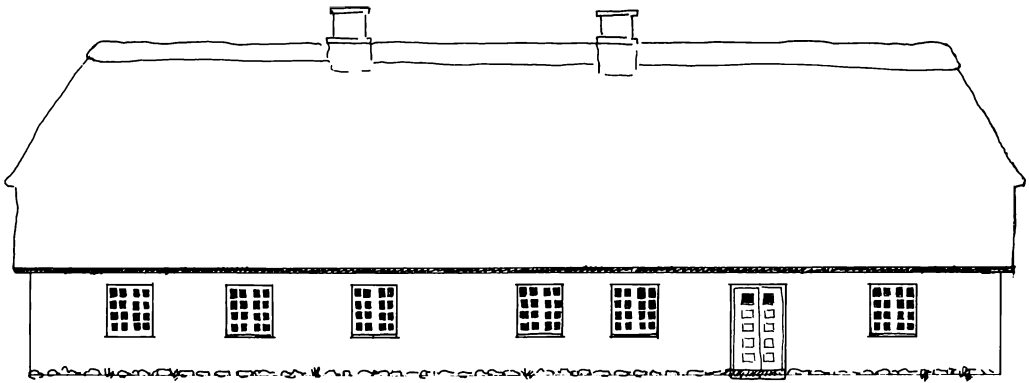
Citaternes indhold kendes i mange andre udformninger. I både katekismen og Pontoppidans katekismeforklaring kan man møde den samme opfattelse. Befolkningen bør adlyde sin øvrighed, fordi øvrigheden har sin magt fra Gud. Det var en af det kristne patriarkalske samfunds grundpiller, der her blev slået fast; lige så velegnet i det lokale godspatriarkat som i samfundet i øvrigt. Citaterne viser samtidig skolens opdragende og normdannende funktion.

Lejermålsforbrydelse i Horslunde

Læreren bag citatet fra Horslunde skole var Matthias Fibiger. Måske burde han have valgt et andet citat, for eksempel det citat, som den 12-årige Peder Krag valgte at skrive: »Herren i din nød høre dig, Jacobs Guds

navn beskierme dig, sende dig hielp af sin helligdom, og styrke dig ud af Zion.« Fibiger blev nemlig nogle år senere et lysende eksempel på, at naturen kunne gå over optugtelsen. I 1781 meldtes fra Horslunde, at »et kvindemenneske navnlig Kirsten Niels Datter« havde holdt et barn til dåben og, at hun da havde udlagt skoleholder Fibiger i Horslunde til barnefader.

Lejermålsforbrydelse var en alvorlig sag, men indberetningen antyder ingen som helst forargelse, kun en konstatering af, at ingen flere lejermålsforbrydelser var sket dette år i de sogne, som hørte under provsteembedet i Købelev. Hvilken straf Fibiger fik kendes ikke. Af folketællingen i 1787 fremgår det, at Fibiger stadig var skoleholder og organist i Horslunde. Han var da 44 år; gift 1. gang med Pernille Rasmusdatter på 40 år og havde to døtre: Sophia Dorthea på 15 og Anne Fibiger på 13 år.

Christiansmindeskolen fra Langet, Østøfte sogn. Opført 1817 i stampet ler. 1937 overført til Frilandsmuseet i Maribo (se s. 29).

Vesterborg skole

I Vesterborg skole havde skoleholderen, Hans Nicolaj Spleth fundet et mere vemodigt vers frem: »Naar vi i største Nøden staae, og vide ej hvor vi skal gaae, og finde hverken Hielp eller Raad, det vi end græde Hiertets Graad«. Det er lige ved at tonen rammes i det eneste brev, der findes i arkivpakkerne fra Spleths hånd. I 1780 skrev han nemlig til forvalter Friis på Pederstrup et pro memoria om, at selvejerbønderne Rasmus Raahauge i Uhrne og Christen Paulsen i

Engholm burde aflægge ed til tinget om den jord, som i fremtiden skulle høre til degneembedet i Birket sogn. Formentlig har udskiftning voldt problemer, og Spleth har ønsket at sikre sine efterfølgere en dokumentation på degneboligens jordtilliggende.

Skoleprøven medtager ganske få børn, formentlig de, der var kommet længst i skolekundskaber. Hos M.Fibiger optræder den 10-årige Rasmus Knudsen. Han kan både skrive og regne. Med store og endnu

usikre bogstaver skriver han: »*Din villie skee o Herre, Dit store navn til ære, saa det mig her i live, og hisset gagn kand give.*« Navnet er udformet med latinske bogstaver, resten af skriften med gotiske.

Regneprøve

Rasmus kan også regne. Det viser han ved at tage årstallet 1777 og multiplicere det to gange; herefter multiplicerer han resultatet med tre og helt op til 10, hvorefter han dividerer slutresultatet med 2, 3 etc., indtil han er tilbage til udgangspunktet: 1777.

Ikke mindst denne prøve på elevens kundskaber er usædvanlig. I bogen »*Visdommens lænker*« gengives oplysninger om skoleundervisningen i Nordsjælland i samme periode. Det fremgår her af samtidige indberetninger, at regneundervisning er en sjældenhed i mange rytterskoler¹²⁾. Den indgående beskrivelse af skoleundervisningen, som gives i en af de publicerede bonde-dagbøger, skrevet af Søren Pedersen Havrebjerg fra samme periode, omtaler heller ikke regneundervisning. Fra Horslunde kan vi derimod se, hvordan regneundervisningen blev praktiseret, og hvor langt en 10-årig dreng kunne nå at komme.

Det er dog de færreste af børnene, der efterlader et indtryk af deres regnefærdighed; kun 4 ud af 13 (alle 4 er drenge), og ingen har den samme færdighed som Rasmus, selv om de andre tre er ældre. Man må gå ud fra, at de resterende 9 elever (7 drenge og 2 piger) ikke har kunnet eller ønsket at vise prøve på deres regnefærdighed. Skrive kan de alle, enkelte af dem så flot endda, at deres håndskrift nærmer sig lærerens drevne skrift.

Konklusion

Vi må ud fra denne kundskabsprøve konkludere, at skolerne under Pederstrup fungerede også i 1770-erne og, at skolerne gav i

hvert tilfælde enkelte af eleverne en undervisning, der strakte sig længere end til den kristne børnelærdom. Et par elever fra hver skole gik ud med kundskaber, som ville sikre dem en plads blandt landbosamfundets mest veluddannede. Det har muligvis været nok i det samfund, som gik forud for landboreformerne. Men det var ikke nok, når vi nærmer os udskiftning, udflytning, stavnsbåndsløsning, hoverifastlæggelse og arvefæstereform.

Begyndende reform af skolevæsenet

En reform af skolevæsenet burde begynde med lærerne. Det havde Johan Ludvig og Christian Ditlev lært af den tyske godsejer og skolemand *Friedrich Eberhart v. Rochow*. Fra 1773 reformerede Rochow skolevæsenet på sit gods Reckahn i Brandenburg. Han var da begyndt med at kvalificere sine lærere og give dem bedre levevilkår og arbejdsbetingelser.

En afskrift af et kongeligt direktiv i Brahetrolleborgs arkiv viser, at Christian Ditlev allerede i 1779 havde taget initiativ til at få hævet lærerlønningerne. Han fik dette år en kongelig bekræftelse på at måtte nedlægge residerende capellanstillinger i Birket og Vesterborg sogne. På den måde fik han frigjort midler til lærerne. Sognepræsten skulle nemlig overlade 100 rd. til skolevæsenet af de 120 rd., som han ellers skulle betale til den residerende capellan. Pengene blev derefter fordelt blandt lærerne formentlig efter deres kirkelige forpligtelser. Man må i hvert tilfælde gå ud fra, at skoleholderne derefter var præsten behjælpelig i kirken, ellers var det sognepræsten, der ene måtte bøde for nyordningen.

I en opgørelse over skolevæsenet på Christianssæde omkring 1812 kan man se, at det var meget forskelligt, hvad lærerne kunne få ud af capellanmidlerne. Læreren i Vesterborg skole fik således 15 rd. af de 100

rd., som præstekaldet havde afgivet til skolekassen, skolen i Langesø fik kun 3 rd., Lindet skole 21 rd. 3 sk., Magletving skole 20 rd. 4 sk. og Birket skole ikke mindre end 40 rd.

Ordningen er interessant, idet den viser, at Christian Ditlev var trådt ind på helt nye veje i ønsket om konsolidering af skolevæsenet. Herved gav han meget tidligt grevskabets skolevæsen et eget præg. Da den Lille Landbokommission i 1784 blev nedsat for at reformere landbrug og skole i Nordsjælland, foreslog biskop N.E.Balle at nedlægge degneembederne, for at degneindtægter og -forpligtelser kunne overgå til skoleholderne. Ideen til denne ordning, som blev gennemført over hele landet i de følgende årtier, kunne han således hente hos Christian Ditlev Reventlow.

Denne ordning er formentlig blevet gældende for hele grevskabet. Vi kan i hvert tilfælde se, at kongen kun en måned efter statskuppet i 1784, den 19. maj, udvidede ordningen til også at gælde Horslunde og Nordlunde sognekald, idet præstestillingen her var vakant. Stadfæstelsen slog fast, at Christian Ditlev anså en forbedring af lærerlønningerne for at være en forudsætning for at få duelige folk til posten.

Blandt de embedsmænd, der har kontraseret skrivelsen, var Schack Rathlau, som ifølge historieforskningen var en arg modstander af Chr.D.Reventlow. Har han end været forbitret på Christian Ditlev på grund af dennes delagtighed i statskuppet¹³⁾, så har han alligevel ikke kunnet forhindre den viste velvilje mod Reventlow fra kongens side.

Ordningen og den kongelige stadfæstelse fra 1779 er interessant også ud fra en anden betragtning. Den ændrer vor opfattelse af, at Christian Ditlev hele tiden stod i idemæssig gæld til sin bror på skoleområdet. Det tyder tværtimod på, at de to brødre i

begyndelsen af deres godsforvaltning arbejdede parallelt i skolesagen, men at Johan Ludvig siden gik langt hurtigere frem i 1780-erne end broderen.

Skolereglementet på Christianssæde 1792

Christian Ditlevs fundament for sin skolereform var skolereglementet i 1792. Herved lagde han grunden til en skoleordning, der både blev et mønster for skoleloven i 1814, og, som endnu i flere årtier efter, fik Lolland til på vigtige områder at skille sig ud fra landets øvrige skolevæsen.

Skoler på Christianssæde

Skolereglementet, der blev udfærdiget den 19. nov. 1791 og blev stadfæstet den 9. marts 1792, kom til at gælde for ialt 15 skoler på grevskabet; Syv af skolerne hørte under Christianssæde. Det var Nybølle, Langet, Opager, Skørringe, Askø, Brandstrup og Tirsted skoler¹⁴⁾. Senere kom der en skole i Østofte, der fik navnet Christiansminde. Den er ikke omtalt i 1818, da reglementet blev revideret for at svare til 1814-lovens bestemmelser, men den eksisterer i 1822. Askø skole omtales heller ikke i 1818.

Skoler på Pederstrup

Under Pederstrup hørte Lindet, Magletving og Birket i Birket sogn; Horslunde, Nøbbet (Nyebygt) og Tvede i Horslunde sogn samt Vesterborg og Langesø i Vesterborg sogn. I 1818 omtales ikke længere Tvede skole. (Skolereglementet fra 1792 er ikke fundet i Brahetrolleborgs arkiv, derimod findes det ændrede reglement fra 1818 i arkivet).

At danne hjerte og forstand

I skolereglementet i 1792 skrev Christian Ditlev Reventlow indledningsvis bl.a.: »*Intet er vigtigere for Mennesket, end den Underviis-*

ning det faaer i Ungdommen og den Opdragelse, der gives det til at danne Hiertet og Forstanden. Al Underviisning, som ikke sigter til at opnaa et af disse Formaale eller dem begge, tiener alleene til at bebyrde Ungdommens Hukommelse og fordærver og forvirrer meere Hiertet og Forstanden end forbedrer samme.

Hvad var det da for en undervisning, han tænkte på, som skulle danne hjertet og forstanden? Han svarer selv i indledningen: det skulle være en skoleundervisning, som dannede børnene til gode mennesker.

Christian Ditlev Reventlow var på mange måder et barn af sin tid, med fornuftsprægede holdninger til mange ting og med en udpræget skepsis over for kirkens formynderiske undervisning. Alligevel tøvede han ikke et øjeblik med at forholde lærerne, at den vigtigste leveregel, som skolen skulle indprente børnene, var det bibelske budord: »Du skal elske Gud over alle ting og din næste som dig selv.« I denne opfattelse var han helt på linje med sin bror, som tilmed skrev en katekismus over dette bud. Kærligheden var nøglen til hjertets og viljens dannelse.

Forholdet til religionsundervisningen

I sin indledning omtaler han nok religion og bibelhistorie først blandt skolens fremtidige fag, men uden at benytte sig af en speciel fagbetegnelse. Derefter omtaler han de enkelte fag, som børnene skulle undervises i: fædrelandets historie, naturhistorie og naturlære, regning og skrivning, kundskab om love, musik og legemsøvelser.

Hans opfattelse har sikkert været den, at kristendomskundskaben skulle gennemsyre hele skolens undervisning og ikke samles og isoleres i et enkelt fag med specielle timer. At dette har været tilfældet får man indtrykket af ved at følge skolevæsenets udvikling på Christianssæde.

Eksaminationsprotokol fra Østofte 1822

I en eksaminationsprotokol fra 1822 fra Østofte skole omtales de enkelte fag, som eleverne var blevet bedømt i. Børnene fik således karakter i: »*hvorledes det læses i Bog, hvorledes det skrives, læses Skrivt, Retskrivning, Regning paa Tavlen*«. Derefter følger en opsummeringskolonne for fag, som børnene ikke fik individuelle karakterer i men en fælles karakter. Disse fag var: religion, bibelhistorie, hovedregning og sang¹⁵.

En sådan placering af faget religion er simpelthen enestående og viser, hvordan Christian Reventlow formåede at fastholde sit skolevæsens særpræg i forhold til landet i øvrigt også efter 1814.

I andre skoleprotokoller og eksaminationsfortegnelser, hvoraf der findes mange i Landsarkivet for Sjælland, placeres religion og bibelhistorie som regel som det første fag, og ingen andre steder er der fundet en lignende særplacering af faget. Placeringen skyldes uden tvivl Reventlows påvirkning, og hans opfattelse af religionens grundlæggende betydning, som gjorde den uegnet til at isoleres i et fag med indtæring og eksamination i skolen. Formentlig har han også haft med i overvejelserne, at eleverne efter afslutningen af skolen ville blive prøvet i deres kristendomskundskab af sognepræsten, når de unge skulle begynde deres konfirmationsforberedelse.

Gennem Rasmus Sørensens erindringer »Mit Levnedsløb« har vi en ganske levende beretning om Reventlows skoleengagement fra en person, som absolut ikke var en ukritisk herre. Den beretning, han giver af det varme og levende miljø, han mødte i Christianssædes skoler, der blev afgørende for hans valg af livsbane, er i sig selv et vidnesbyrd om, at Reventlow formåede at følge sin pædagogiske linje konsekvent.

*Skolen i Langesø, Vesterborg sogn, opført o. 1800, set fra sydvest.
Foto: Lolland-Falsters Stifismuseum 1968.*

Undervisning i tre trin

Til Christian Ditlevs pædagogiske linje hørte også at trindele det kundskabsniveau, som børnene skulle opnå i skolen. Til forskel fra sin bror, som trindelte efter den erhvervsgruppe, som børnene sigtede på i voksenlivet: gårdmænd, husmænd og land-

arbejdere, så trindelte han efter børnenes »nemme« og lærernes kvalifikationer.

Laveste trin

Det laveste kundskabsniveau, som alle børn i skolen, uanset nemme og lærerkvalifikationer, skulle opnå, var ikke højt. Der

krævedes blot, at eleverne skulle kunne læse al tryk- og skriveskrift, kunne gøre rede for de vigtigste dele af kristendommen og kunne skrive og regne så meget, at de undgik at blive bedraget. Før de forlod skolen skulle de modtage et bevis på, at dette kundskabsniveau var opnået.

Børn med godt nemme — andet trin

Børn, som havde et godt nemme, og som var flittige, skulle ikke bare kunne gøre rede for deres kristendom, de skulle også kunne svare fornuftigt med egne ord på det, som de blev spurgt om, kunne skrive en »ren hånd«, som var fuldstændig læselig og kunne regne »de fire species« reguladetri og brøkregning.

Det er bemærkelsesværdigt, at dette andet trin ikke krævede mere end en fuldt læselig hånd af eleverne. Det første trin kan derfor næppe have været andet end en ren underskriftsfærdighed. I instruktionen til lærerne indskrænkedes undervisningen yderligere ved, at den kun skulle gives til elever »som forlange eller ønske at regne og skrive«. Det ser derfor ud til, at Reventlow beholdt frivillighedsprincippet for de to fag. Oftest havde det i andre lokalområder siden skoleloven i 1739 betydet, at kun gårdmandsbørnene fik denne undervisning¹⁶⁾. Hos broderen derimod blev begge fag obligatoriske for alle, ligesom det blev det i 1814-skoleloven.

Læreren skulle selv udarbejde sine forskrifter til skriveundervisningen og skrive dem ind i børnene skrivebøger efter skoletid, så undervisningen kunne være effektiv den følgende dag. Det var høje krav, der blev stillet til lærernes arbejdskraft. Hver weekend skulle lærerne rette skrivebøgerne igennem, så børnene kunne få dem tilbage i rettet tilstand om mandagen.

Seminarieuddannede lærere — tredje trin

Det tredje kundskabstrin kunne opnås i skoler med seminarieuddannede lærere. Her skulle børnene også kunne gøre rede for dele af de andre fag, som naturhistorie, naturlære etc. Historieundervisningen skulle give kærlighed til fædrelandet. Den skulle være en eksempelsamling over værdige mænds bedrifter. Også mænd fra andre lande skulle inddrages, så at børnene lærte at »ansee alle Mennesker som Brødre«. Den holdning, som kommer til udtryk her, er typisk for Reventlows kosmopolitiske indstilling. Det er vistnok første gang, at et sådant overnationalt mål opstilles for historieundervisningen. Geografiundervisningen skulle gives i forbindelse med historieundervisningen.

Karakteristisk for Christian Ditlev Reventlows kristendomsyn er det, at naturhistorien og naturlæren skulle bruges til at vise eksempler på Guds almagt og visdom. Hans holdning til de to fag var så positiv, at han ikke fandt, at læreren overhovedet kunne lære børnene for meget. Al kundskab indenfor naturlære og naturhistorie ville komme børnene til nytte senere i livet. Fremfor alt skulle læreren udvælge stof, som ville få »Indflydelse paa Bøndernes Haandtering, og hvorved Leilighed gives til at udrydde Overtroe og skadelige Fordomme. Agerdyrkning, Havedyrkning, de første Grund-sætninger i Mechaniken maa korteligen tages i Forbindelse med disse Videnskaber.«

Ekstra fag

Skolerne skulle også give musikundervisning, for at den kunne hjælpe på sangen i kirken og for »at oplive Land-Almuen og forfine dens Følelser.« Legemsøvelser blev, som vi tidligere har været inde på, fremhævet, idet de var gavnlige for den »med Hænderne arbejdende Stand«.

*Den gamle skole i Opager Skov, Landet sogn, opført. 1796.
Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1968.*

Ny undervisningsmetode

Midlet til at opnå skolens kundskabsmål, så Christian Ditlev Reventlow i en rigtig undervisningsmetode. Tidligere havde børnene i alle skoler gået til undervisning uden inddeling i klasser. Store og små børn har derfor siddet i samme lokale til undervisning i vidt forskellige dele af katekismus og forklaring. En af gangen kom børnene op til læreren og blev overhørt i læsning og udenadsindlært tekst. Under tiden sad de øvrige og læste højt. Flere samtidige vidnesbyrd, bl.a. Christian Ditlev Reventlow selv, kan fortælle om den infernalske larm og uro, der har været i en sådan undervisningssituation¹⁷⁾.

Klasseundervisning

Løsningen på problemet fandt man i Rochows skoler på Reckahn. Her undervistes efter det nye pædagogiske princip: klasseundervisningen. I stedet for at eleverne sad overladt til sig selv det meste af skoledagen, skulle læreren nu undervise alle børnene i et og samme fag på én gang. På Christianssæde blev tankerne udmøntet på følgende måde:

»De Spørgsmaale, som forelægges enkelte Børn, besvares høyt af dem og sagte af de øvrige, ligesom det Exempel, der udregnes paa Tavlen af et Barn, udregnes af alle Børn, saa at Børn af samme Classe maae see, høre, tænke og gjøre

det samme og alle være opmærksomme paa det, Skoleholderen foredrager, siden de ikke ere visse paa, naar de opkaldes, enten for at sige det, der er sagt, eller at besvare Spørgsmaalene over det Hørte og Læste eller at fortsætte Talen og Læsningen der, hvor en nu skal ophøre, eller at rette en andens begangne Feyl i Læsning, Skrivning eller Svar ...«

Klasseundervisningen blev den højt be-
sungne nye undervisningsmetode omkring
1814. Den blev dog overraskende slået helt
ud i første klasse af en ganske anden und-
ervisningsmetode: den indbyrdes undervis-
ning, som fik indpas i skolerne i begyndel-
sen af 1820-erne. Selv om den indbyrdes
undervisning blev stærkt anbefalet af høje-
re skolemyndigheder og faktisk påtvunget
de lokale skolevæsener, så lykkedes det
Christian Ditlev Reventlow, som en af de
eneste i landet, at holde den udenfor grev-
skabets grænser både indenfor skolerne og
seminariet. Så længe han levede beholdt
grevskabet også på dette punkt en mis-
undelsesværdig særstilling. Så snart han og
P.O.Boisen var død, kom den imidlertid
ind i seminariet. Endnu i 1848 kan man af
indberetninger til Danske Kancelli konsta-
tere, at usædvanlig mange skoler i Maribo
amt ikke har indbyrdes undervisning. Det
må skyldes påvirkningen fra Reventlow.

Skrivning og regning først i 2. klasse
Enkelte eksamenslister, der findes i Brahe-
trolleborgs arkiv, kan fortælle lidt om den
undervisningsmetode, som blev benyttet i
senere årtier. Fra 1822 kan man se, at skri-
ve- og regneundervisning ikke indgik i 1.
klasses pensum i Christiansminde skole.
Ingen børn fra 1. klasse fik nemlig karakter
i de to fag. Det svarer til, hvad der havde
været tradition igennem 1700-tallet. Først
skulle børnene lære at læse og lære sin kate-

kismus. Først derefter begyndte undervis-
ningen i skrivning og regning¹⁸⁾.

Efter 1814 var der mange skoler, der i
overensstemmelse med ny pædagogik be-
gyndte med skriveundervisningen allerede
i 1. klasse. På dette punkt var Christianssæ-
de skolevæsenet altså ikke blandt de progres-
sive. Man må dog huske på, at børnene i 1.
klasse på Christianssæde var meget små,
kun 7-8 år, medens skoleloven i 1814 regne-
de med, at børn op til 10 år sad i 1. klasse.
Den lange tid, børnene tilbragte i 2. klasse,
ser til gengæld ud til at have bragt dem et
godt stykke frem i skrivefærdighed, idet de
alle blev prøvet i retskrivning.

Et fremsynet skoletilsyn

Som på Reckahn og Brahetrolleborg satte
Christian Ditlev skolevæsenet ind i et helt
nyt organisatorisk system. En skolekom-
mission skulle have det umiddelbare tilsyn
med skolerne og mødes en gang om måne-
den for at drøfte skolernes udvikling. Den
skulle bestå af sognepræst, en repræsen-
tant fra grevskabet og en såkaldt skole-
forstander for hvert skoledistrikt, det vil sige
en af de mest fornuftige og bedste gård-
mænd. Ordningen, der også kendes fra
Brahetrolleborg, blev efter 1814 indført over
hele landet.

Lærerne med i tilsynet

Der var dog en afgørende forskel på tilsyns-
bestemmelserne på Christianssæde og i
skoleloven af 1814. I Christian Ditlevs sko-
lekommission havde også læreren sæde. Det
fik han ikke i 1814, og det har læreren hel-
ler ikke fået siden — i hvert tilfælde ikke
som et fuldgyldigt medlem med stemme-
ret.

*Nybølle skole, Ryde sogn, opført 1806-12. Set fra sydvest. I øst en yngre tilbygning.
Foto: Lolland-Falsters Stifismuseum 1968.*

Præsten ikke formand i skolekommissionen

En anden forskel gjorde sig også gældende. Medens 1814-skoleloven bestemte, at forsædet i skolekommissionen automatisk skulle tilfalde sognets præst — hvilket siden var gældende helt frem til 1933 — var det grevskabets repræsentant (inspektør eller forvalter), som på Christianssæde førte forsædet i skolekommissionen. Selvfølgelig har Reventlow selv haft det overordnede tilsyn, og mange vidnesbyrd kan for-

tælle om hans utrættelige iver for at følge med i og forbedre skolevæsenet.

Da der var langt mellem de to godser Pederstrup og Christianssæde bestemte Reventlow, at der skulle oprettes en skolekommission hvert sted. En gang om året skulle kommissionerne have fællesmøde, hvor man kunne drøfte hele grevskabets skolevæsen.

Da reglementet blev reguleret i 1818 for at passe til skolelovens bestemmelser, blev det slået fast, at den øverste lokale tilsynsmynd-

dighed lå hos grevskabets skoledirektion, som skulle bestå af grevskabets ejer, stiftamtmanden og biskoppen. Skolekommissionerne kunne fortsat fungere på samme betingelser som hidtil.

Skolevæsenets økonomi

Skolevæsenets økonomi skulle ordnes ved hjælp af en *skolekasse*. Skolekassen var egentlig ikke en nyordning. Allerede 1739-loven foreskrev, at landkommunerne skulle oprette skolekasser, hvortil der blev lagt enkelte lokale indtægter fra bøder, kirkelys-penge etc. Pengene blev derefter brugt til bl.a. at betale bøger til fattige børn. Nu fik skolekassen en anden central position.

Indtægtskilderne blev langt flere. Det største tilskud kom fra Reventlow selv, der i 1792 gav 7000 rbdl og senere yderligere 1000 rbdl. ifølge en senere opgørelse. En skolekasse med så store indtægter var ikke set andre steder i landet, når bortses fra Brahetrolleborg. Det gav helt andre muligheder for at styrke ønskede sider af skolevæsenet. For Reventlow var økonomien en krumtap for skolereformerne.

Af skolekassen blev der f.eks. fra 1792 hentet midler til belønning af særlig dygtige lærere, til pensioner for gamle lærere samt til betaling af næsten alle undervisningsmidler, som på den måde blev gratis for skolebørnene. Regnskabsføreren var naturligt nok grevskabets repræsentant i skolekommissionen.

Lærernes indtægter

Lærernes lønninger var en blanding af penge og naturalier. Det havde det været før reglementet, og det vedblev det at være efter. I 1812 blev lønningerne reguleret efter gældende ordninger, det vil sige det Provisoriske Reglement, der blev udstedt som forsøgsordning på Sjælland og øerne fra 1806.

I det følgende skal vi se på de forskellige dele, som en lærerløn bestod af på Christianssæde.

Ifølge skolereglementet i 1792 fik f.eks. læreren i Vesterborg skole:

I skolelærerløn:

En kornydelse: 5 td. rug og 7 td. byg. Denne ydelse var den samme ved skolerne i Vesterborg, Birket og Horslunde sogne.

Fourage (foder til husdyr): 39 lispund 6 skålpund hø og 99 lisp. 10 skålp. halm.

Da fouragen ved andre skoler siden nævnes uden specifikation har den formodentlig været den samme som for Vesterborg skole.

Kontantløn: 12 rd.

Også denne ydelse var den samme ved flere andre skoler.

Brænde og skolejord. Der findes ingen specifikation på brændet og på skolejorden i den nævnte oversigt. Derfor er det ikke muligt at foretage sammenligninger med andre lokale skolevæsener.

I kirkesangerløn:

Da læreren tillige var kirkesanger i Vesterborg kirke, fik han for dette:

Kornydelse: 3 td. 5 skp. rug og 3 td. 5 skp. byg.

Accidenser og offer: 120 rd.

Det vil sige pengeydelse fra befolkningen ved barnedåb, bryllupper og til forskellige kirkehøjtid¹⁹⁾. Det var en ret høj indtægt. Til sammenligning kan nævnes, at læreren i Magletving fik 70 rd. som kirkesanger; den højeste offerindtægt havde dog lærer og kirkesanger i Horslunde. Han fik 150 rd.

*Skole i Horslunde, opført 1794, set fra nord.
Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum 1968.*

Erstating for småredsel, det vil sige naturlieydelse fra befolkningen i form af æg og småkreaturer efter frivillig forandring ca. 1 td. rug og 2 td. byg samt 6 rd.

Andre indtægter

Til de oven omtalte indtægter kom indtægter, som ikke behøvede at lignedes på befolkningen. Det drejede sig om indtægterne af

de nedlagte degneembeder. I Vesterborg fik læreren af dem 1 td. 6½ skp. byg og 1 td. 6½ td. rug og 56 rd. 1 sk. 8 mark i penge samt omtrent halvdelen af degnens småredsel. Af den nedlagte capellanstilling fik han 15 rd.

Ved den nybyggede skole i Langesø var de enkelte løndele helt andre. Af Reventlows egen skolekasse fik han 80 rd. i penge; i korn: 5 skp rug og 5 skp byg; andel i Halsted degnekalds visse indkomster (offer ved kirkehøjtid) 1 td. rug og 1 td. byg samt andel i småredsel efter anordningen foruden fourage, brænde og jord.

En oversigt præciserede, hvad Langesø skole fik af det nedlagte degnekald. I korn fra det hartkorn, som var underlagt Vesterborg degnekald, fik skolen omtrent 3 skp. rug og 3 skp. byg, samt af Halsted degnekald 1 td. rug og 1 td. byg; af Horslunde degnekald skulle skolen til sin tid ved vacance få 2 2/4 skp. rug og 2 3/4 skp. byg. Desuden fik læreren i penge ca. 12 rd. og 3 sk. som andel i Vesterborg degnekalds accidenser og andel i småredsel fra Vesterborg som i accidenser og småredsel fra Halsted og Horslunde sogne. Af den nedlagte capellanstilling fik Langesø skole kun 3 rd.

Disse lønindtægter bestod til 1811. Da ordningen blev reguleret efter kongl. resolution af 29. marts 1811, blev skolelærerlønnen nu 6 td. rug og 10 td. byg in natura og 30 td. byg efter hvert foregående års kapitaltakst foruden det tidligere fourage, brændsel og skolejord.

Børnenes trivsel

Det var vigtigt for Christian Ditlev Reventlow, at børnene befandt sig godt i skolen. Et venligt skolemiljø med lyse, luftige lokaler skulle kombineres med en venlig omgangstone mellem lærer og elever. Børnene skulle ikke lære noget udenad, som de ikke forstod, og som vi har set det tidligere, fik

religionen ikke en placering i skolen, som gjorde den til et terpefag. De børn, som opførte sig godt og mødte flittigt i skole og var dygtige, kunne vente bogpræmier, landkort etc. ved deres udskrivelse af skolen.

Afskaffelse af straffeinstrumenter

Alle hårde straffe skulle undgås. Læreren måtte ikke give ørefigen heller ikke stød eller slag med hånden, riven eller trækken i håret, kniben i ørene, skældsord etc. Skulle en lærer glemme forbudet og forse sig mod en elev, kunne denne klage til skolekommissionen. Klagen skulle fremføres i lærerens nærværelse. Det eneste staffeinstrument, der blev tilladt, var et ris eller en tynd tamp. Tampen måtte kun bruges i meget sjældne tilfælde overfor grove forseelser og altid efter skolekommissionens kendelse. Spontan afstraffelse var altså forbudt.

Skulle et barn straffes, skulle man benytte sig af udskamning. Nedflyttelse i rækken af elever, der sad efter kundskaber, var en af straffemetoderne. Andre former for udskamning var at ligge på knæ i klassen med hænderne på ryggen og evt. samtidig at bære en skammehue. Den værste straf var at blive bortvist fra skolen i kortere eller længere tid. Straffebestemmelserne skulle være ophængt på væggen i klasselokalet, så børnene kunne se, at lærerne ikke straffede dem vilkårligt.

Også forældre kunne straffes, nemlig hvis de holdt børnene hjemme fra skole uden grund. De skulle da bøde 8 skilling hver dag til skolekassen, uformuende dog kun 4 skilling. Blev bøderne ikke betalt, kunne forældrene komme i fængsel i op til 8 dage.

Skolegang og hensyn til landbruget

Den tid, som børnene skulle gå i skole, blev reguleret på en meget udførlig måde. Revent-

*Nøbbet gamle skole, Hørslunde sogn, opført 1797-98.
Foto: Lolland-Falsters Stifismuseum 1968.*

low var klar over, at dette var et af de mest ømfindtlige punkter i skolereglementet.

To klasser

Børnene var inddelt i formiddags- og eftermiddagshold ligesom på Brahetrolleborg.

De små børn i første klasse, der begyndte skolen i 6 års alderen, skulle møde om eftermiddagen, de store børn i anden klasse om formiddagen. Reventlow regnede med, at børn over 8 år tilhørte anden klasse. På den måde kom de til at gå temmelig længe i

anden klasse, fordi skolegangen ikke ville ophøre før i 14-16 års alderen. Formentlig forholdt det sig på Christianssæde sådan, som vi kan se det i senere skoleplaner fra Københavns amt, at 2. klasse blev inddelt i to afdelinger med f.eks. historie i den ene afdeling og skrivning i den anden afdeling²⁰.

Korte skoledage

Børnene i anden klasse skulle gå i skole 4 timer om dagen, børnene i 1. klasse kun 2 timer, ja, nybegyndere kun en enkelt time ad gangen. Det var et væsentligt princip for Johan Ludvig og Christian Ditlev Reventlow, at børnene ikke skulle sidde og kede sig i skolen. Hellere en kort men effektiv undervisning. For de børn, som skulle være i skole 4 timer, foreskrev Christian Ditlev frikvarter mellem hver lektion. Drengene og piger måtte dog ikke lege sammen, derfor skulle de gå ud i hver sit frikvarter. På det punkt var Reventlow lige så snerpet, som den moderne pædagogik på Reckahn foreskrev.

Lange arbejdsferier

Som man kunne forvente af en skoleordning, der skulle have nær forbindelse med landbruget, blev der taget udstrakt hensyn til landbrugets behov for børnenes arbejdskraft. Ganske vist skulle der være skolegang både sommer og vinter, men skolegangen skulle være afbrudt i lange perioder omkring så- og høsttid.

Skolen skulle således være lukket i 4 uger fra rughøstens begyndelse. I denne tid skulle børnene arbejde i marken og læreren bruge sin frihed til at læse om f.eks. undervisningsmetodiske spørgsmål. Skulle høsten trække ud kunne skolekommissionen bestemme, at skolen skulle være lukket ud over de 4 uger. Desuden skulle gårdmændene have lov til at holde deres egne børn og deres tjenestebørn hjemme fra skole 14

dage i såtiden om foråret og 8 dage i såtiden om efteråret. Hvornår præcis, var det op til gårdmændene at bestemme. Også dage, hvor bønderne var tilsagt til hoveriarbejde, kunne de holde børnene hjemme, blot de gav skolen en meddelelse om årsagen.

En ordning som denne reagerede biskop Balle senere imod, da skoleloven af 1814 skulle forberedes. Han konstaterede meget rigtigt, at ordningen skabte uro og manglende sammenhæng i undervisningen, når børnene ikke var fritaget samtidig. Den må have skabt store problemer for lærerne på Christianssæde.

Vestjysk skoleorden på Christianssæde i 1790-erne

Men ikke nok med det! Om sommeren havde forældrene ret til at holde store børn hjemme, når de meldte det til skolelæreren, og denne derefter indberettede det til skolekommissionen, der skulle sanktionere, at forældrene havde vanskeligt ved at undvære børnenes arbejdskraft. Til gengæld skulle de fritagne børn møde uden forsømmelser i vinterhalvåret. Ordningen er interessant, fordi den stort set svarer til den så kaldte vestjyske skoleordning, som blev indført i den vestlige del af Jylland et par årtier efter 1814-skoleloven af hensyn til behovet for kreaturvogtere. Den vestjyske skoleordning blev så populær, at den først forsvandt med skoleloven af 1958. Da var der heller ikke brug for kreaturvogtere længere!

Ligesom under den vestjyske skoleordning kunne forældrene på Christianssæde også holde de små børn hjemme fra skole i de mørkeste vintermåneder mod at sende dem hver dag i skole om sommeren. For at børnene ikke skulle glemme det, de havde lært, skulle de møde i skole en gang om måneden til repetition. På dette punkt adskilte

Reventlows skoler sig fra skolerne på Reckahn. Her havde Rochow netop slået til lyd for, at børn skulle gå jævnlig i skole hele året rundt for ikke at glemme det indlærte.

Også efter 1814 havde Christianssæde en speciel skolegangsordning. Børnene gik stadig i skole kun en halv dag ad gangen. Formentlig var man efter 1814 nødt til at lempe på fritagelsen fra sommerskolegangen. I 1818, da reglementet blev ændret, blev det slået fast, at skolegangen for de store om sommeren kunne indskrænkes til en halv dag i fire ugedage. Der var stadig de samme muligheder for forældre og arbejdsgivere til at holde børnene hjemme fra skole i så- og høsttiden.

Antal skoledage

En eksamensliste fra Christiansminde skole kan give os et lille indtryk af, hvor mange dage om året børnene gik i skole på grevskabet i 1822. I maj måned var tallene for det foregående halve års skolegang opgjort. I gennemsnit havde børnene i 1. og 2. klasse været i skole 101 dage og forsømt 22 dage. Men forskellene var store. Enkelte havde været i skole 126 dage; den, der havde de højeste skoleforsømmelser, havde kun været i skole 44 dage. De højeste forsømmelser var 87 dage; de mindste 5 skoledage. Desværre foreligger ikke en liste over efterårets skolegang, så vi kunne se, hvor mange dage om året børnene gik i skole. Børnene ser dog ud til at have været i skole i mange flere dage, end det var almindeligt i landkommunerne, men vi må huske på, at de kun gik den halve dag i skole.

Landspolitiske perspektiver

På mange punkter blev Reventlows skoletanker af varig betydning for den danske skole. Både hans og hans brors skolevæsen blev brugt som mønster for planlægning af

skolevæsenet i andre dele af landet. I første omgang kom de begge til at arbejde med landbo- og skolereformer i de to kongelige amter i Nordsjælland: Frederiksborg og Kronborg amter. Her sad de fra 1784 i den Lille Landbokommission. I løbet af 1790-erne blev der bygget 39 nye skoler i området og udarbejdet nye skoleplaner efter samme ideer, som vi har hørt om på Christianssæde²¹⁾.

I 1790-erne arbejdede de i den Store Skolekommission på at overføre ideerne til en skolelov for hele landet, Johan Ludvig dog kun som korresponderende medlem. Resultatet blev i første omgang et skolelovsforslag i 1799, der må ses som kulminationen på Reventlowernes indflydelse på dansk skolevæsen²²⁾.

Årene, der gik fra 1799 til 1814, betød på mange måder en holdningsændring, der blandt andet stadfæstede kirkens tidligere stærke placering i skolen. Efter et par års afprøvning af nogle af ideerne i hele Sjælland og øerne forsvandt f.eks. hverdagsskolegangen, og der blev indført hverandendagsundervisning. De mange fag blev afløst af de fire tidligere kendte skolefag: religion, læsning, skrivning og regning. Til gengæld blev minimumskravene ved udgangen af skolen skærpet i forhold til f.eks. Christianssæde-reglementet og 1799-lovforslaget. Der var kommet en læreruddannelse i den mellemliggende periode, og lærernes kvalifikationer gjorde det muligt at hæve skolens kundskabsniveau generelt²³⁾.

Lokale perspektiver

Skolevæsenet på Christianssæde blev yderligere udbygget, da det i 1801 fik sin egen læreruddannelse. Christian Ditlev Reventlow og sognepræsten i Vesterborg P.O. Boisen etablerede dette år en læreruddannelse i forbindelse med Vesterborg skole og præstegård, der skulle være et alternativ til de

store seminarier Blaagaard og Brahetrolleborg, der fra deres oprettelse i 1792 og 1795 var præget af tysk pædagogik.

En indgående beskrivelse af seminariet er givet i denne årbog af Chr. Holgård og skal ikke nærmere omtales her. Holgård viser klart den store betydning, som seminariet fik for stiftets skolevæsen, idet 117 af stiftets 152 lærere i 1831 kom fra Vesterborg seminarium²⁴⁾.

Christian Ditlev Reventlow og hans trofaste hjælper i skolesagen, P.O.Boisen, der samarbejdede fortrinligt omkring skolevæsenets udvikling, gjorde igennem flere årtier Lolland til et mønster for, hvordan uddannelse og landbrugsvirksomhed kunne gå hånd i hånd.

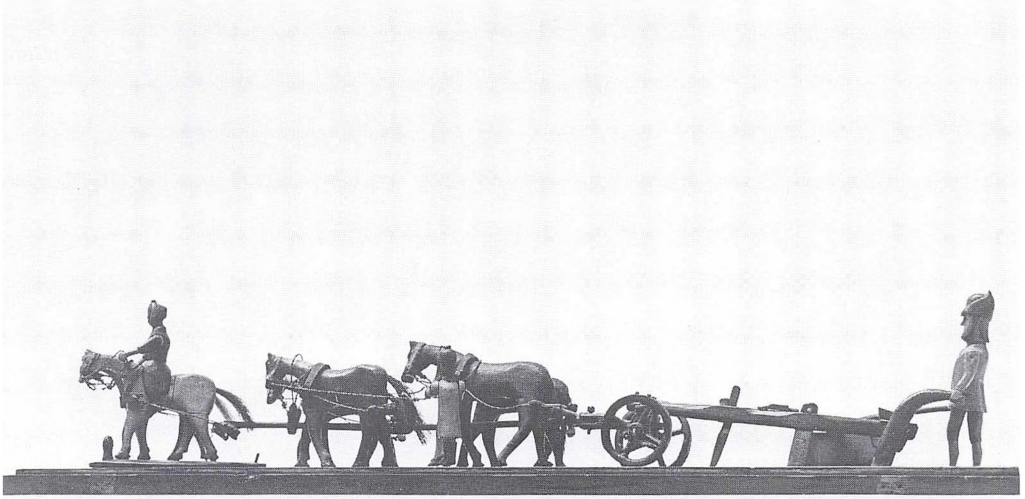
Mange vidnesbyrd findes om den taknemmelighed, som landbefolkningen viste overfor den Reventlowske familie på grund af dens skoleinteresse. Nogle af dem kan ses i landskabet den dag i dag.

En spændende undersøgelse ville være at klarlægge, i hvor høj grad disse uddannelser fik gennemslagskraft i det lollandske samfund igennem 1800-tallet; hvorvidt opdragelsesnormer, revelsestraditioner, uddannelsesinteresse, undervisningsmetoder og oplysningsniveau etc. blev præget af den særlige ånd, der hvilede over de Reventlowske skoler, og hvordan det gav sig udslag i det lokale bondesamfunds sociale struktur, åndelige vækkelser og politiske udvikling.

Noter og henvisninger

- 1) Louis Bobé: Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds i tidsrummet 1770-1827 bd. 1-10, 1895-1931.
- 2) Bobé anf. arb. bd. 1 s. 261 f.
- 3) Bobé anf. arb. bd. 1 s. XXXVI f.
- 4) Chr. Reventlow: En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800. Breve fra Grevinde Sophie Frederikke Louise Charlotte Reventlow I-II, 1902-03, bd. 1 s. 7.
- 5) En dansk Statsmands Hjem bd. 1 s. 5.
- 6) Chr. Holgård Rasmussen: Vesterborg seminarium. Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog 1979 s. 18.
- 7) Nærmere om kameralismen i Ingrid Markussen: Visdommens lænker, studier i enevældens skole-reformer, 1988, kap. 4.
- 8) Markussen anf. arb. s. 117.
- 9) Hans Jensen: Chr. D. Reventlows liv og gerning, 1938 s. 31.
- 10) En dansk Statsmands Hjem bd. 1 s. 42.
- 11) En dansk Statsmands Hjem bd. 1 s. 35 f., Ingrid Markussen anf. arb. s. 19 f.
- 12) Markussen anf. arb. s. 54 ff, 79 f og 144 f.
- 13) Edvard Holm: Kampen om Landboreformerne, 1888, s. 102 ff.
- 14) Ove H. Nielsen: Landsbyskolen på Lolland-Falster, 1987, s. 7.
- 15) Skolesager fra Christianssæde i Brahetrolleborgs arkiv.
- 16) Markussen anf. arb. s. 48 og 214 f.
- 17) Markussen anf. arb. s. 178 og 261.
- 18) Karen Schousbo: En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af Søren Pedersen Havrebjerg 1776-1839, 1983 s. 49 ff.
- 19) Markussen anf. arb. kapitel 7.
- 20) Markussen: De nordiske skriftspråkernes udvikling på 1800-tallet s. 15.
- 21) Markussen: Visdommens lænker kap. 6-8.
- 22) Markussen anf. arb. kap. 11.
- 23) Markussen anf. arb. kap. 10.
- 24) Vesterborg seminarium. Lolland-Falsters historiske Samfunds årbog 1979 s. 7-37. Se også: Udsigt over det kongelige Vesterborgske Skolelærer-Seminariums Virksomhed fra dets Oprettelse af Daniel Smith 1831.

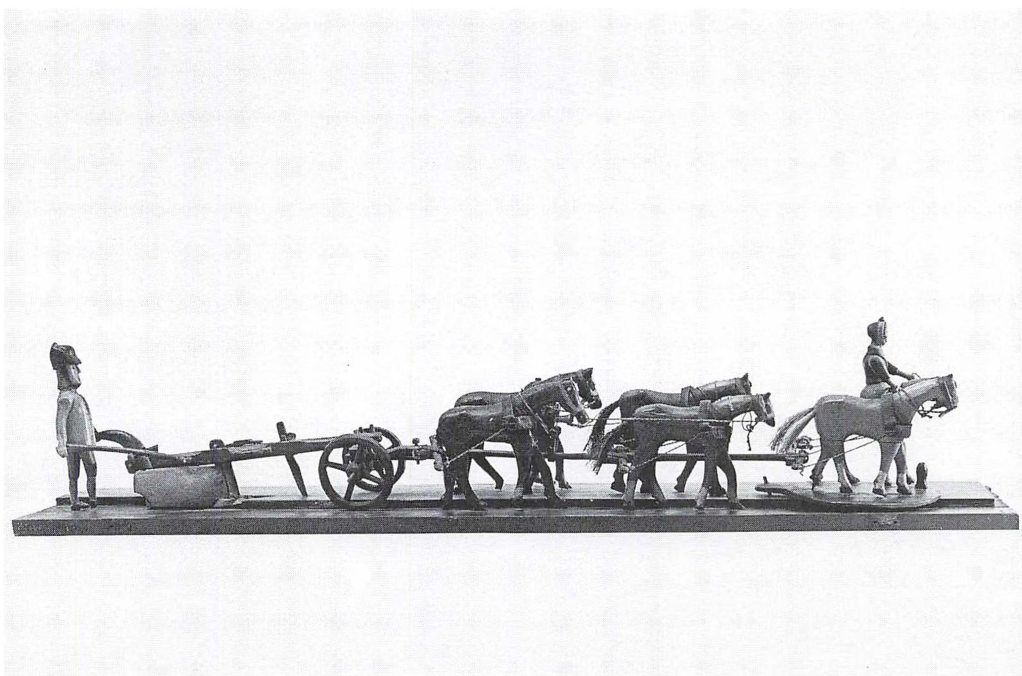
Model af hjulplov, fremstillet af bonde Hans Erik Petersen (1795-1881) i Erikstrup, Østofte sogn. — Dansk Folkemuseum, museumsnummer H.266. Længde 98 cm, største højde 20 cm.

»Laalands Pløien og Helveds Pine faar aldrig Ende«

Af Holger Rasmussen

Den stive lerjord, der dækker hovedparten af Lollands overflade, voldte i ældre tid mange vanskeligheder for dyrkingen. Præsten P.C.Rhode i Utterslev, der i 1775 udsendte sin bog om Lollands og Falsters historie, bemærkede, at markerne til kornudsæd måtte pløjes tre gange. Til hvede og rug skete det første gang om foråret, anden gang i juni, når de havde fået tilført gød-

ning, og tredje gang om efteråret forud for tilsåningen. Til byg pløjedes ligeledes tre gange, og hvad harven ikke kunne rive itu, måtte bankes med køller, for jorden skulle til byg være fint som støv. »*Tænk, hvad arbejde!*« skriver den gode præstemand og tilføjer, at deraf kommer så det slemme ord-sprog: »*Laalands Pløien og Helveds Pine faar aldrig Ende*«.

Det forreste spand styrede pigen på den nærmere hest, mens plovdrængen tog sig af de to næste spand. Manden selv havde nok at gøre med at holde ploven i jorden og give de nødvendige ordrer.

En del af forklaringen på den megen pløjen ligger i anvendelsen af de gamle hjulplove. Ganske vist har man prøvet at indføre de nysopfundne lettere plove, siger han, »men man har maattet lægge dem bort igen, de har ikke kunnet regere denne strenge Lerjord, især da den tillige ofte er begroet med Græs«. Man holdt altså fast ved hjulploven, som der skulle seks heste til at trække.

Det er så lykkeligt, at en model af en sådan plov med fuld forspænding og det tilhørende mandskab er bevaret. Den giver et uforligneligt vidnesbyrd, som gør et stærkere indtryk end nok så mange ord. Modellen skyldes bonden Hans Erik Petersen i Erikstrup, en landsby ca. 3 km vest for Ma-

ribo, hvor han i sin alderdom snittede både den og en model af en bondevogn forspændt med fire heste, for »man kørte altid med 4 Heste. Paa en af de forreste sad en Dreng, altid yderlige tilnavset af Hestens Trampen i Sølet«, som Rhode siger i sin bog.

Plovmodellen blev vist på Landbrugsudstillingen i 1888 og erhvervedes ved den lejlighed til Dansk Folkemuseum, hvor den siden da har været et af museets klenodier. Ved samme lejlighed kunne museet også sikre sig vognmodellen, for Hans Petersens svigersøn aflagde udstillingen et besøg, hvor han kom i snak med J. Olsen fra Bakkebølle, der fungerede som opsynsmand. Han fik da at vide, at hjemme havde de en model af en bondevogn, lavet af den

samme mand, som havde udført plovmodellen, »og det var hans sidste arbejde, han døde i 1881 og var omtrent 86 år gammel«.

Nu er det så heldigt, at Hans Petersen selv har forfattet en kort levnedsbekræftelse, som findes i Dansk Folkemuseums arkiv med museumsdirektør Bernhard Olsens hånd. Desværre har museets grundlægger forsømt at anføre, hvor han har den fra, men om dens ægthed kan der ikke være tvivl. Ingen, heller ikke Bernhard Olsen, ville kunne skrive og stave på den måde, som beskrivelsen udviser. Her følger da Hans Petersens beretning om sit liv, præcis som han har ført den i pennen:

»Nu vel ieg fortel let om mi Levningshistorie. Jeg er fød 1795 i Rersnese By i Østofte Saagen paa Laaland. Jeg er fød den 7de Janivar 1795. Jeg maate første gang ud at kjøre forhestene, det var 1803. Jeg var kons lille, men det maate og det skolde gaa, der var engen Bardon at vente. Naar ieg ikke var ved ploven, saa i Marken at vaagte kre, for Byen blev uskiftete, saa laa alt laaden tilfeles i henanden. Saa der konde ikke blive naagen thid tel at komme i Skole, og det gjalt ikke saa nøje me skolegangen den thid. Vig hafte daarli skolelere. Der var ingen Ondervisning verken med med Regni eller Skrinig, barstens vig konte remse op i Lerebogen og Kattesmosen. Det var det hele, og naar vi konte naagen londe det, saa var vig døgtige karle. Der for beder ieg migne Ærede Herrer at haalte mig onskylt med min simple Skrinig og daarlig bostaveret, for Jeg har aldrig haft naagen lerdom elle Øvelse i Skrivenig eller Regnig uden va ieg seelve haver uvat mig, saa ieg haver hiolpet mig, som ieg har kont, for ieg haver aldrig haft store sager at Regjere med. Jeg haver althid haft det i det smaa. Jeg haver alte haft løst til at mønstre i tre, som man brugte saa meget af, i min opvegst. Veste vig ikke andet en bare treskaber og nu bare gieren (d.e. jern). Migne herrer. Deg kan blaat betragte den Plo, som ieg har

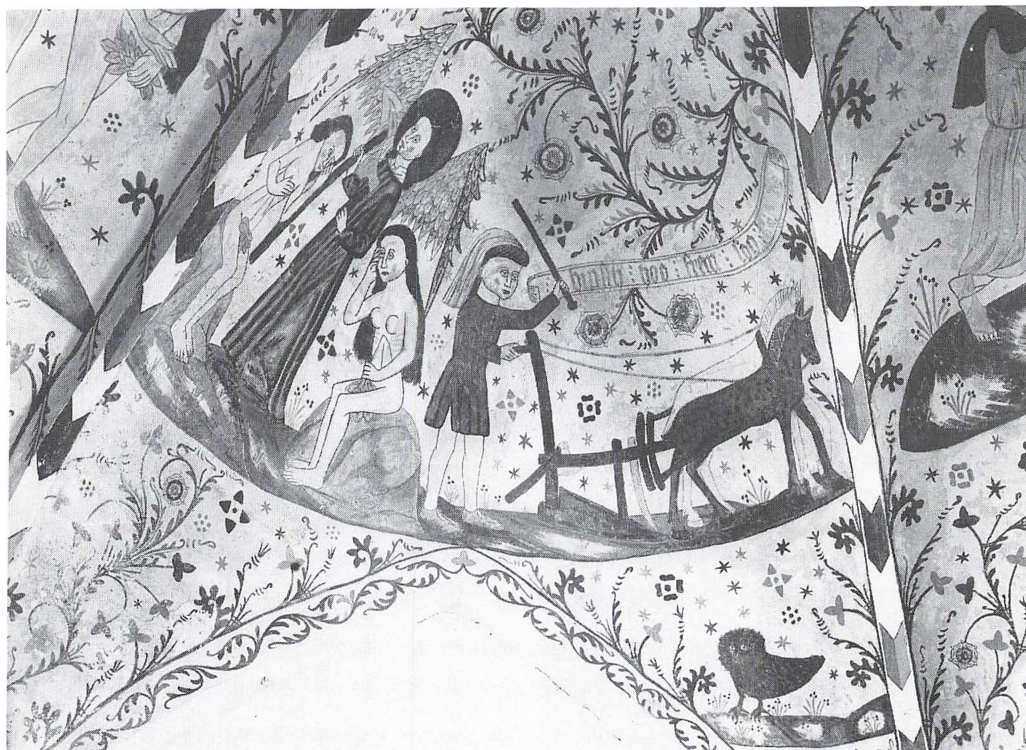
snitet i Vintere. Der fantes ikke Ploskere og baggeren og en bolt i gjeme.«

Er stavemåden ubehjælpelig som af smitning fra dialekten, så er der ikke noget i vejen med fremstillingsformen. Den er lige så anskuelig som hans modeller udført ud fra tilbøjeligheden til »at mønstre i træ«. Da plovmodellen blev indført i Dansk Folkemuseums tilvækstprotokol, blev det noteret, at Hans Petersen erindrede at have hørt manden bag ploven synge plovvisen, der begyndte med kommandoer til dreng og pige om at slå på hestene: *»Hug på Vemsig, hug på Bremsig, giv Taasig et rap o.s.v.«*

Hvad er nu plovvisen ud over de tilråb, som var nødvendige for at få de tre spand heste til at trække ensartet. Det forreste spand styrede pigen på den nærmere hest, mens plovdrengen tog sig af de to næste spand. Manden selv havde nok at gøre med at holde ploven i jorden og give de nødvendige ordrer. Hvordan en sådan pløjning forløb, er beskrevet i Anton Nielsens fars, »Gamle Nielsens« selvbiografi, der udkom i 1888. Faderen havde været plovdreng hos en bonde i Rørby i Vestsjælland, hvor man også pløjede med 4-6 heste for hjulploven:

»Naar Foraaret kom, da blev det livligt ude paa Markerne. Alle Vægne hørte man Plovdrengenes Sang. Vi havde et ejendommeligt syngende Tilraab til Hestene; og det maatte vi, der kjørte Ploven, skraale næsten uafbrudt, for ellers stod Hestene stille. Melodien paa Plovsangen var ikke kjøn, og Ordene var kun: »Hov, hov, herop, ho-o-ov!« men det var alligevel ganske morsomt at høre denne Sang, ledsaget af Plovhjulenes Knirken overalt fra alle Bymarkerne. — Der, hvor jeg tjente, havde vi 6 Heste for Ploven. Det var ikke nogen let Sag for en lille »Plovkjøring« som jeg og flere andre at styre disse mange Heste og at faa dem alle til at trække ens«. Sønnen på gården, der var plovmand, bandede og skældte altid på ham,

Pløjescene o. 1500, plovmandens tilråb til heste står i et skriftbånd. Kalkmaleri, Elmelunde kirke.
Foto: Nationalmuseet.

»og han var heller ikke knap med at give mig »Plovlopper«, det vil sige: Slag af Plovkæppen«.

Pløvisen synes da efter de to beretninger blot at have bestået i mere eller mindre syngende tilråb af stereotyp karakter. Er det tilfældet, kan den følges tilbage til slutningen af middelalderen, hvor pløjescenen er vist i en række kalkmalerier fra tiden omkring år 1500 således i Elmelunde kirke på Møn og i Äspö i Skåne, hvor fremstillingerne er ledsaget af skriftbånd, der indeholder tilråb til hestene: »Hvist ho frem!« Professor Brøndum-Nielsen, der har behandlet problemet i artiklen »Den pløjende

Adam«, knytter forbindelsen mellem middelalder og nutid ved at henvise til Peder Laale og Peder Syv, der i deres ord-sprogssamlinger næsten enslydende har: »Der vil mere til plojen end sige ho«.

Henvisninger

P.C.Rhode: Saml. t. de danske Øers Laalands og Falsters Historie (udg. v. J.J.F.Friis), Kbh. 1859, s. 16.
Brev fra Jens Rasmussen, Erikstrup 11/9 1888 til J. Olsen (Dansk Folkemuseums arkiv).
Anton Nielsen: »Gamle Nielsen«, en kulturhistorisk Selvbiografi fra 1799-1888. Odense 1888, s. 33.
Johs. Brøndum-Nielsen: Den pløjende Adam (Acta Philologica Scandinavica, 24. årg.: 1. s. 60 ff.).

Morten Smed og landboreformerne

Et radikalt jordbrugsforslag fra 1785

Af Claus Bjørn

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet handler om bønderne, deres landbrug og deres personlige retsstilling. Og de seneste års historieforskning har påvist, at bønderne på forskellig vis søgte at påvirke udviklingen fra de begyndende reformer i 1760'erne og op gennem de følgende årtier. I denne del af landet var det ikke mindst bønderne på Falster, der udviste betydelig aktivitet. Baggrunden for de stadige klager, bønsskrivelser og andre former for forsøg på at påvirke situationen til egen fordel var den voldsomme forandring i de falsterske bønders vilkår, der fulgte med ryttergodsets salg til private godsbesiddere i 1766. Denne begivenhed satte en gang for alle de falsterske bønder i en form for åndelig mobilisering. Frem gennem reformperioden ser vi til stadighed reaktioner fra bønderne på denne ø.¹⁾

Men der er få bønder, der træder frem som enkeltpersoner i reformårene. Det er det karakteristiske, at man optræder i flok og følge — en bys mænd, et gods' bønder. Den jyske fæstebonde Chr. Andersen, Nr. Tulstrup mellem Randers og Viborg, træder frem som en personlighed, fordi han førte en dagbog eller optegnelsesbog, der er bevaret og udgivet i vore dage.²⁾

Blandt bønderne på Falster træder også enkelte skikkelser frem. Ole Willumsen i

Nørre Ørslev har fået sin mindsten for indsatsen for at skaffe Vestenborg gods' bønder selveje, og en yngre standsfælle, Hans Rasmussen i Egense, Vålse sogn, har tilsvarende fået sit lokale monument, der fastholder hans mere end halvtreds år lange virke som sine sognemænds og senere hele øens politiske leder.

Den mærkeligste bondeskikkelse på Falster i reformtiden er dog utvivlsomt Morten Mortensen, kaldet Morten Smed, fra Nr. Alslev. Han døde 29. september 1794 og blev da anført som 67 år gammel. Det stemmer også med folketællingen fra 1787, der under Nr. Alslev opfører Morten Mortensen — bondehuusmand og grovsmed, 60 år gl. Han var i 1. ægteskab med Else Pedersdatter, som var 57 år. I husstanden var desuden datteren Elisabeth Mortensdatter, der var 20 år gammel. Antagelig var der mindst endnu en søn i ægteskabet, for i 1801 bor Else Pedersdatter, 74 år gl. og enke hos Lars Mortensen Smed, 34 år og betegnet som bolsmand og selvejer.

Morten Smed er førerskikkelsen i de falsterske bønders store protestaktion i 1768. Det var en af numerisk mest omfattende og i sin form mest strukturerede bondeprotester i reformårene. Forløbet er udmærket beskrevet af Povl Hansen i hans store artikel »Bonde og Herremænd« fra 1891. Her be-

rettes også, hvordan den endte med bøndernes nederlag og ydmygende straf for Morten Smed. Men det var en begivenhed, der ikke blot skræmte de stedlige, nybagte godsejere og den lokale amtmand, men som også blev bemærket med tydelig betænkning i de københavnske regeringskontorer.³⁾

Morten Smed påkalder sig særlig interesse af flere årsager. Han var smed, altså husmand, og ikke gårdmand som Ole Willumsen og Hans Rasmussen. Han var således repræsentant for en del af landbefolkningen, der ikke i samme omfang som gårdmændene var i focus i reformdebatten og reformbestræbelserne — og det fornemmes også af det følgende. Og han havde tydeligvis gjort sig flere og ikke mindst andre tanker om det samfund, han levede i. Den almindeligt udbredte bondeopfattelse af samfundet og forholdene synes ikke at have været kompliceret. Bonden var underst, og målet for klager, bønskrivelser og sporadiske arbejdsvægringer var at blive lettet for de mest nærliggende byrder — hoveri, tiende osv. Hvordan samfundet *burde* være indrettet, hører man sjældent om — og det er ligeledes kun få gange i de mange hundreder af bondeskrivelser, man støder på overvejelser og ræsonnementer, der går dybere ind i den bestående samfundsorden.⁴⁾

Dette fremgår også af Morten Smeds i det følgende gengivne betænkning om de aktuelle landboforhold, dateret 12. marts 1785. Der er gået en række år siden 1768, men nu er de politiske vilkår afgørende forandret ved regeringsskiftet i 1784. Det sporedes hurtigt blandt bondebefolkningen, og der var andre end Morten Smed, der vovede sig frem med bønskrivelser ud fra en fornemmelse af mere »bondevenlig« regeringspolitik. Men der findes næppe i det bevarede materiale i arkiverne synspunkter fra bondeside, der kan sammenlignes med

Morten Smeds betragtninger over dels den bestående og den ønskelige samfundsorden. Det er ikke uforståeligt, at Morten Smed i 1768 havde problemer med at få de øvrige bønder, der tog del i protesten, til at følge ham i hans angreb på de eksisterende landboforhold!

I forhold til Morten Smeds tidligere skrivelser, hvor der bl.a. findes en betænkning dateret 6. oktober 1766, er skriften vanskeligere at læse. Det kan medvirke til at gøre teksten sværere at forstå — den er her gengivet så loyalt mod originalen som muligt. Men flere steder er læsningen usikker. Et lille råd om læsningen af Morten Smed: læs sammenhængen et par gange og hav udtalen i tankerne — det hjælper over de lidt uklare punkter!

Landboreform-tidens bønder er der ikke mange billeder af. Disse to figurer (højde 32,5 og 30 cm) er en erindring om en midtfalstersk bonde og hans kone o. 1800. De oprindelige figurer blev udført af Rasmus Mysse i Horreby o. 1850. Lolland-Falsters Stiftsmuseums første kustode, J. Olsen, så figurerne hos en gårdmand på Falster. Da han ikke kunne erhverve figurerne, lod han dem i 1894 kopiere.

Vor Aller Naadigste Konge!
Samt Hans Høy elskelige Søn Kron Prins
Friderick!

Vj under dannigste undersaatte som boer j land og Riiger af Bønder og Husfolk. Vi kan er fare at de Høye maiestætter ville have at Bønder skulle være Eyendom, og u fra det land for dervelige Hoverigs træl, Som er Riges for dervelse dem Vorres Ret at de kan gøre ved Bonden y vad de vil, og benytte sig af Hans og alt det han eyer og Har. Kongen har saa tiit u givet love og for orninger til erindring og befaling at Herskaber vilde u see de Bæste hielpe mideler paa Bøndernes siide til at blive Eyendom. Vi seer fororningen af 1769 at En fæste Bønder maatte blive Eyendom, og u Ent leediget⁶⁾ fra Herskaber med Hvad agtes det, og vad er der kommen u af det, nu ved for Orning af Hoverigs Reeglementer u gør til et Bling? Nu en anden for Orning efter gode Raas mænds tykke af andre aars u gangen, findes noget til lættelse, Saa veed En del Herskaber aldrig Hvad de skal hævne. Men de Har nog at finde paa i mod Bonden, de er eyer af skovene, Aallen giel,⁷⁾ fæster af Gaarde og Huse, en skifter, gaars fald, mange steeder ved skifter fierde deel gaar viist bort, Ved Hus folck halv op det er En forunderlig sag med den skifte tagening i land og Riger, de taar om der er icke meere. Skifteforvalterne burde have viis løn og icke lønne dem seelv.

Men at vi kan komme til oven meelt for Hangling om Bønder og Husfolck, Som vi Bønder nu viist ved at Kongen vil at vi skulle være Eyendom.

Det kan icke skee skal Herskaber Raade at u seette Bønderne til Eyendom, thi da seetter de Bønder saa Høyt i debit at det aldrig kan løses u eller bestaa.

Først at u regne Hvilcke Herskaber der

vilde seberere⁸⁾ sinne Bønder til at være Eyendom, da in see paa følkende.

da kunde alle Herre Gaarde tages i bringtning Hvor store j Hartkorn de var.

for det andet vad Hver Gaard havde kostet, og der efter Bønder goserne, u leedes — tag seeres og deles jmellem Bønder og Herskaber. For det tredie gamle Adelige Eyendomme, de have En tillæg og Præg for andre.

for det fierde Burde ingen Herre Gaar have over 40 tønder Harkorn, frii jord de for nemeste.

Ellers burde ingen have meere En tredive tønder frii Hovgaardst, og derpaa bygge to a tre gaarde. Tiid ingen Gaard i lande skulle taales Høyere at være En 15 fæmten Harkorn stor, tiid ellers med tiiden bliver de igien i landene til En Byrde, den Øvrige Jord af Hver en gaars kunde til læges Byen som jorden var tagen fra, og til byer som var af brutte for Herre gaardes skyl, eller op bykes gaarde, og Huse og om læge jorden til, og være som arbædere til Herre gaardene, og dog være frii folk.

Poster at insee,

først de Herskaber der ville afstaa Reet Eyendoms Rat til deres under havende Bønder og Husfolk

Da Bønderne staa selv for alting for sin Gaar med Eyendoms Ret landgilde kort sagt alt som En Eyendoms i alt, og u løses som goset har kost. Og Her skabet til læges 30 a 40 tønder Harkorn, det Øvrige falder goses Bønder til deel.

Men Bønderne for at u løses, fra Herskaber kan ingaa paa to Poster, enten med hoverigs Penge, Eller noget Hoverig. Skulle de gives hoverigs Penge, da kunde de icke give Høyere En 3 a 4 mk af tønde Harkorn.

Hvilke som ville afsolut have hoverig, de gjøre Hoverig for 4 a 5 mk af tønde Harkorn.

Naar Herskab havde den Præg i lande og Riige at vær havde frii Hov gaars tagst af 30 tønnder og Adel a 40 tønnder, ogsaa det om talte hoverig saa sad de j større gode leve brød i lande.

Hvilken Bønder som gorde Hoverig kan icke Pløi uden to tønnder land om aar j Hoverig, for hver tønnde land at for Pløi 5 mk for Hver tønnde land at tvære⁶⁾ 5 mk for vær tønnde land at Pløi til saae 6 mk. for kørning med læs for milen efter Kongens forornings Vogntagst for vær læs brænde at køre halvmiil 12 sk, for vær favn grøft at grave 6 sk, for ver favn gierde 2 sk, En Mand eller Karl om høst 28 sk, Qvinfolk 1 mk om dag.

Vilde der in sees at Bønder befries fra smaat Hoverig tiid det singer bonden, ingen Bonde gøre over 2 favne Brænde om aar og halv 4 mk for favnen og små Roset som duer icke til favn, for vær tærskedag En mk, slaa græs En dag En karl 20 sk, et folk at Rive u 10 sk og for ver arbæds dag ellers En mk, dette er taalelig op ført. Naar et Herskab har de Præg i lande, enten de for Pagte sine gaarde bort eller de selv Pløer og saar, og for sørger deres arbæde selv, tiid de kan u Ree de 4 a 5 Ploe med de bæster og folk som de holder.

Og Goses Bønder gav saa Herremanden 3 a 4 mk af tønnde Harkorn i Hoverigs Penge, det var En summa et gods 500 tønnder Harkorn stort var efter denne Regning 500 slætte daler i Hoverigs Penge, var det icke nog.

De Herskaber som var uden Adel havde nog af det halve af dise Hoverigs Penge, Og den anden halve gaa op til Adeliges Hoverig.

Ogsaa Kongen giver Adelige konge Tien der til med. Og lige ledes de som var uden Adel kon have halvt hoverig. Tiid i den hellige skrift efter ProPhetens foredragelse skal Adel kon have den Præg at beholde,

men icke udenfor Penge og Brød, og selv bestyre med tienere og folk.

Men de Bønder som gorde kun halvt Hoverig kunde give 2 mk j Penge af tonden til Adeliges Hoverig.

Og andre Eyendomme i lander kunde give to mk j fal [?] ustyrning paa tonden Harkorn til Adeliges Hoverig som var af gamle stam Huse, og de som var Eyendomme kunde hielpe deres brødre u om det var Kongen be hage ligt.

Saa leedes kunde blive samlet Penge til Adeliges ustyr til deres Arbæds folk og arbæde.

Naar Bønderne blev saa leedes sebereret u og løs givet j Købning Paa deres gaarde, saa kunde de selv staa for alting, delles i lav og staa i krav nogle gode byer og nogle svage, os de staa for Kongens skatter og Renter, og ver lav føre sinne skatter og Reenter u til Kongens Amts for valter saa gør de andere Eyne deres byer i landet.

Dette at merke ingen Herskaber har tabt ved noget gods enten de har byget eller icke, tiid der er de der har øde lagt og solt af skovene merre En goset har kost, og ingen har tabt.

Jeg er kun En Ringe mand men maatte jeg hos 2 tro mænd i Raad førre minne lands Hus holdnings Raad, naar Kongen for bæste det saae, først for et Herred det kunde u a bres Paa.

Det er en ver bekendt Hvordan det gaar Hovbønder i land og Riger skrive Klager tør de icke uden i løndom, Imens Raad af forstandige bønder har nu ingen Rom.

Regeringen troer kun Commisariers Raad og Colægier og di er Herremænd, eller intræset med dem, endeel de nyder af deres nydelige mad. Og Købsted børn er icke altiid lært j lands for bædring. O Bonde du maa tiie stille, bøi din Ryg de kan gaa over paa dig, Esai 51.23. Og det som er til

overs Røres med føder siger En anden ProPhette 34.18. Esekiel.

Om Husfolk i lande.

Saa viit de er holt landene er Hus folk giver bort de har som ProPhetten taler om icke kost Ham saa meget som et par skoe, og i vort Amt vil ieg for sighre at der er over 7 a 8 hunder, om Kongen havde kun 2 rixd i skat af ver om Aar var a 16 hunder.

Hus folk er saa mange i lande meere En for dom tiid, det Kommer af de mange byer og gaarde der er af brut i lande, for En hunder aar eller liidet, Var vel En 3 hunder merre i vort Amt En nu er og er af brutte og iorden til lagt andre gaarde, eller til ProPosær⁷⁾ gaarde, der over er saa mange Husfolk og er i yderlig fattig om stendighedder som vert Herskab icke nægter.

Vor aller Naadigste Konge!

Samt hans Høyelskelige Søn KronPrins Friderich!

Vi fattige Hus folk i land og Riger maa bøn Hørlig bede deres Kongelige Maiestatter at vi maatte Nyde lidet Jord til Vorre Huse, a et halvt tønde Harkorn til Hvert hus. Vi sider med mange Børn, og mange kan icke faae dem u at tiene førre de ere større uden i Plo tiiden tager bonden dem og kører Ploe og saa lader En deel dem gaa hiem igen, og de fattige Husfolk maa døde dem selv, men med stor fattigdom.

Den jord til Hus mænd kunde tages gaards jorder vor der var u behagelige bøndersteder. Og Hver til 16 til 20 Hus mænd have 8 tønde harkorn, det var a En halv tønde harkorn til Ver.

Naar Hus folk maatte nyde den Jord med sit til læg saa kunde han svare 3 rixdl om aar foruden Kongens skatte korn og Tiender. Ver lav Husfolk burde nyde lit meere skovs Part En en enkelt bonde, for de er mange.

3 rixdl af Hver Husmand i skat til Kongen frit var af 800 mand to tusin rixd af helte Riget ville vel beløbe sig til En 2 a 3 tønde guld.

I mod bønderne der Har Jordan Havde Kongen icke uden 3die Parten, j mod Hus manden fick denne ommelte Jord mark. Det er en god gierning Kongen lade dette skee, til liidet ophold for sinne fattige undsaatter, og mange er SolDatterre, de burde icke side saa fattige at naar der er Høstet er de icke eyere af En skippe Korn. Og Kierligheds gierninger er icke for bøden, Bønder kan Pløe for Husmanden, 5 mk for Hver tønde land, for Ver Plønning, og Husmanden i gengelde med arbæde j tærsket iiden og j Høst iiden /5/ Tiid Bonden og Husmanden kan icke være hinanden foruden i tærsket iiden til Jiul og i Høsten, skal bonden have folk, saa det er elendige ægne Hvor der er icke Husfolk at faae for bonden. Det er kun faa Husmænd der har tærsket hyrde lenger En til Jiul for Bønderne, om Aar. Hvad maa man tenke Han skal leve af alt den anden tiid om aar, og skal see dem for lat og intet har.

Og de maa En og over Henge Bonden for det liidet de skal have men naar de fik liidet selv kunde det bædre u kommes, og kunde in rettes at der kunde være nogle j alle byer, tid de Byer som ingen Hus mænd bor j, de maa løbe om folk omsom merre og i tærsket iiden til andre Byer om folk. Ymygest.

Vor Aller Naadigste Konge!

Samt Hans Høy elskelige Søn KronPrins Friderich!

Vi maa i Aller dybeste ymyghed om bede om den Egstre skat maatte formildes, Bønder kan give som de kan, men Husfolk og fattige tjeneste folk er for dem En stor Byrde men dog helst for Husfolk som sider med Børn.⁸⁾

Naar den skat maatte lignedes paa Harkorn og andre og andre formuende folk, og Husfolk kunde ey give uden fierde part imod de hii til har givet.

Naar ver mand maatte blive Eyendom, og en skat maatte falde bonde standen til deel, og inkøbe bønderne til Eyendom, paa følkende maader, at den skat som blev given af landet, maatte samles til En Bang, og Betale Goser for de Penge Aarlig, og om got befantes være En lod for vort Gods j Ridget, og kastes loder for Hvo der vant, da betaler et halvt hunder paa ver tønde Har korn vor de vant, og Kongen tage Rentte der for.

Og saa Aarlig Paa de ægne Hvor ver mand kunde paa 8 tønder Harkorn, levere to tønder Korn og Regnes for 5 rixdl betalt. Og de som vilde og kunde levere Penge fem Rixdl om aar, thi nogle land velle deres eier med Penge En ander, fem rixdl at betale paa sin Gaar om aar, den summa i fem og tyve Aar, var hunder og 25 rixdl. Paa dise maader kunde landene blive betalt, u fra ProPotærer Og Kongen af sin god hed være landenes Cavsonist Hvor Chrisditorerne ikke vilde.

Kongen kunde for unde Bønderne Goserne for samme køb Som det kostede og er holt for, thi de har Købt det uden nogen oplysning for Bondestanden.

Naar goserne maatte løs gives efter dise forslag saa Rette al ting sig got til Eyendom, og det er dog bonden der maa betale Regningen u.

Efter Guds lov maa ingen have En andens Tiende uden de læger den 5 Part til over.

Om Tiender

forhen har ieg skrævet om adskilligt, og til lige om tienderne, de Tiende tagere giver i landene icke 3 til Parten i ugift imod de intager af dem j inkomst.

Konger og Bønder Har vel dog bekest Kirkerne fra fortiid af og dog erholt fra Bønderne Hvo som har Kirkerne og tienderne koster de noget j et Aar paa En Kirke saa faar Han at staa igen j 10 a 15 aar uden Hvad liidet er.

ProPhetten Ezekiel paa det nye testamentes fore dragelse taler icke om Tiende men at gives j Kuppen til helligdommen.

Er det icke for underligt Præster har deres intægt efter mose lov, og er En og ingaaen j de Ceremonilske love i nogle Poster og her efter faaet deres Præg og leve Brød, Og ellers spørgets intet efter Guds love for gemend mand eller undersaat, ia de have io Eyendom, Præster, Profotærer, og alle store folk. Gel har de icke efter skriften, og over. Men undersaatterne maa beherskes med menneskelige love og Regering, og frælserne siger de tilme mig for gieves den stun de læver menneskens bud, og efter alt Plantelse for min Himmelske fader icke haver Plantet skal med Rod op Ryckes, og gud siger holder mit ord, gører efter mit ord, det skal dømme Eder paa den yderste dag.

Og dog tenge dem om at det er u Retfærdigheds gierning j mod næsten og i mod guds lov over det 2 store Bud som lyder elsk næsten som dig selv, og er i mod det 9 og 10 bud at have En andens Hus ager og iord skov og Herlighed Pige og dreng Oxer og Asen, som maa alt være under trældoms Hoverig, for uden betaling og er af deres Regelions Børn, saa Phalsk er j Christenhed den folk, jmod Guds moralske love som siger Hver mand skulle være Eyendom og altid være løsning.

Tid som de store har Eyendom efter guds love og over, til deres Præg og Herligheds leve brød, saa bør og undersaatte have, men der er saa mange som vil icke gaa in a dørrer men er stigen anden steeds over, og

saadanne folk bær nog faare Clæder. Og saa danne ProPhetter har fra tiid til tiid for ført Konger og fyrster u fra de Rette væye til under trykkelse for Kongens tro under saater, saa der falder En svag tro j Christenheden, j mod det andet store Bud at elske næsten som sig selv.

Gud for alt naar Bonden var Eyendom j vor fattig et gods saa var der gode Veye for naar de var i stand med [?] at komme frem. Efter minne Project, jnden halv trissins tyve [Aar] kunde hver bonde Gaar blive a 3 Hunder j for bædring, men naar Kongen befalede Eyendom, saa varede det icke saa lenge paa mange steeder, jnden de blev halv u betalt, men helt om det var til lat.

Ja det var uden be Kostning for bønderne j intræsent j nogle af de vigtigste fri tals Handel at in komme j naar det maatte op Rettes, som i vore land vort alting skal til skivs har Købmænd af ver bonde den Er over hovet med den anden, over 16 rixdl til 20 i Profit om Aar, det er mange tønder guld om aar, Købmænd har af Riget.

Naar der blev op Retet med bye skippere og bønder ver sogn havde sig et magisin for sit korn, saa kunde det i nogle og tyve Aar Reede sig for ver bonde over Hunder rixdl til sin Handel. Det vilde beløbe sig til mange snese tønder guld for bondestand j landet og Riget, med Eyendom og alt, og andre steeder der for icke lide tab uden nogle faae lidet at efter give.

Og er læt at see j en [?] -dragelse at de som er mægtige kan derfor blive [?] og Gud for alt alle stunder sige Amen.

Falster, Nøre Alsløv, d. 12 marti 1785

Morten smed
Bonde

Der er steder undervejs, hvor meningen tilsyneladende går tabt, men ellers er det et fascinerende udtryk for synspunkter, der også eksisterede på reformatiden. At vi her møder en husmand, fremgår klart af afsnittet om husfolk. Morten Smed lægger ikke skjul på det modsætningsforhold, der var i landbosamfundet mellem gårdmænd og småkårsfolk. Ligesom i 1768 opererer han ikke blot med uvilje mod godsejerne, men direkte kommer der både dengang og nu i 1785 forslag om at nedlægge eller ihvertfald reducere herregårdene. Og på baggrund af de erfaringer, man havde på Falster med tiden som ryttergods og ny hovedgårdes etablering, er disse synspunkter måske ikke så overraskende endda.

Bemærkelsesværdig er hans henvisning til bibelen. Det er ikke ukendt i bondeoprørens historie, at man refererer til en formentlig mere retfærdig samfundsorden ud fra kristendommens krav og det gamle og ny Testamente (When Adam grew and Eve span — who was then a nobleman), men det kommer meget sjældent så klart til udtryk, som det er tilfældet her. Morten Smed har kunnet sin bibel.

Det er også værd at bemærke, at betænkningen ikke blot tager sigte på bønderes og husmænds umiddelbare interesser, men at forfatteren forsøger at argumentere ud fra nogle forestillinger om, hvad der om man så må sige gavnede samfundet. Kongen — staten — ville få større indtægter ved oprettelsen af husmandsbrug på en halv tønde hartkorn. Og ophævelsen af købstædernes monopol på handelen med landbrugsprodukter ville tilsvarende skabe større velstand.

Det er ikke svært at fornemme, at man her har en mand af usædvanligt format for sin tid og sin stand. Han er belæst i bibelen, og han kan lejlighedsvis formulere sig slående. Men det er en fremstillingsform,

der forekommer påfaldende lidt præget af tidens normale sprogbrug. Det har været en smed ud over det almindelige, der har boet i Nørre Alslev.

Morten Smeds betænkning af 12. marts 1785 ændrede naturligvis ikke på den landbopolitiske kurs, der blev udstukket. Men et eller andet sted i bureaukratiet i København synes det, som om nogen har bidt mærke i hans skrivelse. Den er noteret i Rentekammerets landvæsenskontor og påført signatur for journalisering. Men den ligger i en særlig pakke i arkivet, der rummer betænkninger og forslag om forbedringer i landboforholdene.

Måske er det blot et tilfælde. Men måske har underskriften et sted vakt erindring om tidligere begivenheder, eller de radikale synspunkter på jordfordeling har fået en embedsmand til at studse.

Noter

Jeg takker daværende stud.mag., nuværende landsarkivar i Grønland, Klaus Egeberg, for bistand med transkriberingen af originalteksten.

- 1) Se om bondeprotester generelt min *Bonde Herremand Konge*, 1981.
- 2) Udgivet af landsarkivar Jens Holmgaard, 1969 (genoptryk 1980) *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*.
- 3) Claus Bjørn: *De danske cahiers*, Landbohistorisk tidsskrift 5, 1983 s. 167f.
- 4) *Bonde Herremand Konge*, 1981, særlig s. 36ff.
- 5) Oldengæld.
- 6) Betyder formentlig harve.
- 7) Proprietær = godsejer, jfr. »den jyske proprietærfejde«.
- 8) Ekstraskatten indførtes 1762 med lige stort beløb på alle (1 rdl.). Den gav i årenes løb anledning til adskillige protester fra småkårsfolk. 1770 omtaler embedsmanden Luxdorph et veritabelt skatteoprør i egnen syd for Århus!

Pilehegn og risgærder

Christian Rasmussens optegnelser om pilehegn og risgærder på »Horselundgård« i Rå, omkring 1900

Af *Sven Thorsen*

Da landskabshistorikeren Morten Sjöbeck i 1925 fremlagde sine undersøgelser af gærder og hegn i Skåne (Sjöbeck, 1925) noterede han, at han i Troels Lund: »Dagligt Liv i Norden« har set et billede, der viser, at man på Sydfalster har lavet risgærder »så sent som 1888«. I Skåne er sådanne gærder beskrevet af Linné i 1749, men forlængst gået af brug. Den undren over forholdene på Falster, der afspejles i Sjöbecks fodnote, ville have været større, hvis han havde vidst, at der endnu i 1925 blev lavet adskillige hundrede kilometer risgærder på Lolland-Falster. Her var den middelalderlige risgærde-tradition levende indtil 1960-erne.

På det skovfattige Vestlolland, hvor landsbyerne fra omkring 1600 havde fire eller fem vange, og hvor bonden derfor måtte hegne en eller to vange mere end bønderne i andre landsdele, var der tradition for at plante pil og for at styne: »*Ingen bonde i Danmark er flittigere i at sætte pile end den lollandske; det er i alles tanker en skødesløs bonde (ja præst, forpagter og degn), som ikke hvert år sætter i det mindste en tyve til tredive unge pile.*« (Rhode, 1776).

Efter udskiftningen, hvor hegnsbehovet eksploderede, roser datidens landøkonomer Maribo amt som et foregangsområde: »*Et behageligt syn frembyder de mange høj-*

stammede pil, som er plantede ved de ind- og udvendige hegn, og på alle åbne pladser i byerne. De mange piletoppe giver det flade land udseende af en skov.« (Begtrup, 1806).

I begyndelsen blev der især plantet Hvidpil (på Falster og Østlolland kaldet »Sejpil«, på Vestlolland kaldet »Rødpil«), men efterhånden vandt den mere hurtigtvoksende og hårdføre Kanadiske Poppel (kaldet »Gråpil«) indpas og fortrængte Hvidpil. Men da poplerne blev behandlet på samme måde som pilene, har man aldrig skelnet så nøje mellem pil og poppel. Det hele er fortsat »stynede pilek«.

Lad det samtidig være sagt, at den ofte gentagne historie: at det skulle være »bondevennen« Christian Ditlev Reventlow, der har indført »Gråpilen«, næppe er sand. Derimod er der sikkert belæg for, at generalmajor J.F.Classen i 1776 lod plante Kanadisk Poppel på Korselitze (Viborg 1800).

Pilehegn og risgærder havde deres storhedstid i 1800-årene. Forordningen om hegn og markfred i 1794 gav det lollandske agerland 8 kilometer hegn pr. kvadratkilometer (Biotopgruppen, 1986) og skovforordningen, der i 1805 standsede bøndernes hævdevundne ret til hugst i skovene, øgede værdien af risgærdernes sekundære funk-

Christian Rasmussen er født 1885 på »Horselundgård« i landsbyen Rå, ved Hillested på Midtjylland.

Han overtog som 52-årig gården efter sin far. Var ugift og drev sammen med to ugifte søstre gården til han fyldte 75.

Christian Rasmussen var en dygtig og vellidt landmand. Kaldtes — i al godmodighed — »Natbonden«, fordi hans landbrug var gammeldags, og det derfor var nødvendigt at arbejde, når andre holdt fri. Da hans nevø overtog gården i 1960, var der ingen traktor, men fem gode heste. Besætningen var på 15 køer og 5 moderfår.

I Christian Rasmussens barndom var der 4 kilometer pilehegn på »Horselundgård«, og Christian Rasmussen var én af de sidste, der gennem en lang menneskealder har stynet pile og »lukket gærde«. Da han solgte gården, var der endnu risgærder og 1 kilometer pilehegn på gården.

Som pensionist leverede Christian Rasmussen en lang række optegnelser til Nationalmuseet, bl.a. en grundig besvarelse af spørgelisten »Gærder og hegn«. Dette billede af Christian Rasmussen er fra 1929. Han har gjort sin jyske hingst klar til dyrskue.

Christian Rasmussen døde 1968.

tion som energikilde i bageovn, køkken og bryggers.

Men da fåreholdet indskrænkedes i takt med, at petroleumslampen erstattede tællelys, gik det den anden vej, og da drænrør og pigtråd siden vandt frem, blev pilene anset for pladskrævende og grådige samlingspladser for utallige sultne spurve. Men behovet for risbrænde til komfurerne forsin-

kede afviklingen. Mere irrationelle forhold såsom gammel vane — og måske glæde ved pilene — har sikkert også spillet ind. I alle tilfælde blev der helt op i 1960-erne stadig »lukket gærde«, selvom gærderne de fleste steder ikke havde anden funktion, end at de efter 6-7 år leverede knastørt risbrænde.

Bortset fra nogle kortfattede beskrivelser i den lokalhistoriske litteratur (Grundtvig

1909, Stub 1921, Ussing 1937, Wolsing 1938), fik Lolland-Falsters enestående hegnskultur lov at dø, uden at nogen har gjort sig særlig ulejlighed for at dokumentere denne — i nordisk sammenhæng — enestående tradition.

Christian Rasmussens besvarelse af Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelers spørgeliste: Gærder og hegn, er undtagelsen — og uden tvivl den bedste beskrivelse, der findes. Den gengives her i en redigeret og forkortet udgave. Billedtekster og tekstafsnit med parentes omkring er baseret på andre kilder.

Gærder og hegn Ved Christian Rasmussen

Ved århundredeskiftet var der mange og lange hegn på »Horselundgård«: 1600 meter yderhegn og 2100 meter inderhegn. Ialt 3700 meter, alle med stynede pile.

I det vestlige skel var der en 2-2,5 meter bred skelvold med grøfter på begge sider. Inderhegnenes volde var lavere og smalle- re og havde kun grøft på den side, hvor jor- den til volden var taget.

Alle volde var beplantet med pil og forsynet med risgærder, der stod langs rækken af stynede pile. Risgærderne, der især skulle hegne for får og lam, behøvede ikke at være så høje, når de stod oppe på en vold. Ydergærderne skulle derimod kunne hegne for køer, der efter høst fik lov at gå løse. Derfor var der højere volde og dybere grøfter i alle »udskele«.

Får og køer, der havde tilbøjelighed til at lave huller i risgærderne, blev forsynet med »nikker«, der skulle hæmme dyrenes bevægelsesfrihed. »Fårenikken« var en træstang, der blev bundet om halsen på fåret. Køernes »hornnikke« var et stykke reb mellem hornene og det ene forben.

1893 skete der store forandringer på »Horselundgård«. Der blev bygget ny stald og dræningen af markerne blev påbegyndt. Den endnu bevarede drænplan og Christian Rasmussens optegnelser gør det muligt at danne sig et præcist billede af, hvordan der så ud på »Horselundgård« i 1893.

Den firlængede gård lå ved Rå gade, i jordstykkets nordlige smalle ende. Jordtilliggendet var 48½ tønde land. Besætningen var: 4 arbejdsheste, 4-6 malkekøer og 6-8 moderfår.

Jorden var mod øst afgrænset af en sognevej og i syd delvist af et vandløb, der var så bredt, at det ikke var nødvendigt at hegne.

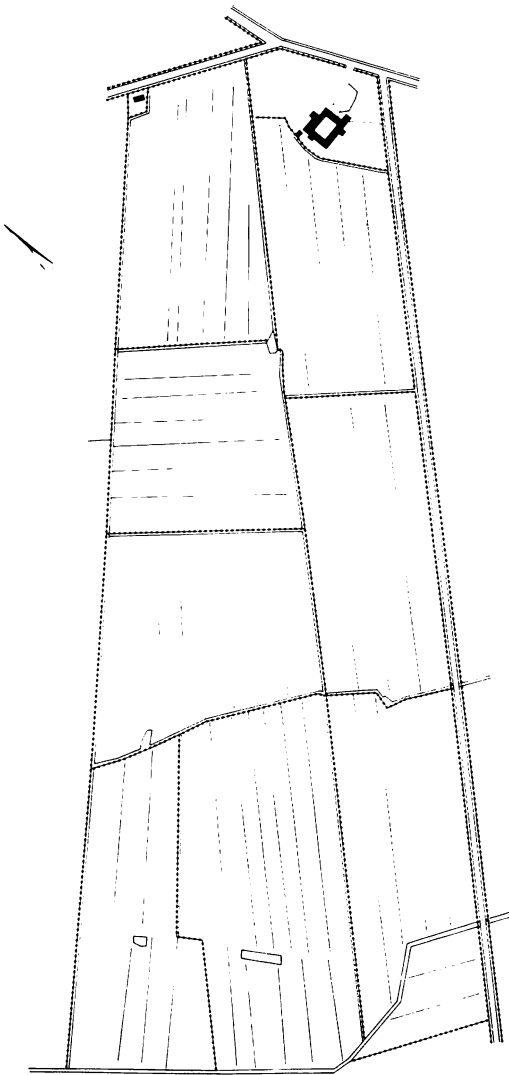
Der var 8 marker, hver på 5-6 tønder land. Alle afgrænset af pilehegn på grøftevolde. De tre nederste marker var i nord afgrænset af et mindre vandløb.

Indtil 1883 var der tre folde med vedvarende græs i loddens sydvestlige hjørne (se s. 85). Den nordlige af disse var et »skovkrat« med enkelte store træer.

Gårdens 5 vandinger var placeret, så dyrene havde let adgang til vand, når de forskellige marker — som led i omdriften — lå hen med græs. Desuden fandtes en vanding: »Hesteparken« ved gården. Dyrene stod i tøjr indtil høst og gik derefter i løsdrift på de indhegnede marker.

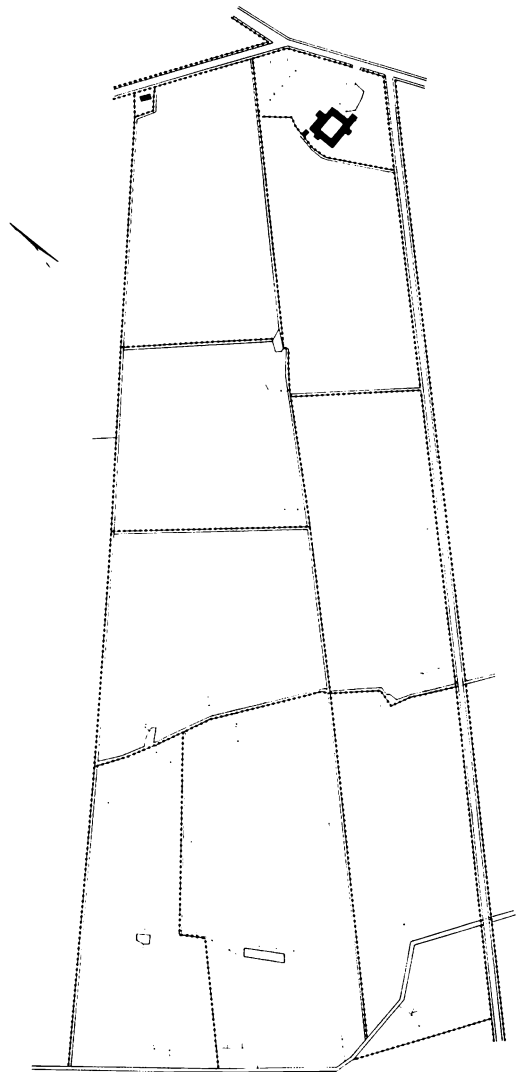
Før dræningen var alle gårdens marker gennemskåret af »brakgrøfter«, der delte de enkelte marker i lange smalle bede. Der var 8100 meter brakgrøfter, 3700 meter grøft langs hegnsvoldene og 800 meter vandløb. Hertil kom så 3700 meter levende hegn og 6 vandhuller.

Dræningsmønsteret — som det fremgår af kortet til højre — er interessant. Man valgte nemlig en særskilt dræning af hver enkelt af gårdens marker. Denne besværlige og bekostelige løsning er utvivlsomt valgt for at bevare pilehegnene. Det er velkendt, at pilenes rødder gerne søger ned i drænrørene og stopper disse til. Derfor har man sørget for at holde alle dræn 10-15 meter fra pilehegnene. De ganske få steder, hvor dette ikke lod sig gøre, har sikkert været åbne grøfter.

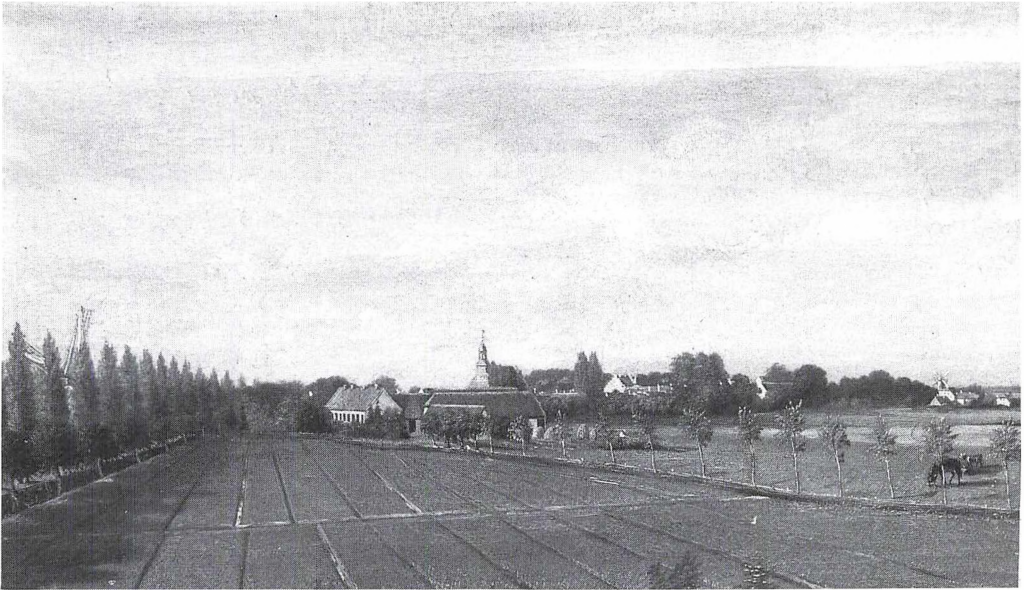
- - - - - Grøftevold med pil.
 = = = = = ◊ Vandløb og vandsted.
 — — — — — Åben grøft.

0 50 100 200 m

- - - - - Grøftevold med pil.
 = = = = = ◊ Vandløb og vandsted.
 — — — — — Drænledning.

0 50 100 200 m

Før drænrørens tid var alle marker gennemfuret af et tæt net af åbne »brakgrøfter«. Uden disse ville vintersæden drukne, og de øvrige afgrøder vantrives i utallige fugtige lavninger.

Indtil 1893 var der 8 kilometer brakgrøfter på »Horselundgård«. De delte alle marker i lange smalle »tavler«, hvis bredde var bestemt af terrænforhold og jordbund. Lægges hertil næsten 4 kilometer grøfter langs skelvoldene og 800 meter vandløb, må »Horselundgård« i 1893 siges at have været velforsynet med det, der i nutidens naturforvaltning kaldes »fugtige, linieformede småbiotoper« — livsnødvendige vandringsveje for dyr og planter.

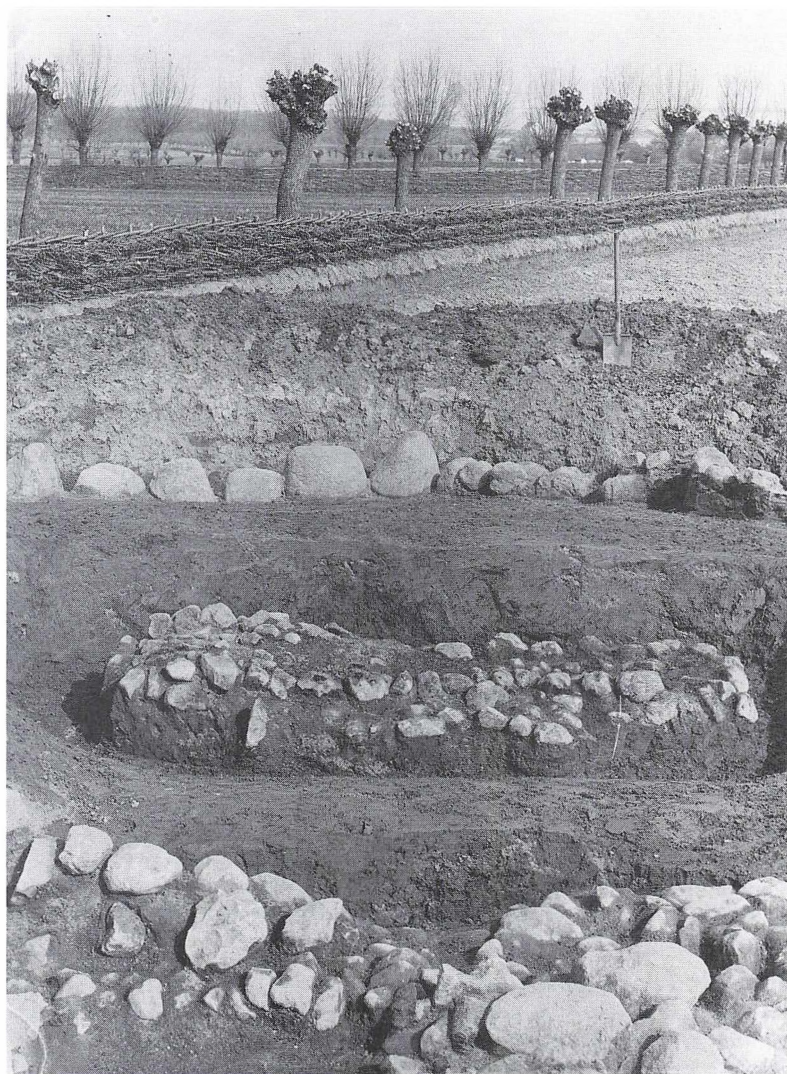
I sine erindringer fra »Sognefogedgården« i Østøfte fortæller lærer Jørgensen, at en dygtig mand kendtes på, at hans mark havde ordentlige risgærder, snorlige plovfurer og lige så snorlige brakgrøfter (Ussing, 1937).

På dette udsnit af malermester Schultz' prospekt af Maribo (1866) ses, at manden på »Idasminde« kunne sit kram. Bemærk også de stynede pile og risgærderne, der indrammer marken.

Yderhegnene i vest og syd var »halvhegn«, hvor hegnsbyrden var delt ligeligt med naboerne. De to andre yderhegn lå ud mod offentlig vej.

Omkring århundredeskiftet blev der endnu plantet nye pile som erstatning for de, der blev fældet. Enten fordi de var for gamle eller for at skaffe sig brænde. Med et stort jordbor — en »pilenaver« — blev boret et hul, ca. 1 m dybt og 10 cm bredt. Heri sattes et passende, retvokset pileris, hvorefter jorden blev stampet til med en rund stok.

I de vestlige »udhegn« stod pilene med 6 alens afstand (3,75 m). (Den indbyrdes afstand mellem 3 bevarede pile — en rest af et inderhegn målt 1988 til lidt under 4 m. Fotografierne fra 1941 synes at vise nogenlunde samme afstand. På denne baggrund kan det beregnes, at der i 1893 har været 900-1000 pile på »Horselundgård«, hvis de alle har stået med nogenlunde samme afstand. Afstand og højde kunne iøvrigt variere lidt efter de lokale forhold. Man kunne f.eks. plante tættere ved en staldlænge, hvis man ønskede læ for nordenvinden.

I 1894 — dengang var Christian Rasmussen 9 år — foretog arkæologen Wilhelm Boye en udgravning af en gravhøj på Anders Jokumsens mark i Ravnsby ved Birket, på Vestlolland. Boye var den første af Nationalmuseets arkæologer, der havde indset de nymodens fotografiapparaters nytte, og lod sin udgravning fotografere.

Fotografiapparatets gode optik og den lange eksponeringstid gav et klart billede af udgravningens nærmeste omgivelser.

Disse heldige omstændigheder giver os mulighed for at få en fornemmelse af, hvordan de endeløse pilerækker dominerede det lollandske landskab og dermed illustrere det landskab, Christian Rasmussen beskriver.

Risgærdet ved de nystynede popler står på en lav vold med en foranliggende grøft, som lige er renset op. Den næste pile-række ser ud til sidst at være stynet for 4-5 år siden, så her står risgærdet snart for tur.

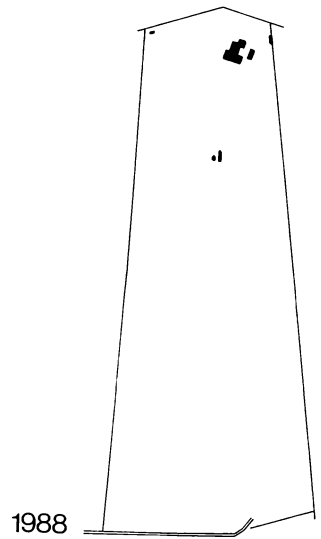
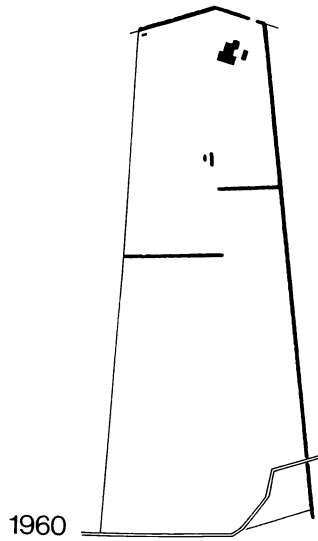
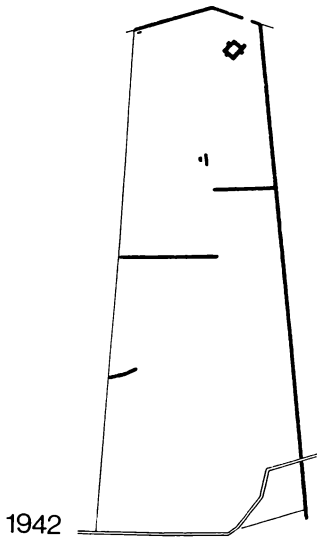
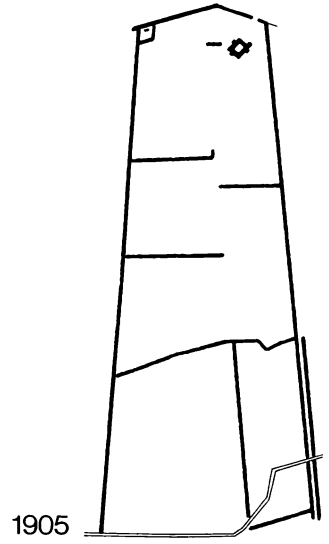
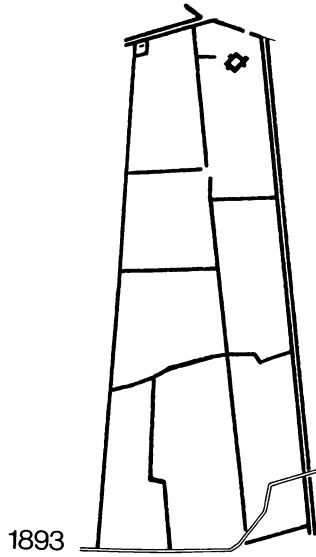
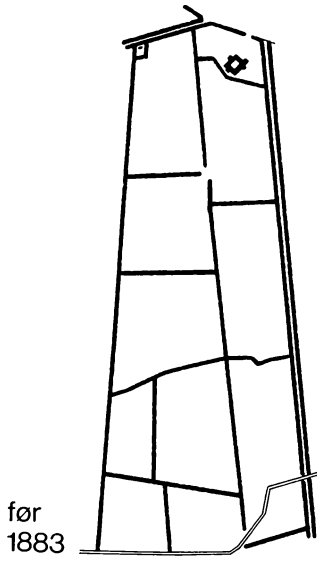
15. maj 1941 — dengang var Christian Rasmussen 56 år — kom museumsinspektør Kai Uldall tilfældigt forbi »Horselundgård«, hvor Christian Rasmussen »lukkede gærde«. Uldall standsede op og bad om lov til at fotografere.

Det må have været ved den lejlighed, Christian Rasmussen fik interesse for at levere optegnelser til Nationalmuseet — selv om der næsten skulle gå 20 år, inden han kom i gang. Museet sendte ham den første spørgeliste i 1945. Besvarelsen kom i 1960. Christian Rasmussen begrundede dette med, at hans gård brændte i 1945, og at han først nu har tid til optegnelserne. Til gengæld leverede han de følgende år 286 håndskrevne sider, heraf 23 sider om gærder og hegn.

På Uldalls billede slår Christian Rasmussen stavre med »stavrekøllen«, og bag ham ligger risene parat til gærdelukningen. Pilene på »Horselundgård« er blevet gamle og hule. De passes ikke længere så omhyggeligt som før. De store ar i pilehovederne og de lange grene, der står ved pilene i baggrunden viser, at det nok er omkring 10 år siden, pilene sidst er stynet. Uldalls smukke billeder viser en enestående hegnskultur i forfald.

Markopdeling og hegn (tykke streger) på »Horselundgård« fra omkring 1883 til 1988.

For at holde sammen på risgærdet, skulle der sættes »binderis« i gærdets øverste kant.

Binderisene skulle beskytte hegnet mod nærgående køer og får. I rigtig gamle dage forhindrede det også storkene i at stjæle ris til redebygningen — hvad storkene var slemme til.

Binderisene skulle vende modsat af de underliggende ris, der har rodenden mod venstre i billedet. Topenderne, med de mange småris, fylder mere end rodenderne, derfor skråner gærdets overkant en smule på stykket til venstre i billedet. Dette blev efterhånden udlignet af binderisenes topender, så det færdige gærde fik en vandret overkant.

På billedet har Christian Rasmussen stukket binderisets rodende ind under det foregående binderis. Nu skal resten af riset skiftevis om bag ved — og frem foran stavrene.

Christian Rasmussen har — som det var reglen — lavet gærdet, så det vender den pæne side ud mod vejen. Alle de afhugne risender — undtagen binderisenes — vender ind mod marken, hvor de kunne besværliggøre pløjningen langs med gærdet.

Tog man sig tid, kunne alle smårisene flettes ind i gærdet, så det ikke blev så loddent.

Christian Rasmussen havde ikke gjort sig den ulejlighed og er ikke helt tilfreds. Han skriver: »Havde jeg anet, at gærdet, som jeg står ved, skulle være fotograferet, havde vi flettet det noget finere.«

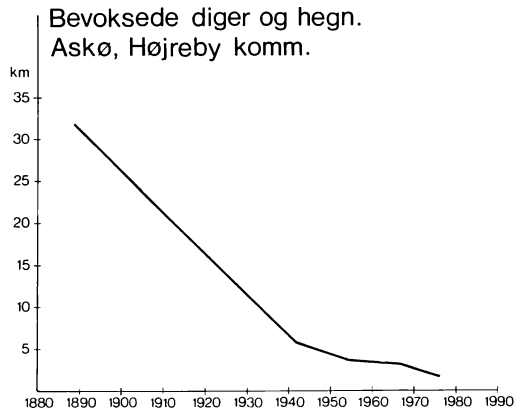
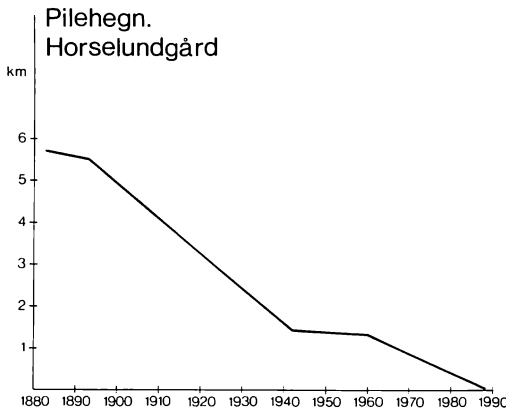

Toppen af pilehovedet på de sidste 4 pile på »Horselundgård« er 3-3,5 m over jorden.)

Risgærderne blev som regel fornyet hvert sjette eller syvende år. Samtidig blev grøften langs volden rensset op, og jorden lagt op på volden. For at få de mange gærder færdige inden forårs-såningen hjalp 2 eller 3 arbejdsmænd gerne til, når der skulle »lukkes gærde«. Der skulle hvert år stynes omkring 150 pile og sættes 5-600 m risgærde. (Styning og »gærdelukning« foregik først på året, når det var vejr til det. Arbejdet skulle være færdigt i god tid inden såtid. Derfor blev de fleste pile stynet, og de fleste gærder lavet i månederne: februar, marts og april).

Arbejdet startede med at fjerne det gamle gærde. Det blev, med en økse, delt i passende stykker. Hvis gærdet var stærkt nok, kunne tre mand læsse lange gærdestykker på en langvogn. Var gærdet skrøbeligt, tog man kortere stykker, og brugte kort vogn. De lange gærdestykker kunne skydes af vognen hjemme på brændepladsen, og der kunne på den måde flyttes et langt stykke gærde på en halv dag. Andre steder brugte man at tage risene af stavrene og bundte dem i knipper, holdt sammen af halm-bånd. Det gamle gærdemateriale blev siden brugt som brændsel i komfur, vaske- og bryggerskedel.

Styningen skulle foregå i periode med

En forskergruppe fra Roskilde Universitetscenter har sat tal på mængden af små udyrkede områder i det østdanske agerland.

I denne undersøgelse indtog Lolland — hvad hegn angår — en absolut bundrekord.

I undersøgelsesområdet — 4 kvadratkilometer ved Askø i Højreby kommune — var der ved århundredskiftet over 8 kilometer levende hegn pr. kvadratkilometer. Dette var i 1976 reduceret til 420 meter pr. kvadratkilometer.

Udviklingen på »Horselundgård« har været nøjagtig den samme. Når kurvens rutschetur standsede mellem 1940 og 1960 skyldes det utvivlsomt Christian Rasmussens veneration over for sine pile.

fuldmåne, eller med aftagende måne. Det hed sig, at de nye skud ville blive skøre og uegnede til hegning, hvis der blev stynet ved tiltagende måne.

Styningen foregik med almindelige økser. Det gjaldt om at lægge de rette hug nedefra for at forhindre udflækning, og for at gøre pilehovedet så glat som muligt. (Det var nødvendigt at bruge stige, dels for at komme op i træet, dels for at nå de grene og kviste, der var vanskelige at nå, når man stod oppe i pilehovedet.)

Efter styningen blev de afhuggede grene (»hegningen«) delt og sorteret. Det kaldtes at »snyde ud«. De sværeste grene blev gerne pudset af og kørt hjem som stænger. De øvrige skulle bruges som pæle — kaldet

»stavre«. Det tykkeste kunne flækkes ud til 2 eller 4 stavre — alt efter grenens tykkelse.

Stavrene blev lavet, så de var ca. 1,25 m lange. Begyndere, der ikke kunne bedømme længden på øjemål, måtte måle med økseskaftet. Stavren skulle være tre gange så lang som økseskaftet. Alle stavre blev »hvættet«, spidset til i den ene ende. Det skete på en medbragt huggeblok. Spånet og småris blev senere samlet sammen og kørt hjem på brændepladsen.

»Udsnydningen« omfattede også en sortering af hegnsmaterialet. Risene blev lagt i en række med topenden udad og rodenden ind mod volden, men i så stor afstand fra volden, at man frit kunne gå langs denne.

Dette var, hvad der i januar 1988 var tilbage af de næsten tusind stynede pile, der voksede på »Horselundgård«, da Christian Rasmussen var barn. Den ene væltede i foråret 1988. De øvrige er døende og vil om få år være borte.

Dermed har »Horselundgård« mistet sine sidste håndgribelige spor af en ældgammel hegnskultur, der havde en af sine sidste udøvere her.

Landbrugets industrialisering forvandler landskabet. Dets gamle kulturminde, dyrene og planterne forsvinder — og dermed oplevelserne og skønheden: »Lykkelig den, der er vokset op under det glade raslende sus i poplers blade, mens blikket kunne flyve så vidt over det bakkeløse land og se de velplejede marker i yndige tavl, sirligt rammede ind af flettede risgærder under stynede piles godmodige troldeansigter«. (Kaj Munk).

Stavrene blev lagt tværs over volden med det rette mellemrum.

Stavrene blev sat med 35-40 cm afstand afhængig af stavrenes beskaffenhed. Tynde stavre blev sat tættere end de tykke. (Chr. Rasmussen angiver ikke, hvilken ende der skulle i jorden, men på billederne ses, at han har anbragt stavrene med den tykke ende nedad. Brugte man den »dovne« (tynde) ende, ville stavrene have en kortere

levetid. Ved reparationer — når knækkede stavre skulle udskiftes — kunne man derimod bruge den »dovne« ende).

Stavrene blev banket i jorden med en »stavrekølle« — en tyk, krumvokset gren på et skaft. Stavrekøllen kunne også være lavet af ét stykke træ, hvilket havde den fordel, at skaftet ikke vrikkede løs under arbejdet. I køllens vinkelknæk var der lavet en fordybning, der kunne fange stavren.

Når stavre-rækken var sat, kunne »gær-delukningen« begynde. I inderhegnene, hvor voldene var lave, blev der brugt tre lag ris — »gæringer« — og et »bindelag« som afslutning foroven. I udhegnet, hvor der var dybere grøfter og høj vold, bestod gærålet af to »gæringer« og et »bindelag«. I det nederste lag brugtes de mindste ris. I andet og tredje »gæringer« brugtes de større. »Bindelaget« bestod af lange ris, hvor alle småris var hugget af forneden.

Det første lag var det letteste at sætte, fordi det blev lavet af de tyndeste og korteste ris, (dog helst ikke kortere end de kunne spænde over tre stavre). Det var altid drengenes arbejde at sætte dette første lag. Det gjorde ikke så meget, at gærålet ikke var så fint flettet helt nede ved jorden.

For at gøre gærålet tilstrækkelig tæt i enderne, startede — og sluttede man med fire håndfulde ris på endestavrene. Disse blev skiftevis lagt med rodenden den ene og den anden vej. Derefter fortsattes med én håndfuld ris for hver stavre, men nu altid med rodenden vendt mod højre. Topenden, der fyldte mest, kom til at ligge lidt højere end rodenden, men dette udlignedes efterhånden, som de næste håndfulde kom på plads.

Det næste »gæringer« blev lavet af de største ris. Fire håndfulde på de første par stavre, og topenden af den femte håndfuld på den stavre, de fire første nåede til. Der fortsattes på samme måde »fremad« (til højre) i gærålet. Altid sådan, at den yderste afhugne stump af rodenden kom om på den side af stavren, der vendte bort fra marken. Ellers ville disse senere kunne genere pløjningen langs med gærålet. (Ud mod vej ønskede man gerne, at gærålet præsenterede sig bedst muligt og sørgede gerne for, at alle de afhugne ender vendte ind mod marken). Man tog sig gerne tid, så alle løse kviste blev flettet pænt ind i gærålet.

Når der var mandskab nok, tog hver mand sit lag, og gærålet blev lavet færdigt fra en ende af. Det nederste lag var det seneste at sætte, fordi der skulle mange ris til. Derfor hjalp de voksne gerne drengen lidt. Hans arbejde kaldtes »at løbe med so«, og han fik besked på at ruppe sig — ellers blev han løbet ned. Karlen tog det andet lag. Hvis der ikke var fremmed hjælp, tog manden det tredje lag. Det var det hurtigste, fordi der kun blev brugt ét lidt større ris ad gangen. Derfor kunne han samtidig sætte nogle »binderis«. Var der én eller to arbejdsmænd med, tog de fat, hvor det nu passede.

De kraftige »binderis«, der afsluttede gærålet foroven, blev vendt modsat af risene i de underliggende lag altså med rodenden til venstre og topenden til højre. (Man begyndte gerne »afbindingen« med to binderis ved endestavrene. Derefter rykkede man én stavre frem for hvert »binderis«.) Binderisets rodende blev stukket ind under det foregående binderis, og derpå vredet opad og dernæst flettet ned mellem de følgende stavre.

Når »binderisene« var på plads, blev hele gærålet gået efter med stavrekøllen, og de stavre, der stod for højt, blev banket ned, så alle kom til at stå lige højt (ca. 5 cm over »binderisene«.) Det færdige gærde var knapt 1 m højt.

Omkring århundredeskiftet kunne risgærderne som regel klare sig uden reparation, indtil de skulle fornyes. Dog blev de efter 3-4 år bundet fast til piletræerne med vidjeris af Sejpil = Hvidpil (*Salix Alba*). To vidjeris blev bundet sammen ved toppene, og enderne blev stukket gennem gærålet og snoet sammen. (Gærålet blev altid sat på den side af træerækken, hvor der var dyr, så kunne hegnet støtte sig til pilene.) Fastbindingen blev foretaget for at forhindre stavrene i at knække, når blæsten sled i hegnet.

Gik der alligevel hul i gærden, måtte det lappes med nye stavre og nye ris. Men det skete ikke særligt ofte, dengang der var hegn overalt. Men efterhånden som pilene og risgærderne forsvandt, skete det oftere, at vinden kunne få fat og vælte risgærderne. Samtidig blev vejret »mere skarpt« for dyrene.

Der var ledsteder ind til alle markerne. Leddene var lavet af pilestænger: pilegrene, der var så tykke, at de kunne flækkes, og derved fik en flad side. Det var lette led.

Leddene var fæstnet til ledstolpen med to ringe, flettet af vidjer. En lignende ring af vidjer fungerede som lukketøj. Sejrpilens grene blev desuden brugt til hjemmelavede kurve og riskoste. Træ af poppel, der både er let og blødt, anvendtes ligeledes til en række redskaber, der blev fremstillet i gårdens huggehus: »Klapgrimer« (hovedtøj) til får, »håndskuffer« (øser til kreaturfoder) og større »kornskuffer« (kornskovle). Havde man en hul pilestamme, der var ret, lod den sig let flække og tildanne til en god krybbe. Den behøvede bare et brædt i hver ende.

Utrykte kilder

Christian Rasmussens optegnelser:
Gærder og hegn (oktober 1961),
omfatter 23 håndskrevne ark (NEU nr. 16839).

Christian Rasmussens optegnelser:
Røgt (juli 1961),
omfatter 58 håndskrevne ark (NEU nr. 16651).

Trykte kilder

Begrup, Gregers: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster, 1806.

Biotopgruppen (Agger, Brandt, Byrnak, Jensen og Ursin): Udviklingen i agerlandets småbiotoper i Østdanmark, RUC Forskningsrapport nr. 48, 1986.

Grundtvig, Frederik Lange: Livet i Klokkergaarden. Gammeldags falstersk bondeliv efter Lars Rasmussens skildring, 1909 og 1981.

Rhode, Peder: Samlingen til de danske øers Laalands og Falsters historie, 1776.

Sjöbeck, Mårten: Skånska gårdesgårdar. Et bidrag til kunskapen om deras former och utbredning. RIG 1925 nr. 1-2, 1925.

Stub, Jens C.J.: Fortidens Arbejdsmaader og Arbejdsredskaber på Nordfalster. Lolland-Falsters Historiske Samfund, årbog IX, 1921.

Ussing, Henrik: Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede, efter optegnelsen af lærer J. Jørgensen m.fl., 1937.

Viborg, Erik: Beskrivelse over de i Landhusholdningen vigtigste Aspe- og Pilearter, 1800.

Wolsing, Jacob: Pilhegn på Lolland. Lolland-Falsters Historiske Samfund, årbog XXVI, 1938.

Tak til:

Hans Andersen, Billedarkivet, Nationalmuseets 3. afd., Brede, der gjorde mig opmærksom på Christian Rasmussens optegnelser og beredvilligt har forsynet mig med diverse kopier og fotografierne af Chr. Rasmussen.

Gårdejer Hans Rasmussen, Horselundgård, der har lånt mig gårdens gamle drænkort og billedet af Christian Rasmussen og hesten.

Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Nationalmuseets I. afd., der har leveret billederne fra »Idasminde« og Ravnsby.

Marianne Andersen, der har tegnet kortene.

En lang række ældre landmænd:

Edmund Larsen, Nysted, Hans Rasmussen, Virket, Jens Stoffer, Nykøbing F., Rasmus Lejbølle, Sandby, Hans Abel, Reersnæs, Aage Mikkelsen, Nakskov, Hermann Lollike, Hulebæk, Robert Skytte, Lindet, Ove Bonke Hansen, Horslunde, Ove Nielsen, Nakskov, Ejler Jensen, Reersnæs, Jens Holtse, Bandholm, — der tålmodigt har besvaret mine mange spørgsmål og lært mig så meget om gammelt lollandsk landbrug på en levende og fornøjelig måde.

En fæstebondes vilkår

Af Else-Marie Boyhus

Landboreformerne var en lang proces, der skridt for skridt igennem et halvt hundrede år afgørende ændrede vilkårene for landbruget og det danske samfund. Det er stavnsbåndets løsning 1788, der er kommet til at stå som symbolet, men denne reform var kun een blandt mange.

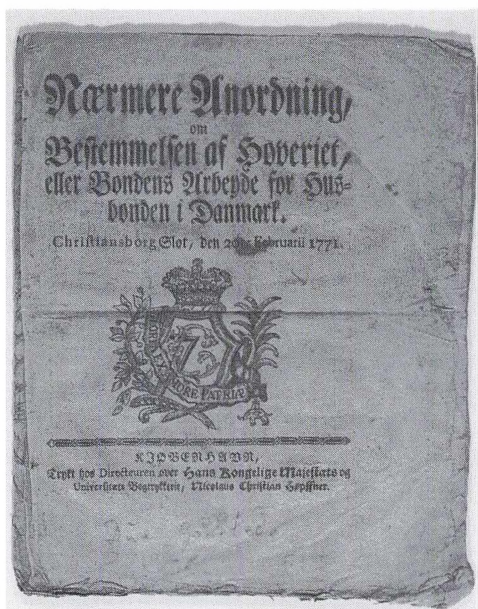
Omkring 1780 ejede godsejerne 85% af produktionsjorden på Lolland, på landsplan var procenten 75. En tiendedel af denne jord blev dyrket direkte under hovedgår-

dene, og de nitiendedele blev dyrket af fæstebønder. De betalte afgifter til godsejeren og ydede tvangsarbejde, hoveri, for retten til at dyrke jorden.

Hovedgårdsjorden var skattefri, til gengæld herfor fungerede godsejeren som en slags kongelig embedsmand, idet det var ham der indkrævede skatter af bønderne og var ansvarlig for, at de blev betalt, han administrerede en del af retsvæsenet, og han skulle sørge for soldaterudskrivningen. Frem til 1788 måtte den mandlige del af befolkningen ikke flytte fra godset uden tilladelse, det såkaldte stavnsbånd. Ved forordningen 20. juni 1788 blev soldaterudskrivningen lagt om, forudsætningerne for at stavnsbinde befolkningen faldt dermed bort, og stavnsbåndet blev ophævet.

Når en bonde overtog en fæstegård blev der oprettet en kontrakt med jordens ejer, det såkaldte fæstebrev. Her blev gårdens jordtilliggende og bygninger opregnet, engangsydelsen (indfæstning) og den årlige afgift (landgilde) blev fastsat, og de forpligtelser, der lå på gården, opregnet. Ved forordninger 1719 og 1775 var det bestemt, at fæstebreve skulle udfærdiges på stemplet papir, og at godsejeren skulle sørge for, at de blev ført ind i en protokol, som var under tilsyn af amtmanden.

Tilsyn var der altså, men næppe særligt effektivt, amtmandene blev rekrutteret fra godsejernes kreds. Et skridt videre i at sikre bøndernes rettigheder var forordningen af 8. juni 1787, der fastslog rettigheder og plig-

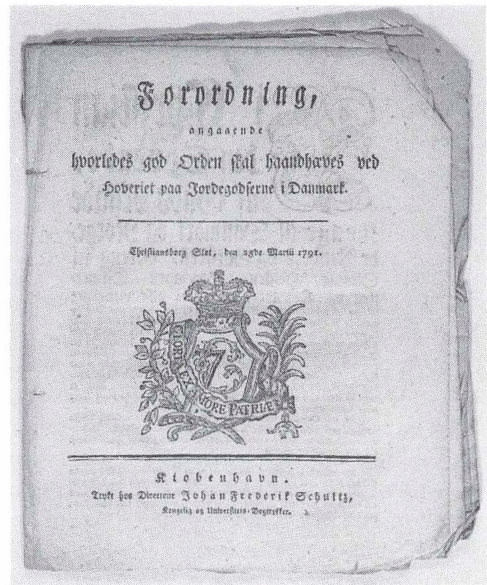
Nærmere Anordning om Bestemmelsen af Hoveriet, eller Bondens Arbejde for Husbonden i Danmark, 20. feb. 1771.

ter mellem jorddrotter og fæstebønder ved fæstegårdens til- og fratrædelse. Herefter skulle der holdes en syns- og taksationsforretning, når en fæster tiltrådte. Synet skulle foretages af to uvildige mænd fra et fremmed gods. Derigennem skulle det sikres, at gårdens bygninger var i ordentlig stand og at der forefandtes de nødvendige redskaber, sædekorn og besætning. Hvis det ikke var tilfældet, skulle der ske nedslag i fæsterens ydelser. Synsforretningen skulle endvidere sikre, at de forbedringer, fæsteren foretog, skulle komme ham eller hans arvinger til gode.

Forordningen indskærpede bønderne at være hørige og lydige, men samtidig forbød den godsejeren at tage sig selv til rette. Vilkårlige straffe var ikke længere tilladt, og i tilfælde af tvister skulle en domstol afgøre spørgsmålet. 1787-forordningen var således et vigtigt skridt henimod ordnede forhold. Men endnu manglende regulering af det, der fra 1700-tallets anden halvdel var bøndernes tungeste byrde: hoveriet.

De reformivrige havde med 1787-forordningen og stavnsbåndets løsning spændt buen højt. I hoverispørgsmålet måtte de gå forsigtigere til værks. Hoveriet var af vital betydning for hovedgårdsdriften, og i og med at indfæstning og landgilde var låst fast, var hoveriet det eneste variable i godsøkonomien. Hoveriet var nemlig ikke fastsat. Det var skik, at der ydedes det arbejde, som driften udfordrede. Og med den øgede produktion op igennem 1700-tallet steg hoveriet betragteligt.

Placat hvorved saavel Jorddrotterne, som de Hoveriegjørende Bønder, i Danmark indbydes til frivillige Forøninger om bestemt Hoverie, samt Gods-Eierne befales at opgive visse foreskrevne Oplysninger om det til deres Hovedgaardes Drift nødvendige Hoverie, med videre. 24. juni 1791.

Forordning angaaende hvorledes god Orden skal haandhæves ved Hoveriet paa Jordegodsjerne i Danmark, 25. marts 1791.

Under Struensee udstedtes 1771 en forordning om hoveriet, der i sin regulering var vidtgående, men allerede i 1773 — efter Struensees fald — blev hoveriet i realiteten atter givet frit. Uden betydning blev 1771 forordningen imidlertid ikke, idet den i sin systematik og sine gennemarbejdede beskrivelser kom til at danne udgangspunkt for senere ordninger.

Op igennem 1780erne steg hoveribyrdens betragteligt samtidig med, at det ikke var politisk muligt at komme igennem med reformer. Hoveriforordningen af 25. marts 1791 handlede om god ordens håndhævelse ved hoveriet, idet der blev givet regler for arbejdets gennemførelse, men den gik totalt uden om det brændende spørgsmål om arbejdets omfang. Senere på året, d. 24. juni 1791, udsendtes en plakat, der opfordrede godsejere og bønder til at indgå frivillige aftaler, de såkaldte hoveri-foreninger, og der blev givet løfte om oprettelse af særlige kommissioner, der skulle afsige kendelse, hvis parterne ikke kunne nå til enighed.

I disse frivillige hoveri-foreninger blev arbejdsopgaverne fastsat i pløje-, spand- og gangdage, det vil sige hvor mange gange fæsteren skulle stille med karl og plov, karl og vogn eller med mandskab alene. Begge parter fik herigennem et overblik over ydelserne, men der blev ikke fra centralt hold lagt loft over hoveriets omfang. Det skete først med forordningen af 6. dec. 1799, der fastlagde hoveriet i det omfang, det var nået op på igennem 1780erne og -90erne, og det vil sige det højeste i hoveriets historie.

Kun ganske få steder var hoveriet blevet afløst af en afgift. På Lolland således på krongodset Baadesgaard og på C.D. Reventlows Christianssæde. I hovedgårdenes drift var hoveriet stadig vigtigt, og først i løbet af 1800-tallet gennemførtes omlægninger, der inddrog husmænd og landarbejdere som arbejdskraft, og dermed

mindskedes godsejernes interesse for en opretholdelse af hoveriet.

Ved kongelig resolution af 20. april 1813 fik godsejerne mulighed for at indtage bondejord under hovedgården, hvis han tilbød hoveriafløsning, og ved lov af 4. juli 1859 blev det bestemt, at såvel en godsejer som en trediedel af bønderne kunne forlange hoveriet afløst af en afgift. Det var en sendrægtig proces. Endnu i 1834 var godt 39% af Lolland-Falsters hartkorn hoverigørende, den største procent i Danmark overhovedet:

Helt og delvist hoverigørende hartkorn i 1834

(Kilde: Statistiske Meddelelser 1, 1, 1, 1852, s. 20)

Amter og provinser	Tdr. htk.	Procent af htk.
København	2958	14,1
Frederiksborg	1011	6,7
Holbæk	8280	30,2
Sorø	4974	20,3
Præstø	8332	31,6
Bornholm	-	-
Maribo	11827	39,1
Odense	9462	30,6
Svendborg	8759	35,2
Øerne	55603	26,7
Hjørring	3254	18,9
Thisted	1620	11,1
Ålborg	3599	20,6
Viborg	2098	10,6
Randers	5529	21,9
Århus	2016	19,7
Skanderborg	1687	17,8
Vejle	2235	14,7
Ringkøbing ¹	23	0,1
Ribe	803	8,2
Jylland	22864	14,4
Hele landet	78467	21,5

1. Tallet for Ringkøbing amt er ved en fejltagelse opgjort for lavt. I 1844 var 732 tdr. htk. hoverigørende i Ringkøbing amt. (Kilde: A.F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik bd. 2, 1847, s. 43).

Efter Det agrare Danmark s. 132.

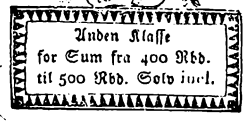
No 5.

548

Sire og Halotredstindstuyve Rigsbankstilling Selsv.

Betales med 2 Deel uent

Alho den nye Maatling
gaaende paa 12 1/2 p 12 1/2
nye Gaetover 6 Sk 1 1/2

1825.

Falsterstiftet

Schifter
Lolland Falster
Kjøbenhavn
1825

Underskrevet af Lolland og
Falsterstiftets Administration
Commissarius for Baroniet
Sonderkarle i Lolland

Nööränd. (og dermed villertiggjör), at för
Höf. og gæsteb. Rigsförs. ni föränd. gälden af
Jakob Pedersen (Jacob Pedersen), Nööränd N.
Nebbelunde) Riga og Bogen, iind. Dan. Barneost.
Barnen, Højbygaard og de, som Højbygaard
gælden for sig og sine i Bogen, Højbygaard og

Fæstebrevet, skrevet på stemplet papir 1825.

Et virkelighedsnært indblik i disse kompli-
cerede forløb kan vi få igennem nogle sam-
menhæftede papirer, som siden 1926 har
befundet sig på Lolland-Falsters Stifts-
museum. Det er et fæstebrev, en synsforret-
ning og en hoveri-forening for gård nr. 1 i
Nebbelunde på Sydlolland. En fæstegård
under Højbygård, der sammen med Lung-
holm udgjorde baroniet Sønderkarle. Går-
den blev i 1825 bortfæstet til Jakob Peder-
sen. Papirene har så siden fulgt gården,
indtil fhv. sognefoged Jacobsen fra Nebbe-
lunde gav dem til museet.

Papirene er gengivet i uddrag på de føl-
gende sider. Der er tre dokumenter: fæste-

brevet fra 1825, den taksation der er gået
forud for underskrivelsen af fæstebrevet og
den hoveri-forening, som godsejer og hov-
bønder indgik i 1792 og som er gældende
for den nye fæster.

Ved at underskrive fæstebrevet overtog
Jakob Pedersen brugsretten til gård nr. 1 i
Nebbelunde med et jordtilligende på godt 6
tønder hartkorn. Tønder hartkorn var den
målestok, hvorefter skatter og afgifter blev
beregnet, og det angiver hvor mange tøn-
der hårdt korn (på Lolland: byg) indtægten
af jorden var beregnet til. På Lolland var en
tønde hartkorn i areal knapt 6 tønder
land.

Gården lå i driftsfællesskab med de øvrige gårde i Nebbelunde by. De blev drevet i fire-marksskifte, således som det var almindeligt på Lolland med hvede, byg, ærter og andre foderafgrøder og fjerde år brak. Da Jakob Pedersen overtog gården, forberedte man en udskiftning af fællesskabet, og han forpligtede sig til ikke alene at vedligeholde de eksisterende gærder, men tillige til at etablere nye hegn og grøfter, 500 favne om året.

Veje og broer skulle han også være med til at vedligeholde og ligeledes vandløbene. Til gengæld fik han andel i de fælles tørveskær, men måtte rette sig efter den lokale vedtægt for, hvordan denne ressource skulle udnyttes.

Skovene tilhørte herskabet, og her måtte han hverken skove på egen hånd eller gå på jagt. Skovene var lukkede med jagtlåger, som begge naboer skulle have tilsyn med. Herskabet og dets ansatte måtte så til gengæld ikke skade bondens jord eller gærder; den vilkårlige jagt, som tidligere tiders fæstebønder havde døjet med, var der sat en stopper for.

I fæstebrevets artikel 9 opregnes fæstebondens ydelser. Landgilden blev ydet i naturalier som hvede, byg, havre, lam, gæs og høns. Hoveriet var også en slags naturalieydelse i form af mandskab og redskaber. Den tredje ydelse, indfæstningen, var derimod i penge, 200 rigsbankdaler, som skulle betales ved fæstes indgåelse. Et forholdsvis højt beløb, der afspejler Lollands høje jordværdier.

Inden Jakob Pedersen overtog gård og besætning blev der holdt syn. Det blev gennemført i herredsfogedens regi af to selvejerbønder fra henholdsvis Øster Tirsted og Tofte. Synsforretningen fandt sted efter forskrifterne i 1787-forordningen, og foruden synsmændene var godsforvalteren og den kommende fæster til stede.

Gården var et trefløjet bindingsværk-anlæg med stråtag. Stuehus og stald var i een længe, i den vestre længe var der port, lader, lo og fåresti, og i den østre længe var der lade. Stuehuslængen var i en dårlig forfatning, men forvalteren lovede at levere materialer til et nyt. Og af en tilføjelse på fæstebrevet fra 1839 fremgår det, at der da var opbygget 12 fag stuehus i bindingsværk og tilbygget en lerhus-bygning på 10 fag.

Lerhuse blev, som navnet siger, bygget af ler. Det er en meget gammel byggemetode, som nogle af reformtidens godsejere — bl.a. C.D. Reventlow — ønskede at genoplive, idet den sparer på tømmeret og dermed skåner skovene. Byggeriet foregik således: Når fundamentet var lagt, anbragtes oven på det trækasser uden bund. Heri fyldtes ler blandet med halm, lermassen blev stampet hårdt sammen og derefter fjernedes kassen — som vi i dag kender det fra forskalling ved betonbyggeri. Kasseformen blev flyttet, fyldt, stampet, flyttet osv., indtil muren var rejst.

Ved fæstes indgåelse overtog fæsteren også redskaber og besætning, og det opregnes i synsforretningen. Der er ikke mindre end 8 heste, et stort antal set i forhold til arealet. Men det var nødvendigt i tiden før udskiftningen, hvor hjulploven krævede mange heste, og i en bedrift, der skulle yde et så omfattende hoveri, som tilfældet var i Nebbelunde. Det store hestehold gik selvfølgelig ud over kreaturholdet, der var simpelthen ikke foder nok. Frem til midten af forrige århundrede havde gårdene på Lolland ikke så mange kreaturer, at de året igennem havde mælk nok til husholdningen. Derfor blev der i bondekøkkenet spist meget flæsk og mange saltsild i stedet for mælkevarer.

Også sædekornet opregnes i synsforretningen og derigennem får vi et indblik i driften. Hovedafgrøden var hveden, som

Alle forestaaende Bygninger er ombygget, Men nemlig
12 Fag af Ege Under og Fyrre Over-
tømmer og tilbygd 10 Fag Leerhuus Bygning i forsvarlig Stand og i sin Tid afleveret. ~

Dit Høilærte Gode Kæbelinde, den 2. Decbr 1839. ~
Jakob Pedersens

Tilføjeelse fra 1839 på fæstebrevet. »Af forestaaende Bygninger er ombygget Stuehuset 12 Fag af Ege Under og Fyrre Over-
tømmer og tilbygd 10 Fag Leerhuus Bygning i forsvarlig Stand som jeg saaledes vedligeholder og i sin Tid afleverer.« Til
højre Jakob Pedersens underskrift.

blev sået om efteråret i den mark, der havde ligget brak og fået gødningen. Lolland-Falster var dengang som nu Danmarks vigtigste hvedeegn, og hveden blev fortrinsvis brugt til betaling af afgifter og til salg. Lidt hvede blev der anvendt i husholdningen, men brødkornet frem for noget var dog rug. Rug dyrkedes til eget brug. Den anden vigtige kornsort var vårbyggen. Byggen blev brugt til gryn, og i form af malt var byggen basis i det hjemmebryggede øl, der sammen med rugbrødet var bærende i bondekøkkenet. Af foderkorn dyrkedes havre og ærter. Hertil kom så græsgangene, som ikke blev pløjet eller dyrket med græs, men lå hen med de vilde arter.

Højbygårds marker blev dyrket af ialt 106 fæstebønder. Fæstegårdenes størrelse var forskellige, de varierede imellem 6 og 10 tønder hartkorn, men hver bonde skulle yde det samme hoveri uanset gårdens størrelse. Da hoveri-foreningen blev indgået i 1792, blev hovedgårdsmarkerne dyrket i tre kornmarker og 8 græskobler samt nogle enge. Kornmarkerne skiftede imellem udlæg, dvs. en sæson uden afgrøde, hvor marken hvilede og samtidig gav græsning for kreaturer, svin, får og gæs, for i det følgende år at bære vintersæd (hvede) og året efter byg. Græskoblerne var udlagt til høslet og til græsning for malkekøerne (hollænderiet). Driften var imidlertid under omlæg-

ning til egentligt koppelbrug (se s. 33) og i overenskomsten er der taget højde herfor.

Kornarealerne blev tilsået med hvede og byg. Til hveden blev der pløjet fire gange, til byggen tre. Hver bonde havde i kornmarkerne sit tildelte areal, hvor han var ansvarlig for, at alle relevante arbejder blev udført.

I overenskomsten opregnes alle arbejderne ved markbruget. Det inddeles i pløjedage, hvor der mødes med plov, heste og mandskab, spænddage, hvor der mødes med heste, mandskab og redskaber (harve, tromle) eller vogn og gangdage, hvor der stilles med mandskab, men ikke med heste.

Markarbejdet udgjorde den vigtigste del af hoveriet, men derudover skulle der ydes pligtarbejde ved vedligeholdelse af gærder og hegn, engenes rensning, tærskning, kornrensning, kornets anbringelse på kornlofterne, rensning og transport af foder.

Endvidere skulle der ydes hoveri ved gravning af afvandingsgrøfter, rydning af sten, opbygning af stengærder, reparationer af veje, skovning af tømmer og brænde, tørveskæring, fåreklipping og ved kornets og hollænderivarernes (smør, ost osv.) udskibning fra hovedgården.

Det var en omfattende arbejdsbyrde, der for hver helgård var opgjort til 15½ pløjedag, 46 spænddage og 159 gangdage. Til sammenligning: i 1771-forordningen var der for en gård på 6 tønder hartkorn fastsat følgende norm: 10 pløjedage, 38 spænddage og 96 gangdage. Byrden i Nebbelunde var således stor, og den tvang bonden til at holde flere folk og flere heste end rimeligt var.

I hoveri-foreningen opregnes hoveriet til lige efter årstider, måned for måned. Og det fremgår klart, at spidsbelastningerne ligger i de måneder, hvor der også var travlt på bondens egen gård.

Af efterskriften til hoveri-foreningen fremgår det, at det oprindelige forslag i 1792 var blevet forelagt bønderne. En del af dem accepterede med det samme, men en række navngivne bønder ville ikke gå ind på vilkårene, og først efter forhandlinger sluttede de sig overenskomsten. For deres efterfølgere — som f.eks. Jakob Pedersen — var der ingen forhandling. I og med at hoveri-foreningen var vedtaget i 1792, bandt den også fremtidige fæstere.

Sammenlignet med tidligere generationer havde Jakob Pedersen den fordel, at vilkårene var beskrevet og fastsat, og han kunne således vægre sig imod yderligere stramninger. Gennem fæstebrevet og synsforretningen vidste han, hvad han gik ind til, og han kunne sikre sig, at han selv og hans arvinger kunne nyde godt af de forbedringer, han gennemførte.

Jakob Pedersen oplevede endnu en reform, nemlig udskiftningen af landsbyfællesskabet. Den fandt sted i 1832. Derimod kom det til at vare en tid, førend gårdene blev tilbudt til selveje. Først i 1853 begyndte Højbygård at sælge gårdene fra.

Undertegnede og allernaadigst beskikkede Administrations Commission for Baroniet Sønderkarle i Lolland. Kiendes og hermed vitterliggjør, at have stædt og fæstet ligesom vi herved stæder og fæster til Jacob Pedersen, Gaarden No 1 i Nebbelunde Bye og Sogn, under bemeldte Baronie, Høybye-gaards Gods, som Hans Jørgensen forhen har havt i Fæste, hvilken Gaard staar for uforandret Hartkorn Ager og Eng 6 Td. 4 Skp. 3 Fk. 1 2/9 Album og Skovskyld 4/9 Album under følgende Vilkaar.

1.

Han nyder og modtager Gaarden med Bygning og Besætning, saaledes som den herved fæstede Synsforretning udviser, ligesom og den til Gaarden liggende Jordlod, hvilken han dyrker og driver, at Jorden i det mindste har 3 Aars Hvile efter 3 a 4 Aars Drivt, saaledes at samme altid kan staae for et lovligt Syn, til hvilken Ende han hverken maae lade komme Giødske eller Foering fra Gaarden.

2.

Den Fæsteren overleverede Gaard og Besætning vedligeholder og forbedrer han saaledes, at den altid kan staae for et lovligt Syn.

3.

Han skal forsvarlig plante og vedligeholde alle til denne Gaard tildeelte Gierder, Steengierder og Grøvter, ligesom aarlig indfredede af de Marker, der endnu ikke ere indfredede og det saaledes, at han aarlig kan bevise at have indfredet med levende Gierde 500 Favne Grøvt, indtil alle Marker ere indfredede.

4.

Han skal strax holde sine tilmaalte Veie og Broer vedlige og i forsvarlig Stand fra den Tid de ham vorde tilmaalte og kiendelig Skiæl sadte, som derefter ligeledes bestandig og uforanderlig skal følge Gaarden saa og de almindelige Vandløbe, at Vandet ingen Sted formedelst hans Uforsigtighed gjør Skade, thi i saa Fald skal han efter uvillige Mænds Skiønnende, som udnævnes af Herskabet, betale al den deraf flydende Skade, saa maae han ei heller grave Jord eller Leer paa Veien.

5.

Hvad Tørveskiær der maatte findes i hans Løkker det maae han ikke uden efter Anviisning skiære og ingenlunde sælge noget deraf til andre og hvad Tørveskiær der ellers paa Byens Grund maatte findes afsatte til almindelig Brug, med dem forholdes der efter den locale Vedtægt for hver Bye, hvor Bonden saavel som Huusmændene, Skolebetjentene og andre af Herskabet aarlig blive anviste hvor og hvormeget der maae skiæres, samt hvorledes paa det at Tørvemoserne forsvarlig kan blive behandlede og ingen Mangel for Fremtiden blive at befrygte.

6.

Befindes han at have forøvet Skovtyveri i Herskabets Skove eller dermed at hæle, da bøder han derfor efter Anordningerne og desuden have sin Gaard og Fæste forbrudt, den samme Straf finder og Sted, hvis han fordrister sig til Vildtyverie, enten med Fangen eller Skyden, eller og at hæle med Krybskytter; til hvilken Ende han ei heller maae lade Hunde gaae løse under Straf af 2 Rd. Sølv naar de af Skytten ere skudte; men vel have dend med sin Gaard anbunden.

7.

De for Herskabet eller Jagtbetjentene anlæggende Jagtlaager skal begge Naboer være lige gode om med Tilsyn og Ansvar, men Laasene bekoster Herskabet selv, hvorimod Jagtbetjentene ikke maae ride over eller fordærve Bøndernes Gierder til Udfred og Skade for Bonden, den de i saa Fald skal erstatte, hvori Herskabet, ligesom i andre Tilfælde skønner, efter at Skaden af uvillige Mænd i Sognet er vurderet, hvoraf Bonden kan udnævne tvende og den som Skaden har gjort ligeledes tvende, efter hvis Forretning Herskabet da uden videre Appel dømmer.

8.

Han maae ingen Prøve eller Lovmaal begynde med sine Naboer og andre Beboere af Godset hans Gaards Tilliggende angaaende; men i alle slige Tilfælde er Herskabet ene og allene Voldgiftsmand.

9.

I aarlig Landgilde svares til hvert Aars Martine efter Jordebogen: 1 Td. 4 Skp. Hvede siger Een Tønder og Fire Skæpper Hvede, 4 Td. Byg siger Fire Tønder Byg, 1 Td. Havre siger Een Tønde Havre, Eet Lam, Een Gaas og Fire Høns; saa forretter han og fuldt Hoverie til Høybyegaard efter den herved hæftede Hoverie Forordning, hvorefter han i alle dele har sig at rette. — Han svarer aarlig i Undertægt til Gdm. Hans Jørgensens efterladte Enke: 1 Td. 4 Skp. Rug, siger Een Tønde og Fire Skiepper Rug, 1 Td. 4 Skp. Byg siger Een Tønde og Fire Skiepper Byg, 2 Skp. Hvede siger To Skiepper Hvede og foedrer og græsser hende en Koe og 2 Stk. Faar, samt indrømmer hende frie Huusleje hendes Levetid.

10.

Alle Kongelige Skatter og Paabudde af Hartkornet saavel de som nu ere, eller her efter allernaadigst paabuden vorde, skal han til sine rette Forfaldstider rigtig erlægge og naar Gaarden enten ved Dødsfald eller paa anden Maade ledig vorder, skal han eller Arvinger være ansvarlige til den fulde Besætning, Gaardfæld og Restance efter Loven og Forordningerne. Han maae ingen til Huse tage uden skriftlig Tilladelse og forseer han sig udi noget af Foreskrevne, eller forsømmer det, skal han baade have dette Fæste forbrudt og lide deruden hvad Lov og Ret medfører.

11.

Udi Indfæstning er betalt 200 Rbd. siger To Hundrede Rigsbankdaler Sedler. —

Saaledes udstedes dette Fæstebrev under vore Hænder og Segl. Administrationen for Baroniet Sønderkarle den 3de September 1825.

Paa Medadministratorers og egne Vegne
Dons

Læst i Fuglse Herreds Ret den 6te September 1825, resterer Gebyr og Forhøjelse 4 Mk. 12 4/5 Sk. skriver Fire Mark og Tolv 4/5 Skilling Sølv.

Ifølge den skete Udskiftning af Nebbelunde Bye er Hartkornet forandret, og har derfor den Gaard, hvorfor nærværende Fæstebrev er udstedt, faaet et mindre Hartkorn af 6 Td. 2 Skp. 1 Fk. 1/4 Album Ager og Eng og 4/9 Alb. Skovskylde.

Administrationen for Baroniet Sønderkarle den 25.de Septbr. 1832.

Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1776. Nr. 1: Højbygård, nr. 2: Nebbelunde.

Copie

Søren Ibsen

Hans kongelige Majestæts Cancelliesekretair, Byefoged og Byeskriver i Rødbye Kjøbstad samt Herredsfoged og Skriver i Fuglse Herred, en del af Musse Herred og Mariboe Klosters Birk paa Lolland

Gjør vitterlig at Aar 1824 den 5te October blev Fuglse Herreds Ret sat og holdt af den ordinaire Dommer og Skriver i Overværelse af Stokkemændene Rasmus Albrechtzen, Anders Kønsberg, Peder Mortensen og Lars Reimer alle af Rødbye.

Hvor da efter Begjering af Forvalteren ved Baroniet Sønderkarle, Procurator Bagger, blev af Retten udmeldt de 2de sædvanlige Syns- og Taxationsmænd, Selveierne Niels Nielsen af Øster Thiersted og Jørgen Nielsen af Tofte til, i Overeensstemmelse med Forordningen af 8de Junii 1787, at syne og taxere afdøde Gaardfæster Hans Jørgensens Gaard i Nebbelunde til Overlevering til nye Fæster Jacob Pedersen Holstener, hvilken Forretning de foretager saaledes, at de edelig kan afhjemle sammes forinden Retten næste Retsdag efter Afholdelsen.

Datum ut supra — Ibsen

Aar 1824 den 21de December blev Fuglse Herreds Ret sat og holdt af den ordinaire Dommer og Skriver i Overværelse af Stokkemændene Rasmus Albrechtsen, Lars Reimer, Anders Kønsberg og Peder Mortensen alle af Rødbye.

Hvor da for Retten mødte de den 5te October sidstleden udmeldte sædvanlige Syns- og Taxationsmænd, Niels Nielsen af Øster Thiersted og Jørgen Nielsen af Tofte, og nedlagde den af dem under 9de dennes afholdte Synsforretning over afdøde Gaardmand Hans Jørgensens Gaard i Nebbelunde til Overlevering til nye Fæster Jacob Pedersen.

Retten modtog Forretningen, som lyder saaledes:

»Anno 1824 den 9de December indfandt undertegnede sædvanlige Syns- og Taxationsmænd os udi afdøde Gaardmand Hans Jørgensens Gaard i Nebbelunde, for ifølge Rettens Udmeldelse at foretage en lovlige Syns- og Taxationsforretning over bemeldte Gaards Bygninger, Besætning og Inventarium til Overlevering til den nye Fæster Jacob Pedersen i Overensstemmelse med Fr. 8. Juni 1787. — Ved Forretningen var nærværende Godsforvalteren, Procurator Bagger, og bemeldte nye Fæster Jacob Pedersen i hvis Overværelse Forretningen blev fremmet som følger:

1. Stuehuset vender i Øster og Vester, bestaaer af 13 Fag bygget af Eegeunder- og forskjelligt Slags Overtømmer, klinede Vægge og Straaetag, af yderst gammel Bygning, indrettet til 2 Stuer, 1 Kjøkken med Skorsten, Bagerovn og Kjølnø, Lade og Stald.

2. Den vestre Længde vender i Sønder og Nord med Enderne, bestaaer af 11 Fag, bygget af Eegeunder- og forskjellige Slags Overtømmer, indrettet til 2 Lader, 1 Loe, 1

Faarestie og et Portrum med Port for; i beboelig Stand. —

3. Den øster Længde, vender i Sønder og Nord med Enderne, bygget af forskjelligt Under- og Overtømmer, bestaaer af 5 Fag, indrettet til een Lade. —

Da Forvalteren erklærede at Fæsteren vil blive leveret fornødent Eegetømmer til 10 Fag Stuehuus, ansaae vi, at Manglerne der ved kan afhjælpes —

4. Besætning og Inventarium:

1 Jernbeslagen Vogn med korte og lange Hauger samt For- og Bagreeb	20 Rbd.
1 Ditto med Ditto	20 Rbd.
1 Jernplov med fornøden Trækketøj	6 Rbd.
1 Træe Do med Do	4 Rbd.
1 Harve med 2 Rader	
Jerntænder	1 Rbd. 3 M.
1 Do med 1 Rad Do	3 M
1 Slæde	1 Rbd.
1 sort Hoppe med Føl,	
10 Aar	10 Rbd.
1 brun Do, 18 Aar	3 Rbd.
1 Do Do, 3 Aar	4 Rbd.
1 sort Do, 18 Aar	3 Rbd.
1 bruun Hest, 6 Aar	10 Rbd.
1 sort Do, 8 Aar	12 Rbd.
1 lysebruun Do, 7 Aar	10 Rbd.
1 mørkebruun Do,	
12 Aar	8 Rbd.
	Er 113 Rbd. Sedler

Forestaaende Besætning og Inventarium anseer vi tilstrækkelig til Gaardens Drift og Hoveriets Bestridelse.

5. Til Sæde- og Fødekor: a) I Gaarde og Jorder fandtes at være nedlagt sidste Efteraar 3 Tdr. 4 Skp. Hvede og 2 Tdr. Rug. — b)

til Foraaret skal saaes 5 Tdr. Byg, 5 Tdr. Ærter og 4 Tdr. Havre. — c) Til Føden 6 Tdr. Rug, 6 Tdr. Byg og 4 Skp. Hvede. — Til Hestefodring formener vi bør hensættes af den indavlede Sæd 5 Læs Ærter.«

Forstaaende Sædequantiteter samt forbeholdte Besætning og Inventarium blev Fæsteren overleveret.

Saaledes har vi foretaget denne Forretning efter vores bedste og nøieste Skjønsmhed, det vi edelig inden Retten agte at afhjelme.

Datum ut supra Ibsen

Saalededs for Retten at være passeret bekræftes under min Haand og mit Segl Rødbye den 22de December 1824

sign.

Gebyr og Forhøielse 5 M 6 2/5 Sk.
skriver Fem Mark og Sex 2/5 Skilling Sølv

segl

Af forestaaende Bygninger er ombygget Stuehuset 12 Fag af Ege Under og Fyrre Overtømmer og tilbygget 10 Fag Leerhuus Bygning i forsvarlig Stand som jeg saaledes vedligeholder og i sin Tiid afleverer. Nebbelunde, den 2den Marts 1839
Jacob Pedersen

Trykt folioark
Copie

Forslag

til mindelig Foreening om bestemt Hoveri ved HØYBYEGAARDS HOVEDGAARD udi Taagerup sogn, Aalholms Amt i Lolland

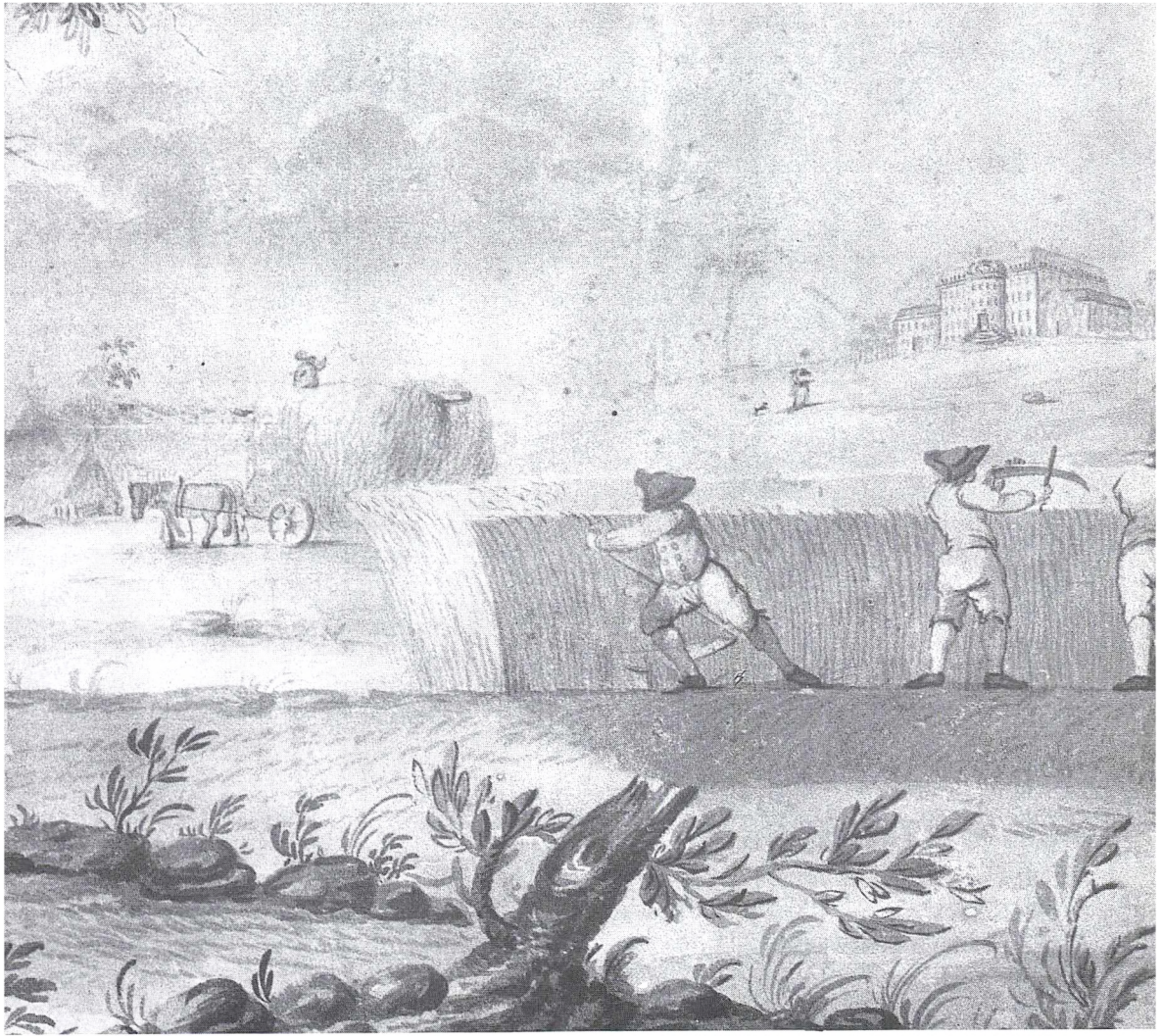
Høybyegaards Hovedgaard, bestaaende af frie og ufrie Hovedgaardstaxt, det er 166 Tdr. 1 Skpr 2 Alb, hvortil oppebæres Olstrupe Sogns Konge- og Kirketiender af Sognets tiendeydende Hartkorn 123 Tdr. 6 Skpr. 2 Fkr. 2 Alb., Sædinge Sogns Konge- og Kirketiende af Sognets tiendeydende Hartkorn 110 Tdr. 6 Skpr. 1½ Alb, Nebelunde Kirketiende af Sognets Hartkorn 207 Tdr. 7 Skpr. 3 Fkr. 2 Alb., samt Thorslunde Kirketiende af Sognets Hartkorn 140 Tdr. 1 Skpr. 1 7/8 Fkr., saa og Ringsebølle Konge- og Kirketiende af Sognets tiendeydende Hartkorn, der er 123 Tdr. 6 Skpr. 2 Fkr.

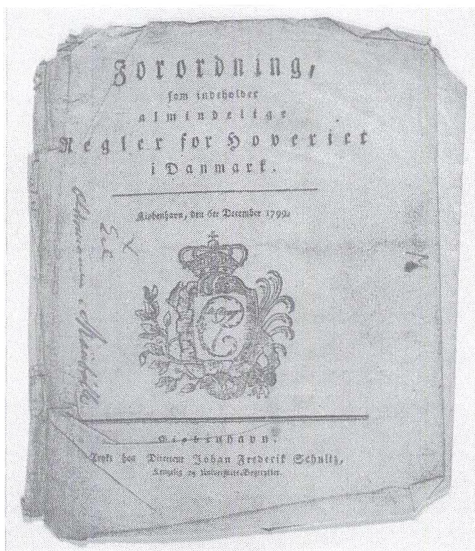
Og til Hovedgaardens Avlings Bedyrning er henlagt Thorslunde Byes 19ten hoveriepligtige Fæstebønder, hver paa 7 Tdr. 2 Skpr. 3 Fkr. 2 5/8 Alb. 3 dito fra Fuglse hver paa 7 Tdr. 4 Skpr. 4 dito fra Taarpe hver paa 8 Tdr. 5 Skpr. 2 Fkr. 1/6 Alb. 19 dito fra Erringlev hver paa 6 Tdr. 5 Skpr. 2 Fkr. 2 17/32 Alb. 9 dito fra Assenbølle hver paa 9 Tdr. 1 1/27 Alb. 9 dito fra Nebbellunde hver paa 6 Tdr. 4 Skpr. 3 Fkr. 1 2/9 Alb. 13 dito fra Sædinge hver paa 8 Tdr. 4 Skpr. 5 dito fra Taagerup, de 2 paa 10 Tdr. 4 Skpr., de andre 2 paa 7 Tdr. 4 Skpr. og den femte paa 6 Tdr. 4 Skpr. 2 Fkr. 2 Alb. I Ringsebølle 10 dito, de 5 paa 8 Tdr. 2 Skpr., den 6te paa 11 Tdr. 5 Skpr. 1 Fkr., den 7. og 8. paa 9 Tdr. 4 Skpr., den 9de paa 10 Tdr. 6 Skpr., 1 Fkr., og den 10de paa 6 Tdr. 3 Skpr. 1 Fkr. 1 Alb. 4 dito i Lundegaarde hver på 8 Tdr. 2 Skpr. 2 Alb. 11 dito i Holebye, de 3 paa 5 Tdr. 6 Skpr. 2 Fkr. 2 Alb., atter 3 paa 9 Tdr. 4

Høstscene: Herskab og hovfolk. Tegning fra o. 1790. Reventlow-museet, Pederstrup.

Forordning som indeholder almindelige Regler for Hovetiet i Danmark, 6. dec. 1799.

Skpr., to paa 4 Tdr. 4 Skpr., een paa 8 Tdr. 2 Skpr., nok een paa 10 Tdr. 7 Skpr. 3 Fkr. 2 Alb., og en 11te paa 6 Tdr. 3 Fkr. 2 Alb. Tilsammen 106 Stkr. Gaarde.

Til Hovedgaarden er 3 Kornmarker og 8 Græskaabler; til Høeavl er herforuden 2 smaa særskilte Enge, nemlig Duekilde og Kragmose Engen, samt 1 Kaabel kaldet Skinderlykke. De nu her ved Gaarden værende 3 Kornmarker, deraf behandles de 2 aarlig til Vinter og Vaarkorn, og den 3die ligger aarlig til Udlæg, som tillige græsser Faar, Sviin og Bester, da de øvrige 8te Græskaable har hidtil været lagt aarlig til Græsning for Hollænderiet. Men da Kornmarkerne ved den paa Godset begyndte Opmaalning bliver inddeelte i 4 eller 5 Marker, saa tager efter slig Inddeling hver Bonde det Hovmaal der ham kan tilkomme, som ikke kan blive større. Forbemeldte Maal i de nye

Marker skal blive inddeelt og omsadt ved en Landinspectoer efter Carte, og derover forfattede Beregninger.

Forbenævnte tvende Kornmarker besaaes aarlig saaledes: Den ene med Hvede, hvortil pløyes 4 Gange, og een Bygmark, hvortil pløyes 3 Gange, og i hver af disse 2 Marker har enhver Bonde sit tildeelte Hovmaal. Disse saaledes aarlig til Sæd drivende Marker, haver Bønderne forsvarlig at pløye og harve, samt Sæden at udsaae, item meie, vende, opbinde, rive, indhøste og i Husene at hensætte og imodtage, dog bliver herefter, ligesom hidtil, til Lettelse og Hjælp for Bonden i Høstens Tid assisteret ved Kornets Modtagelse af Husmændene, der ifølge deres Fæstecontract ere pligtige til saadanne Tjenester.

I Henseende til Høeavlingen, da bliver samme ligesom hidtil tredingsviis at forrette og forsvarlig at udføre fra den aarlig hertil bestemte 2de Engsteder, nemlig Duekilde og Kragmosen samt Skinderlykke, saa og ligedes tredingsviis at udføre Hovarbejdet fra de Engplætter som forekommer i de aarlig med Korn besaaede 2de Marker, og i Tilfælde at nogen Mark skulle blive besaaet med Kløver, da haver enhver Bonde selv og med egne Folk forsvarlig at udføre alt det hertil udfordrende Arbejde; dog ikke videre enhver Mand sit tildeelte Hovmaal; Alt forestaaende til de Tider og Dage, som Husbonden finder tjenlig. I Henseende til Gjødningens aarlige Udkjørsel paa Hovedgaardens Jorder, da den som hidtil brugte Maade til det Arbejds Udførsel har viist at samme skeer hastigst og Bonden mindst til Ophold, saa forbliver samme og herefter som meldt hidtil at udføre 3dingviis, og Huusmændene da ligeledes at assistere Bønderne med at udsprede Gjødningen paa Ageren, men Bønderne besørger selv og ved sine egne Folk Gjødsken paalæsset, udkjørt og fra Vognen aflæsset.

For nu at følge Placaten af 24 Junii f.A. og dets medfulgte Schema, anslaaes dette og alt andet hidtil forrettet Arbeide til Pløye-, Spænd- og Gangdage, saaledes bestemt:

- 1) Til 2 Markers aarlig Bedyrkning til Vinter og Vaarkorn, som saaledes behandles
 Til Hvede pløyes 4
 Til Byg pløyes 3

	Pløye-	Spænd-	Gangdage
Nota. Og da enhver Bonde ikke kan pløye ringere end enten 2 Plove i een Dag eller 1 Plov i 2 Dage, saa bliver det for hver Gaard Ved Markernes Inddeling, som bliver flere, vil altså blive endnu 1 Pløyedag, men derimod ringere Hovmaal.	14	—	—
2) Til formeldte 2 Hovmaals Harvning, Hvede 1 Gang, Bygget 2 Gange, naar Harvningen reduceres til Pløyedage, ifølg. Plac. 17. Post, udfordres	1½	—	—
3) Til kornets Afmeining, Vending, Opbinding og Indhøstning m.v.	—	5	30
4) Til Høe og Kløver at slaae, udgræsse, vende, rive og stakke, samt indhøste, tage imod og hensætte paa Høeløfterne	—	4	28
5) Til at oprense Grøfter og samme at holde vedlige	—	—	4
6) Til at bygge Giersel og samme at henhøre til Gierderne, samt at oplukke og siden Hegnene at holde vedlige	—	2	8
7) Til at tromle Bygjorden, samt ved Kjøresvendene at banke Klumper istykker, og at opsanke Stene og Roed af Jorden	—	1	—
8) Til Giødningens Udkørsel paa Hovedgaardens Jorder, og samme at paa- og aflæsse fra Mødningen paa Ageren	—	5	5

	Pløye-	Spænd-	Gangdage
9) Til Engens Rensning, naar samme ikke skal behøves mere end eengang om Foraaret. Nota. I Tilfælde at Vandet efter første Rensning, skulde indfinde sig og opskylle een eller anden Ureenlighed, da forbeholdes dertil endvidere 1 Gangdag.	—	—	2
10) Til Tærskning og Langhalmens Aftagning og Opbinding, samt Foderet at oprense fra Loen og henbringe i Staldene eller andetsteds efter Anviisning, udfordres	—	—	37
11) Til Kornets Rensning paa Loen og Opbringelse paa Kornlofterne, samt Aunerne at bringe i Stalden til Qvæget, item Kornet at skyde og harpe paa Kornlofterne	—	—	12
12) Til at luge eller afslaae af Hveden, som kan indtræffe med deri kommende Rug eller Ukrud, til samme som og til dets Udbringelse fra Ageren	—	—	1
13) Til Korn og Foederhæssenes Udflytning, samt Kornladens og andre Huuses Rensning	—	1	3
14) Til Kornets Udskibning fra Hovedgaarden, Læsset beregnet til 3 Tdr. Rug, 3 Tdr. Hvede, 4 Tdr. Byg, og Erter ligesaa 3 Tdr. og Havre 4 Tdr. behøves	—	9	—
15) Til Vandsteders Gravning og Rensning ved Hovedgaarden og i sammes Marker, samt det Opgravede at henvføre paa Jorden	—	4	8
16) Til at bryde Steen af Agerlandet, saavel som af Engbunden, og samme at henbringe til Steengierde eller Broer	—	1	2
17) Til at kiøre Bygnings og Fyldesteen til Steengierder	—	1	1
18) Til Vei-Reparationer i Hovedgaardens Marker og Indelukker, med Gruus, Steen og Jordfyld	—	2	2

	Pløye-	Spænd-	Gangdage
19) Til Skovning af fornøden Bygningstømmer for Gaard og Gods, samt Træerne at fælde, slinge, overskiære til Tømmer og andet Brug	—	3	3
20) Til Borge- og Ladegaardens Vedligeholdelse med alle slags Materialiers Kiørsel	—	2	2
21) Til Skovning af Brænde til Huusbondens Betientere og Forpagterens Fornødenhed, samt Træerne at kaste, overskiære og slaae i Fauvnebrænde	—	3	6
22) Til Hollænderi-Varenes Udskibning	—	1	—
23) Til at toe og klippe Faar ved Hovedgaarden	—	—	1
24) Til Tørveskiæring	—	2	4
Saaledes udgjør det foranførte Hoveri-Arbeide for en Heelgaard	15½	46	159

Nota. I Tilfælde af Flytning for Gaardens Sælger, Køber eller Forpagter, naar samme behøves, reserveres: mindste 1 Spændag.

Anførte Extra, Spænd, Pløye og Gangdage, bliver de Hoverigjørende saaledes pligtig at gjøre Janv., Febr. og Martii Maaneder, ugentlig for enhver Gaard

Og naar Veierliget tillige med Jordens Beqvemhed tillader det i Martii Maaned, så skeer Vaarpløyningen i den Mark som skal besaas med Vinterkorn altsaa 1 Pløyning dertil

April og Maii Maaneder
Udi disse 2 Maaneder pleier Pløyningen med Skiøring til Byg, saavelsom Pløyningen til Sædens Lægning, at foregaae, der da udfordrer til saadanne 2 Pløyninger

I samme Tid skeer Harvningen efter Skiøringen, ligeledes til Sædens Lægning, hvortil, naar samme reduceres til Pløyedage, er

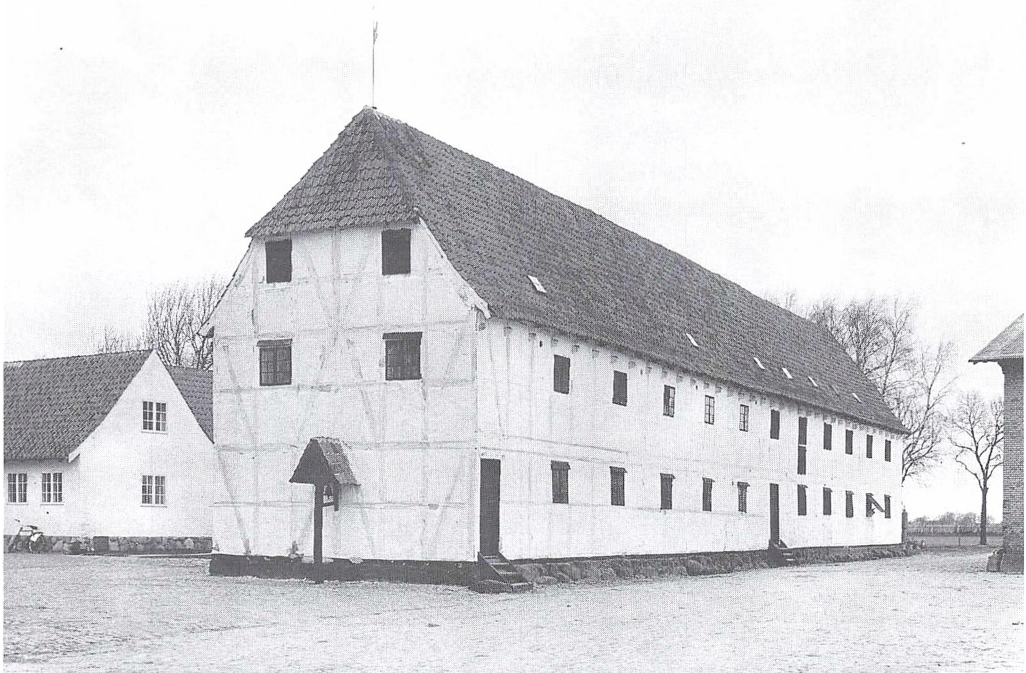
Junii Maaned

—	1	3
2		
—	1	3
4	—	—
1	—	—
—	2	4

	Pløye-	Spænd-	Gangdage
Juli og August Maaned pleier Høe og Kornhøsten at foregaae, hvortil da udfordres	—	2	4
I samme Tid pløyes andengang i den Mark som skal besaaes med Vinterkorn, og udfordres for hver Hovningsbonde	2	—	—
September Maaned	—	1	4
I samme skeer Harvningen efter Trøeningen, og ligesaa til Sædens Lægning, hvortil naar samme reduceres til Pløyedage, behøves	2	—	—
October Maaned	—	1	3½
Under denne Tid pleier Vinterpløyningen at skee i den Mark, som til Foraaret skal skiørnes og besaas med Byg, der altsaa til den første Pløyning udfordres	2	—	—
Novbr. og Decbr. Maaneder, under hvilken Tid behøves	—	1	1

Hvad udi een Dags Arbeide skal forrettes, kan have sit Forblivende ved Forordningen af 20. Febr. 1771 dens 3 Tabelle Litra A.B.C. undtagen at ligesom en Hovmaals Indhøstning for en heel Gaard ikkun hidtil har været een Dags Gierning, såaledes bliver det og herefter at ansee; Hovfolkene haver at medbringe de til ethvert Slags Arbeide behøvende Redskaber, i Overeensstemmelse med Forordningen af 12. August 1773; i øvrigt maae Hovfolkene om de vil, trække Lod om al muelig Deelings Arbeide, som kan deeles imellem dem, for at fremme Arbeidet. Bondefogderne i Byerne besørger, som hidtil, Byens eller Fogderiets Bønder tilsagde efter rigtig Omgang i Overeensstemmelse med Forordningen af 25 Martii f.A. og som derfor nyder den Frihed i Hoveriet som hidtil har været brugelig. I øvrigt udkræves paa Huusbondens og Bondens Conservation at her paa begge Sider maae lempes efter Omstændighederne, og ligsom da Huusbondens Pløyninger, Sæd og Høst maae rette sig ganske efter Veirliget, og umuelig forud kan siges eller be-

stemmes, da det ofte heele Uger hindres ved utimmelig Veirligt, saaledes maae og Kiørselerne ved Skibninger, Skovninger, Hegnings Hentelse m.v., rette sig efter de Tider, Uger og Dage, naar det ved Hielp af timmelig Veirlig og fremkommelige Veie, kan lade sig gjøre, følgelig vil det jo blive en Nødvendighed at hvad der formedelst saadanne Hindringer ikke kan blive udrettet i een Uge eller Maaned, maae samme oprettes i den derefter paafølgende beqvemme Tid, hvormed Bønder endog selv bedst er tient, og skulle ved slige Leiligheder og urolig Veirlig foraarsage forgieves Møde, da ansees samme ikke som afgjort, men bliver igien at forrette naar Veirliget tillader det, endskiøndt foranbemeldte Bestemmelser i Henseende til Avlings-Drivten, ikkuns paa det Sparsommeligste er udført, efter hvad enhver Bonde hidtil ved samme har forrettet, og det øvrige uden for Avlingsdrivten allene har rettet sig efter hvad tilforn ved allernaadigst approberet Hoveri-Reglement er tilstaaet og forrettet. Saa dog for paa min Side at vise min Attraae til at leve her-

Kornmagasin fra 1600-tallets slutning, Højbygård.

efter udi Eenighed og god Forstaaelse med samtlige mine Godsers Bønder om deres pligtige Hoverie og tillige at Hs. Majestæts Ønske udi allernaadigst Placat om mindelig Foreninger, vil jeg i Henseende til de for Avlings Hoverierne ved min Hovedgaard opførte Pløye, Spænd og Gangdage, ikke benytte mig af den Fordeel som Placaten tilstaaer enhver Jordegodseier, til at bruge og anvende de Dage som fra et eller andet bestemt Arbeide maatte blive tilovers, men i dets Sted, naar ethvert til Avlingsdrift og her Postviis anførte Arbeide af Bonden forsvarlig bliver foretaget, og udført, skal alle de Dage som derved maatte blive uforrettet tilbage, aldrig blive fordret af nogen Mand,

men saadanne derimod dem skienket og eftergivet, som udført og aftient.

Mens de til Hovedgaarden anden behøvende Tieneste opførte Dage, forbeholder jeg mig til behørig Afbetiening, enten til de Forretninger som ligeledes Postviis ere opførte, eller og til anden behøvende Ægte- og Gangarbeide, dog med Vilkaar, at dette mit til Enighed og god Forstaaelse tilsigtede Tilbud af Eftergivelse, ikke skal være mig til nogen Forbindtlighed, ifald samme ei af Bønderne modtages, naar det mig hidtil pligtige Hoverie ved Commissarier skulle bestemmes. Foreningen efter foranførte Forslag tager sin Begyndelse fra den Tid samme er fuldkommen vedtaget af Bønder-

ne, og siden forrettes Hoveriet fra 1ste Maj til 1ste Maj, eller og fra den Tid samme i Mangel af mindelig Forening, ved Commissarier bliver bestemt. Saaledes og paa foranførte Maade er samtlige Høybyegaards Gods 106 Stkr. hoverigiørende Bønder af Hoelebye, Fugelse, Thorslunde, Taarpe, Erringlef, Assenbølle, Taagerup, Ringsebølle, Lundegaarde, Nebbelunde og Sædinge Byer, meddeelt Forslag, som er affattet i Qvereensstemmelse med allernaadigst Placaten, indbuden til mindelig Forening om Hoverierne til bemeldte min Hovedgaard, for paa samme at erklære sig.

Høybyegaard, den 2den Junii 1792 Lehn

Forestaaende Forslag og Bestemmelse til Forening om Hoveriet til Høybyegaards Gods for samtlige nærværende Fæstebønder, oplæst Ord til andet; og hvorefter samme i et og alt herved af os antages og frivillig indgaaes, som ved vores Underskrift tilstaaes og bekræftes. [...] Derefter følger en lang række navne [...] derimod var efterskrevne som ei ville underskrive eller indgaae forberørte Forslag og Forening af følgende Aarsag: Christen Hansen, naar han ingen Lindring kunde faae i Hoveriet ville han ikke underskrive; Peder Hansen svarede ligesom forrige; Hans Hansen gav samme Svar, nemlig at han skulde have Lindring i Hoveriet; Jørgen Madsen beklagede sig at være Soldat, da han havde faaet sin Faders Gaard, saa han ikke uden Besværighed kunde drive Avlingen, naar han blev indkaldet til Exercisen eller Mynstringen. Iøvrigt saavidt Hoveriet betræffer eenig i Forslaget. Jørgen J.M.S. Madsen, endelig fremkom Christen Hansen, Peder Hansen, Rasmus Hansen og Hans Hansen, og declarerede nu, at have overlagt med dem selv at ville forrette Hoverie efter Forslaget; Christen Hansen, Peder Hansen, Hans

Hansen, Rasmus Hansen, alle med paaholden pen; ligeledes er underskrevne fra Nebbelunde bleven forenede om Hoveriet efter Forslaget, paa Vilkaar, at de erholder deres Hovmaale omdeelt og tildeelt efter Hartkorn, saavel som øvrige Hoverie ligeledes efter Hartkorn, og at samme inden et Aars forløb maae blive iværksadt. Hans Jørgensen, Niels Sælland, Hans Christophersen, Rasmus Pedersen, Christopher Jørgensen, Rasmus Krog, Søren Hemmingsen. Foruden forhen underskrevne tilhører Høybyegaards Gods, som ikke var mødt, nemlig Lars Madsen af Nebbelunde og Mogens Due af Erringlef, der blev angivet at være syg; ligeledes blev anmeldt, at 4 Gaarde vare fæsteledige, nemlig Peder Jørgensen i Sædinge, Hans Markusen i Fugelse, Hans Piilet og Hans Mikkelsen i Erringlef.

Høybyegaard, den 29 Juni 1792. Conform med Originalen, testerer F.K.J. Wind.

Mariboe, 1821. Trykt hos C.E. Schultz, Pastor emeritus og Kongl. privilegeret Bogtrykker.

Litteratur

- Claus Bjørn (red.): Den danske landbrugs historie, bd. II, perioden 1720-1810 ved Lotte Dombornowsky. 1988.
- Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800. 1978.
- Thorkild Kjærgaard: Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. feb. 1788 om hoveriet. 1980.
- Sv. Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. II, 1720-1914. 1972.
- Karen Schousbo: En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af Søren Pedersen, Havrebjerg (1776-1839). 1983.
- Carl Johan Bryld & Harry Haue: Det agrare Danmark 1680erne til 1980erne. 1982.

Reformer, oplysning, bibliotek

Stiftsbibliotekets oprettelse 1795

Af *Bente Kaspersen*

20. august 1795 nævnes som dagen for grundlæggelsen af Stiftsbiblioteket i Maribo. Det er Danmarks første provinsialbogsamling, ældste stiftsbibliotek, og landets ældste — og sandsynligvis et af verdens ældste fungerende folkebiblioteker.

Hvorfor det opstod og hvordan, ved vi noget om, men der er stadig mange uafklarede spørgsmål, som det ville være interessant at få behandlet i forbindelse med bibliotekets forestående 200-års jubilæum. Men der synes ikke at være nogen tvivl om, at bibliotekets oprettelse er en umiddelbar følge af oplysningstiden og de åndelige strømninger i forbindelse med stavnsbåndets ophævelse og indførelse af landboreformerne.

Stiftsbiblioteket i Maribo er dermed et lokalt, og konkret og stadig levende bevis på de stærke kulturelle og ideologiske strømninger, som dominerede i tiden omkring 1788.

Grundlæggeren af Stiftsbiblioteket var Klaus Henrik Seidelin (1761-1811), som var opløst af ideer om fremskridt, oplysning og menneskets »Fuldkommenlighed«.

Seidelin udsendte i december 1794 en »Plan til offentlig Dansk Provinsialbogsamling i Maribo« til nogle af byens borgere. Sammen med en beskrivelse af ideerne med bogsamlingen indeholdt pla-

nen en opfordring til at bidrage med bøger og penge til samlingens oprettelse.

20. august 1795 blev planen trykt og udsendes igen til en større kreds af borgere i stiftet. Med planen var trykt en liste over de »allerede skjenkede Bidrag i Bøger og Penge« som var resultatet af den første henvendelse.

Ved sin henvendelse til betydningsfulde og interesserede mænd i området fik Seidelin det første år indsamlet 634 bind. Kort tid efter flyttede Seidelin til København, og bibliotekets første bestyrelse blev nedsat bestående af landsdommer Tøttrup, købmand E. Sidenius og kapellan H. G. Clausen, som blev den første bibliotekar.

1797 talte bogsamlingen 1424 bind. I 1803 var der 2500 bind og i 1818 6000 bind. I februar 1796 registreredes de første udlån.

Med sit initiativ tillægges Seidelin ubestridt æren for at have startet hele provinsialbogsamlings-bevægelsen, hvor den ældste bogsamling blev oprettet i Maribo, og P. H. Classens bogsamling på Corselitze nævnes som landets yngste provinsialbogsamling.

Denne er senere (1918) overført til biblioteket i Nykøbing.

En provinsialbogsamling var et bibliotek for et større provinsområde i modsætning til et sognebibliotek. Det var offentligt til-

K. H. Seidelin, efter stik af Andreas Flint 1806.

gængeligt for alle og med almindeligt udlån.

Materialerne skulle helst være dansk-sprogede, og der var både skønlitterære og faglitterære værker. Af skønlitteratur var der både danske og udenlandske klassikere og almen morskabslæsning, og af faglige værker især historie, filosofi, rejsebeskrivelser og topografiske værker.

Ideen med en provinsialbogsamling tyder på at have vakt interesse, og det kunne derfor være interessant at undersøge, hvad der var Seidelins motiv til denne plan.

Sandsynligvis har der været flere.

For det første var Seidelin reelt optaget af de åndelige strømninger i perioden. Han var en bogens og oplysningens mand. Under stærk påvirkning af blandt andre den franske revolutionære Condorcet og

den amerikanske fysiker og politiker Benjamin Franklin. Seidelin var bogtrykker, skribent, redaktør og udgiver af diverse skrifter, bl.a. Politievennen, Dagen, og Læsendes Aarbog. — Han var oversætter og biblioteksentusiast, og han nævnes blandt 1790'ernes avantgarde.

Han var født i Gloslunde på Lolland, præstesøn, student fra Nakskov. Efter filosofikum lærer i Vestindien og fra 1791 bosiddende i Maribo sammen med sin mor, der var blevet enke.

I 1795 flyttede Seidelin til København, hvor han slog sig ned som bogtrykker, og igennem det fag bevarede han kontakten med andre ligesindede personer, og han blev ved med at have interesse for bibliotekstanken og for oplysningstidens ideer.

For det andet var der på den tid — også på Lolland — stærke brydninger. Ideerne om frihed, bedre uddannelse og oplysning og almen dannelse var meget fremherskende, og biblioteksbevægelsen på Lolland var stærk på det tidspunkt.

Landets ældste sognebibliotek blev oprettet i Østofte i 1782 på initiativ af provst Johan Arndt Dyssel, og med bidrag fra Det kongelige danske Landhusholdningsselskab.

Dyssel kom i 1764 til Østofte fra Nustrup i Sønderjylland og gjorde en stor indsats inden for landbrugsbyggeriet. Han byggede selv en teglværksovn og brændte sten. Erfaringerne hermed beskrev han i Landhusholdningsselskabets skrifter og vandt senere selskabets guldmedalje herfor. Dermed var kontakten til Landhusholdningsselskabet skabt.

Dyssel fik bønderne til at deltage i selskabets konkurrence om dræning og grøftegravning. Han skildres som en moderne folkelærer. Oprettede spindeskoler for piger, og han stod for indførelse af en bylov,

der sigtede til »Bondens moralske Carac-
teer at forbedre«.

En anden markant person i bibliotekssam-
menhæng på Lolland-Falster var biskop P.
O. Boisen. På foranledning af C. D.
Reventlow kom han hertil fra Kiel, hvor
han bl.a. havde været i teologisk skoling.
Han blev sognepræst i Vesterborg og grund-
lagde i 1802 sit seminarium, der altid for-
blev hans hjertebarn.

Her blev han boende og virkede, også
efter at han i 1805 var blevet biskop.

I sit oplysningsarbejde indstillede han, at
der i hvert pastorat skulle svares en afgift,
som skulle anvendes til at grundlægge en
bogsamling for almuen. I 1813 fik denne
indstilling den kongelige underskrift, og
dermed var den første danske biblioteks-
lov reelt besluttet, dog kun med gyldighed
for området syd for Smålandshavet.

Det skal bemærkes, at den første offi-
cielle danske bibliotekslov blev vedtaget i
1920 som en af verdens første officielle
bibliotekslove.

Flere andre personer på Lolland gik
aktivt ind i oplysningsarbejdet. Det var især
præster og lærere, der i sognene i slutningen
af 1700-tallet oprettede almuebiblioteker.

I det arbejde spillede Det kongelige dan-
ske Landhusholdningsselskab en aktiv
rolle. Det arbejdede for den faglige oplys-
ning for landmænd og i husholdningen,
men selskabet ønskede også at tilskynde til
almen oplysning i sognene ved blandt
andet at stille sine skrifter til rådighed ved
opbygningen af sognebibliotekerne.

Om der var en forskel i holdningen til
oplysning og offentlige biblioteker i Land-
husholdningsselskabet og hos Seidelin og
hans avantgardistiske meningsfæller kan
ikke afgøres her, men noget tyder på, at de
ideologiske indstillinger ikke har været
helt parallelle.

Hvilket samfund og hvilke mennesker ville
Seidelin da skaffe et bibliotek? — I sin
»Plan til en offentlig Dansk Provinsialbog-
samling i Maribo« skriver Seidelin flere
gange, at byen er dødsens kedsommelig,
arm på selskabsomgang, men endnu ar-
mere på midler til at tilfredsstillende læse-
lyst.

Sandsynligvis har Seidelin selv savnet
adgang til både lettere fornøjelser, som de,
der var mulighed for i større byer, og ad-
gang til en bogsamling. Men i sin »Plan ...«
nævner Seidelin hensynet til »Kønnet«, der
næsten ingen adspredelser havde uden for
husholdningsvæsenet, *»men een af de ædle-
ste Fornøjelser, en god og morsom Læsning,
den kan vi, ved at anskaffe en offentlig Bog-
samling, skjenke vort Fruentimmer; og kan vi,
da bør vi det«.*

Han tænker også på børnene, som han
mener har megen tid tilovers på grund af
utilstrækkelige skoler og mangel på hus-
lærere. Og forældrene, der er travlt optaget
med forretninger, ønsker sikkert, at »... Bør-
nene maatte faae Lyst til at læse gavnlige
morende Bøger ...«.

Seidelin mener det sikkert ærligt, når han
især tænker på kvinder og børn og deres
læsemuligheder. Men der er heller ingen
tvivl om, at han — som lærd og interesseret
mand, og som provinsbo - også gerne ville
have adgang til en bogsamling, der havde
en bredde og måske en bedre materiale-
samling end sognebibliotekerne.

Bøger var dyre, og det var svært for en
privatperson at opbygge egen bogsamling.
Derfor var det nødvendigt at flere gik sam-
men og løftede i flok, samtidig med at der - i
princippet — blev stillet kvalitetskrav til
materialernes sammensætning, krav om
frit udlån og krav om professionel biblio-
tekarisk betjening.

Seidelin ønskede at lægge vægt på det al-
mennyttige og gavnende og se bort fra det

strengt faglige. Men interessen har også samlet sig om dagens og samtidens historie i politisk og religiøs henseende. *»thi vi troe, at man ved Selvtænkning ... under den rene Fornufts ubedragelige Vejledning er langt sikrere, end naar man blindt kun skal nedsvælge, hvad religiøse eller politiske Qvaksalvere ville behage at meddele os«.*

Materialebestandens sammensætning i Maribo har vi mulighed for at undersøge nærmere, idet der er udarbejdet en »Fortegnelse over de Bøger, som den 20. Marts forefindes i den offentlige Provinsialbogsamling i Mariebo«. København, 1796.

1799 udkom »Tillæg til den i Aaret 1796 trykte Fortegnelse over Bøgerne i den Marieboeske Bogsamling«. Flere tilvækstkataloger er udarbejdet senere, så der er god mulighed for at undersøge bibliotekets bogbestand og vurdere samlingernes niveau, litterære kvalitet og indhold i forhold til samtidens samfundsopfattelse.

Med dygtige og ihærdige personer, der fra starten har ledet biblioteket, er der ingen grund til at tvivle på, at materialebestanden og driften har været af god kvalitet. Men de første bøger, der blev tilvejebragt, har nok båret præg af tilfældigheder, idet det mere var gaver end et resultat af et økonomisk solidt fundament.

Vi ved i dag ikke ret meget om, hvem der lånte bøger på biblioteket i Maribo. Men der findes på Stiftsbiblioteket udlånsprotokoller, hvori det er registreret, hvilke personer, der har lånt hvilke bøger. Det er et omfattende, men alligevel overskueligt kildemateriale, hvor et undersøgelsesarbejde vil kunne give et kulturhistorisk billede af de populære og efterspurgte titler og af læsevanerne hos bibliotekets brugere.

1795 blev biblioteket oprettet som provinsialbogsamling. Man ved, at biblioteket i 1827 modtog skrivelser adresseret til Stiftsbiblioteket, men fra 1848 er Stiftsbiblioteket det accepterede og officielle navn.

Af det hidtidige materiale om stiftsbiblioteker og deres historie fremgår det, at de egentlige stiftsbiblioteker blev oprettet på initiativ af kirkens folk, og det var også dem, der skulle have førsteret til at benytte samlingerne.

Men det tyder på, at Stiftsbiblioteket i Maribo mere har sit navn, fordi biblioteket oprindeligt havde til huse i domkirken jomfrukor. Der synes ikke at have været yderligere organisatorisk sammenhæng mellem kirken og det offentligt tilgængelige bibliotek i Maribo.

Der er dog ingen grund til at ændre på bibliotekets navn i dag. Det er et godt navn, som fortæller en rig historie, og som vidner om mange traditioner.

Seidelins samtid var en periode præget af reformer. De traditionelle samfundsopfattelser blev udsat for radikale påvirkninger, blandt andet på grund af de mange naturopdagelser og ændrede naturopfattelser i 1600- og 1700-tallet.

De nye opdagelser inden for naturvidenskaben påvirkede stærkt den religiøse opfattelse af samfundsordenen. De forskellige Videnskabernes Selskaber opstod, og med dem og deres skrifter blev nyopdagelser udbredt. Politisk og samfundsmæssigt oplevede Europa frihedsbevægelser med blandt andre revolutionen i Frankrig, ønsker om religionsfrihed, som reelt var baggrunden for den amerikanske friheds erklæring 1776, krav om trykkefrihed og bortfald af censur, og indførelse af skolelove, bl. a. i Preussen.

I den europæiske kulturhistorie hedder perioden oplysningstiden, hvor foregangs-

Lange, Joh. Mand. Maribo.		Lange.	
bet. Sæmlingst		6462. ~~6492. 94.~~	94. $\frac{11}{12}$ 42
17. ~~17. 18. 19.~~	$\frac{18}{4}$ 42	Lauritz	
Lauritz		~~6494. 6682. 29.~~	6499. $\frac{29}{12}$ 42
17. 22. 210. 437.	$\frac{25}{4}$ 42	Lauritz	
Lauritz		~~6499. 240.~~	6824. 25 $\frac{14}{12}$ 42
15. 669. 77. 1350	$\frac{3}{4}$ 42	Lauritz	
Lauritz		bet. Sæmlingst	
1550. 1482. ~~1514~~	af Lauritz $\frac{19}{4}$ 42	240 6925. 6692.	6870 $\frac{27}{12}$ 42
Lauritz		6925. 240. 71.	316. $\frac{6}{2}$ 42
Lauritz		Lauritz	
14. 15. 16. 17. 18. 6459	$\frac{17}{4}$ 42	~~6460. 61. 6505. 6.~~	$\frac{16}{12}$ 42
Lauritz		Lauritz	

I Stiftsbibliotekets gamle udlånsprotokoller fik hver låner sit afsnit. Her noteres betaling af kontingent samt udlån og aflevering. Det skete ganske enkelt ved, at bogens nummer blev skrevet ved udlån og overstreget, når bogen blev afleveret. I bibliotekets bogfortegnelse var bøgerne opført i nummerorden, og ved hjælp af den kan udlånsprotokollen give os et indblik i, hvad der blev læst rundt omkring på Lolland i første halvdel af forrige århundrede.

Eksemplet er købmand Lange i Maribo. Han lånte bl. a. Jens Baggesens ungdomsarbejder, Johs. Ewalds Balders død og en af Ingemanns i dag mindre kendte romaner: Reinald. Han lånte også oversatte værker af f. eks. Lafontaine, Smollet og Spies. Og så lånte han bøger af to danske forfattere, som i dag næsten er glemte: Thomas Christoffer Bruun og Lauritz Kruse. Bruun udgav skuespil, digte, viser, satirer og fortællinger på vers, og han oplevede at få en bog konfiskeret på foranledning af biskop Balle. Kruse skrev dels sceneværker dels fortællinger og romaner i den genre, vi i dag kalder »horrør«, dvs. spændingsromaner med kriminalistisk indslag.

mændene følte sig overbeviste om det nødvendige i at skaffe oplysninger og søge alle overleverede traditioner og anskuelser taget op til revision. I sandhedens interesse var det nødvendigt, men det var også påkrævet, idet oplysning var et middel — et våben — i kampen mod det gamle, som skulle falde.

Perioden kendetegnedes af en optimistisk tro på den menneskelige fornuft og en ubegrænset tillid til de menneskelige evners formåen. Ved at afvise politisk og religiøs autoritetstro og anvende naturvidenskabelig betragtningsmåde på menneske og samfund, og ved at gøre lighedstanken gældende for mennesker søgte man at bane

vejen for en udvikling mod større frihed, tolerance og humanitet.

Gennem oplysning kunne folk blive lykkelige, og det at oplyse var en smuk opgave. Oplysning var også propaganda og agitation. De to mål var ofte uadskillelige.

Mange oplysningsskribenter skrev klart og godt og samtidig så underfundigt drilende, at de i en hidtil ukendt målestok opnåede at blive almen læsning i vide kredse. De skrev med varme og begejstring og forstod at udbrede troen på deres idealer og stille kravet om personlig sandhed til den enkelte.

Voltaire, Rousseau, den tyske filosof Kant og i Danmark Struensee, Holberg og C. D. Reventlow var nogle af oplysningstidens foregangsmænd. Og mange andre var optaget af ideerne. For at ideerne kunne udbredes, havde man brug for et »distributionsnet« — og derved opstod bibliotekerne for almuen, og med dem behovet for at kunne læse.

Måske ligger der i disse brydninger en forskel på almuebibliotekerne, sognebibliotekerne, læsekredsene på den ene side og provinsialbibliotekerne, borgerbibliotekerne, bibliotekerne for de mere lærde på den anden side. De førstnævnte gik af et ærligt hjerte ind for oplysning og uddannelse, men ville søge at hindre adgangen til »anden skadelig Læsning«. De sidstnævnte ønskede, at bibliotekerne skulle bruges i kampen for oplysning og mod de gamle tænkemåder og mod den herskende samfundsorden.

C. D. Reventlow havde stor indflydelse på landboreformerne. Men han var også en af de fremtrædende mænd, der var med i Landhusholdningsselskabet, og han havde en indflydelse på, at biskop P. O. Boisen kom til Lolland. Derved har Reventlow

haft stor andel i dannelsen af den stærke biblioteksbevægelse på Lolland.

Seidelins initiativ er et klart resultat af oplysningstidens ideer. Om oprettelse af provinsialbogsamlingen i Maribo er i opposition til Reventlows oplysningsideer er uvist, men der eksisterer kildemateriale, som vil kunne fortælle en del mere om bibliotekets oprindelse og historie.

Ved at undersøge det materiale nærmere vil man også kunne få en bedre viden om biblioteksvæsenets barndom i Danmark og især om en stærk biblioteksbevægelse på Lolland.

Det ville være spændende, om vi i 1995 kunne fortælle mere om disse undersøgelser.

Anvendte kilder

De europæiske ideers historie. Ved Erik Lund, Mogens Pihl og Johannes Sløk. 1962.

Foverskov, Herdis: De danske stiftsbiblioteker. En undersøgelse af stiftsbibliotekernes udvikling fra 1925 til i dag. Specialeopgave. Danmarks Biblioteksskole. 1986.

Nielsen, Helge: Folkebibliotekernes forgængere. Oplysning, almue- og borgerbiblioteker fra 1770'erne til 1834. 1960.

Nielsen, Lauritz: Danske Stifts- og Skolebiblioteker. Deres historiske Udvikling og deres nuværende og fremtidige Stilling. 1925.

Heilskov, Georg: Stiftsbiblioteket i Maribo. Artikel i: Maribo som stiftsby og mødested. Udgivet af Lollands Archiv. 1962. Side 65-80.

Ostenfeld, Elisabeth og V. Valerius: Stiftsbiblioteket i Maribo 1794-1944. Artikel i Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog, årg. 33, 1945. Side 292-337.

Et udvalg af litteratur om landboforhold på Lolland-Falster

Af *Niels Chr. Rasmussen*

Listen indeholder et udvalg af bøger, artikler fra Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbøger (forkortet LFÅ) samt andre artikler i bøger og tidsskrifter.

Det i listen nævnte materiale kan bestilles gennem nærmeste bibliotek.

Bestillinger til Centralbiblioteket bedes som kildeangivelse forsynet med listens forkortelse: LFSTAVN.

Listen er afsluttet i oktober 1987.

CHRISTIAN DITLEV REVENTLOW

Fortegnelse over litteratur om grev Chr. Ditlev Fr. Reventlow. Landboreformer — Skovbrug — Skolevæsen. Udg. af Centralbiblioteket for Maribo amt. Classenske Bogsamling. Nykøbing F. 1938. 7 s.

Af Chr. D.F. Reventlows liv. Løsrevne blade. Ved Andreas Larsen. LFÅ, 1915, s. 126-33; 1916, s. 117-22.

Brevuddrag.

(Anekdoter om Christian Ditlev Reventlow). Ved Hans Ellekilde. Det Fjerde Danske Hjemstavnskursus 1926. 1927 (= LFÅ, 1927, tillæg), s. 188-90.

Referat af foredrag.

Bobé, Louis: Statsminister grev C.D.F. Reventlow. Det Fjerde Danske Hjemstavnskursus 1926, 1927 (= LFÅ, 1927, tillæg), s. 120-31, ill.

Bobé, Louis: Statsminister greve C.D.F. Reventlow i hjemmet. LFÅ, 1948, s. 535-47, ill.

Carlsen, Olaf: Christian Ditlev Reventlows stilling i dansk pædagogik. Vor Ungdom, årg. 69, 1948, s. 137-41.

Christensen, Aage: Langesø skole. Den sidste af statsminister greve C.D.F. Reventlows skoler. LFÅ, 1947, s. 253-80, ill.

Grøn, A. Howard: C.D.F. Reventlow som naturvidenskabsmand og skovbruger. LFÅ, 1949, s. 109-19, litt.

Jensen, Hans: Chr. D. Reventlows Liv og Gerning. Udg. af Det kgl. Danske Landhusholdningsselskab. 1938. 226 s.

Jørgensen, Svend: En greve blandt sine bønder.

Jørgensen, Svend: Bag diger og hegn, bd. 2, 1950, s. 67-85, ill., litt.

Lidt mundtlige overleveringer om grev C.D. Reventlow. Ved C.C. Larsen. LFÅ, 1928, s. 52-55.

Mindesten for C.D.F. Reventlow i Christianssæde slotspark. Ved Carl Østen. LFÅ, 1948, s. 383-400, ill., litt.

Petersen, Arthur: Greve Chr. D.F. Reventlow til Christianssæde. 2. udg. 1948. 92 s., ill., litt.

Skrubbeltrang, Fridlev: Christian D.F. Reventlow, som danske historikere har set ham. LFÅ, 1948, s. 383-400, ill., litt.

Thorsen, Mine: Lollands pløjning og himlens velsignelse. LFÅ, 1929, s. 137-38.

VESTERBORG SEMINARIUM

Bek Pedersen, J.: Biskop Mynsters syn på seminarierne fra Vesterborg. LFÅ, 1968, s. 107-13, litt.

Black, Carl J.: Lidt om lollandsk seminarieliv for 100 år siden. For Skole og Hjem. 1924, s. 87-96, ill.

Christensen, Aage: Fra Vesterborg seminarium. Seminaristernes oplæring i havebrug. LFÅ, 1950, s. 185-90.

Friis-Petersen, H.: Dimittenderne fra Vesterborg seminarium. Med indledning af N.P. Nielsen. LFÅ, 1960, s. 344-92, litt.

Gamle Vesterborg dokumenter. For Skole og Hjem. 1924, s. (96)-(100).

En dimissionsattest fra 1824. En collats med facsimile af P.O. Boisens skrift fra 1830. En edsformular fra 1830.

- Holgård Rasmussen, Chr.: Vesterborg seminarium. LFÅ, 1979, s. 7-36, ill., litt.
- Isaksen, Birger: Vort første præstegaardsseminarium. Træk af Vesterborg seminariums historie. Folkeskolen, årg. 61, 1944, s. 70.
- Jørgensen, Svend: Et præstegaardsseminarium. Jørgensen, Svend: Bag Diger og Hegn, bd. 2, 1950, s. 57-66, ill., litt.
- Klitgaard, Sørensen, S.: Biskop Boisen i 200-året for hans fødsel. LFÅ, 1962, s. 225-66, ill.
- Kristensen, Marius: Vesterborg seminarium. Det Fjerde Danske Hjemstavnskursus 1926, 1927 (= LFÅ, 1927, tillæg), s. 150-54, ill.
- Plan for Vesterborg seminarium. For Skole og Hjem, 1924, s. 77-85, ill.

LOLLAND-FALSTERS HERREGÅRDE CHRISTIANSSÆDE OG PEDERSTRUP

- Andrup, Otto: Herregaarde paa Lolland og Falster. Lolland og Falster, 1936 (= Turstforeningen for Danmark. Aarboeg, 1936), s. 159-90, ill.
- Danske Slotte og Herregårde. 2. udg. Red. af Aage Roussell, bd. 6: Lolland-Falster, 1965. 416 s. ill. + 12 farvetavler.
- Jerk, Flemming: Herregårde. Lolland-Falster-Møn, 1972 (= Gyldendals egne beskrivelse, bd. 7) s. 138-78, ill.
- Jørgensen, Svend: Lolland-Falsters Herregaarde i Fortid og Nutid. 1938. 171 s. ill.
- Jørgensen, Svend: Tårne og tinder. Jørgensen, Svend: Bag Diger og Hegn, bd. 1, 1960, s. 44-60, ill., litt.
- Lorenzen, Vilh.: Lolland-falsterske herregaardstyper. Danmark, årg. 2, 1941/42, s. 552-58, ill.
- Bobé, Louis: Christianssæde. Danske slotte og herregårde, 2. udg. bd. 6, 1965, s. 287-302, ill.
- Bobé, Louis: Pederstrup. Danske slotte og herregårde, 2. udg. bd. 6, 1965, s. 377-94, ill. + 1 farvetavle.
- Jørgensen, Svend: Christianssæde, i Jørgensen, Svend: Lolland-Falsters Herregaarde i fortid og nutid, 1938, s. 10-13, ill.
- Jørgensen, Svend: Pederstrup, i Jørgensen, Svend: Lolland-Falsters Herregaarde i fortid og nutid, 1938, s. 20-22, ill.
- Lorenzen, Vilh.: Christianssæde. Bygninger og byggherrer. LFÅ, 1931, s. 1-8, ill.
- Lund, E.F.S.: Danske malede Portrætter. En beskrivende fremstilling. Under medvirken af C. Chr. Andersen. Bd. 8. 1902. Christianssæde, s. 118-34, ill. + 11 tavler. Pederstrup, s. 135-48, ill. + 5 tavler.
- Smidt, C.M.: Christianssæde og lolland-falsterske herregaarde. Det Fjerde Danske Hjemstavnskursus 1926, 1927 (= LFÅ, 1927, tillæg) s. 175-77. Referat af foredrag.
- Thorlacius-Ussing, V.: Den kinesiske stue på Christianssæde. LFÅ, 1963, s. 415-50, ill., litt.
- Thorlacius-Ussing, V.: Reventlow-museet Pederstrup. 1971. 243 s., ill., litt.
- Thorlacius-Ussing, V.: Reventlow-museet paa Pederstrup. Vejledning. 5. udg. 1973. 60 s. ill., litt.

LANDBRUGSHISTORIE

- Ancker-Jensen, K.: Gehejmekonferensraad Edward Tesdorpf, Ourupgaard. LFÅ, 1941, s. 130-39.
- Atting, V.B.: Bondegårdens udvikling. Kulturelt, årg. 4, 1983, s. 29-32.
- Atting, V.B.: Fra agerbrugets barndom, Kulturelt, årg. 4, 1983, s. 13-15, ill.
- Begtrup, G.: Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Fyen, Langeland, Ærø, Lolland og Falster. Bd. 2. Fotografisk optryk, 1979. (Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark, bd. 4.1). Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Lolland og Falster. s. 605-18 + 9 tavler + 1 kortbilag. 1. udg. 1806.
- Bek Pedersen, J.: Lollands Vilkaar. LFÅ, 1960, s. 267-78, ill., litt.
- Bertouch-Lehn, Rud.: Den danske bondes byggesæt gennem tiderne. LFÅ, 1976, s. 137-41, ill.
- Bjørn, Claus: Bonde. Herremand. Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark. 1981. 195 s., ill. litt. Konflikten på Nordfalster, s. 128-38.
- Boyhus, Else-Marie: Industribonden. Arv og Eje, 1976, s. 27-42, ill., litt., eng. resume.
- Carlsen, Olaf: Stemninger og tilstande blandt lolland-falsterske bønder omkring 1840. LFÅ, 1926, s. 37-56, litt.
- Danske Vider og Vedtægter eller Gamle Landsbylove og Byskråer. Bd. 1: Øerne. Ved Poul Bjerge, 1904-06; Bd. 3. Ved Poul Bjerge og Thyge J. Søegaard. 1913-30; Bd. 4. Ved Poul Bjerge og August F. Schmidt. 1932.
- Radsted sogne vilkor (1635), bd. 1, s. 239-49, ill.
- Toreby (1674), bd. 1 s. 249-55. Orden, skik og vedtægt for Kippinge sogn ..., bd. 1, s. 255-73. Orden, skik og vedtægt for bønderne ud i Nyekiøbings amt ... (1724), bd. 3, s. 144-45, jvf. bd. 1, s. 255-73.
- Hillested (1739), bd. 3, s. 449-55. Reersnæs (1760), bd. 3, s. 455-59. Maribo (1488), bd. 4, s. 115-30. Vedtægt af Nyekiøbings marker (1705), bd. 4, s. 130-42. Orden, skick og vedtægt for Falkerlev sogn ... (1721), bd. 4, s. 142-61.

- Engholm Petersen, Rosa: Historisk set ... Maribo Amts Økonomiske Selskab 175 År; 1984, s. 90-95.
- Fuglsang, Anthon: Da kvægpesten rasede paa Lolland-Falster 1777. LFÅ, 1950, s. 227-31.
- Fuglsang, Anthon: Gamle landsbylove. LFÅ, 1932, s. 16-22.
- Fællesskabet om Horreby Lyng. Lokalhistorisk Arkiv, Stubbekøbing. Årsskrift, 1984, s. 9-10.
- Gaardmand, P.N.: Den Classenske Agerbrugsskole paa Næsgaard. 1799-1849-1949. Af P.N. Gaardmand, K.P. Lauridsen og Ejnar Ebbesen. 1949. 121 s., ill.
- P.N. Gaardmand: Den classenske Agerbrugsskole paa Næsgaard, s. 5-33. K.P. Lauridsen: Næsgaards avlsbrug. Markbruget, s. 34-59. Husdyrbruget, s. 59-104. Avlsbygningerne, s. 104-10. Ejnar Ebbesen: Forsøgsvirksomheden paa Næsgaard, s. 111-19.
- Særtryk af: Næsgaardsbogen, 1949, s. 1-120.
- Hage, Joh. Phil.: Nye Mariboe Amt. Beskrevet efter opfordring af Det kongelige Landhuusholdningsselskab. 1844. 363 s. (Bidrag til kundskab om de danske provinser nærværende tilstand i oeconomisk henseende, 19).
- Halkjær Kristensen, Poul: Et bidrag til belysning af bondeinventaret paa Lolland i begyndelsen af det 18. aarhundrede. LFÅ, 1946, s. 123-42, ill. litt. På grundlag af skifteprotokoller fra Årsmarke (nu Knuthenborg) og Halstedkloster.
- Hastrup, Frits: Danske Landsbytyper. En geografisk analyse. 1964. 29 s. ill. + 10 kortbilag, litt. (Skrifter fra Geografisk Institut ved Aarhus Universitet, 14).
- Især s. 13-47 og 250-53: De regulerede landsbyer på Falster. Doktordisputats.
- Hjelholt, Holger: Falsters Historie. 1934-35. Bd. 1-2. 460 s. + 1 tavle + 694 s., ill., litt.
- Bd. 1: Tiden indtil enevælden. Bd. 2: Fra enevældens indførelse til udgangen af det 18. aarhundrede.
- Hvidtfeldt, Johan: Antallet af landbrug paa Lolland-Falster i 1524 og 1525. LFÅ, 1939, s. 85-89.
- Jensen, Peder: Kgl. forvalter på Westensborg Gerhard Faye. Bidrag til Falsters landbohistorie. LFÅ, 1974, s. 47-62, ill., litt.
- Jubilæumsskrift. 200 året for bøndernes frikøb fra Stangerup gods. 1786-1986. 89 s. ill.
- Jørgensen, Svend: Salget af krongodset paa Falster 1766. LFÅ, 1953, s. 271-72.
- Krapup, J.B.: Beskrivelse af Landbrugets Udvikling i Danmark fra 1835 indtil Nutiden. Af J.B. Krarup og S.C.A. Tuxen. Udg. af Det kongelige danske Landhuusholdningsselskab. Bd. 6, 1912: Lolland-Falster og Bornholm. 360 + 242 s.
- Kristensen, Per Niels: Bønder og bebyggelse. Befolknings- og bebyggelsesudvikling, ejendomsforholdene og ugedagsbøndernes antal i Fugelse herred i det 16. og 17. århundrede. 1977. 246 s. litt. (Odense University. Studies in History and social Sciences, 43).
- Larsen, Alfred: »Oprøret« på Østlolland 1776. LFÅ, 1963, s. 451-65.
- Uroligheder på grund af forbud mod hjemmebrænding.
- Larsen, Henrik: Fællesskabet paa Lolland og Falster. LFÅ, 1929, s. 8-26; 1930, s. 19-28.
- Larsen, Henrik: Nogle oplysninger og bemærkninger om danske landsbyer. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1918 (= 3. rk., vol. 8), s. 177-293, litt.
- På grundlag af markbøger over Bregninge, Horbelev, Bårse og Vindeby.
- Madsen, J.Kr.: En dansk Landmandsgerning. Et hundredaarsminde for forstander Albert Philip la Cour, Næsgaard, født 9/12 1841. Fortalt på grundlag af la Cours landøkonomiske optegnelser i tiden fra 1862 til hans død 1906. 1941. 73 s., ill.
- Særtryk af: Næsgaardsbogen, 1941, s. 34-101.
- Michelsen, Peter: Byggeskik på landet. Lolland-Falster. Danmark før og nu, bd. 4, 1956, s. 176-80, ill.
- Nabe-Nielsen, F.: Byggeskik. Lolland-Falster-Møn med omliggende øer. 1972 (= Gyldendals egnsbeskrivelser, bd. 7), s. 236-41, ill.
- Nielsen, Ove H.: Vejledning. Landbruget omk. år 1800. Udg. af Lolland-Falsters Stiftsmuseum. 3. udg. 1978. 37 s. ill., litt.
- Museets samlinger. Mandens hverdag. Kvindens hverdag. Landboreformernes bondegård.
- Olsen, Chr.: Provst D.N. Blicher og bøndernes køb af Stangerup gods. LFÅ, 1957, s. 430-38.
- Paludan-Müller, Astrid: Rytterdistriktets ophævelse 1766. LFÅ, 1918, s. 132-33.
- Tilføjelse til: Karl Rasmussen: Krongodserne på Lolland-Falster.
- Petersen, P.: Falsters forsvundne landsbyer. LFÅ, 1920, s. 24-31.
- Rasmussen, Hans: Et uskrevet blad af vor historie. LFÅ, 1913, s. 66-68.
- Om nedlagte landsbyer på Lolland. Tilføjelse: Rasmussen, Karl: Lidt om nedlagte byer. LFÅ, 1914, s. 161-63.
- Rasmussen, Karl: Krongodser og selvejere. Af jordebøger fra 1660 og 1671. LFÅ, 1933, s. 13-30, litt.

- Rasmussen, Karl: Krongodserne paa Lolland-Falster. Et bidrag til deres historie. LFÅ, 1917, s. 29-73, ill., litt.
- Rasmussen, Karl: Ove Villumsen og Vestensborg bønderes frihedskamp. LFÅ, 1915, s. 16-49.
- Roland, Nils: Bondelov og bitterdrum. Kulturelt, årg. 5, 1984, s. 18-19, ill.
Delvis på grundlag af »Radsted sogne villkor« 1635.
- Schmidt, August F.: Fra den gamle falsterske landsby. LFÅ, 1945, s. 428-39, litt.
Om bylavenes skikke.
- (Smidth, H.): Uddrag af breve fra inspektør H. Smidth paa Corselitze til general Classens fuldmægtig, agent J. Koustrup i København. Fra Det Classenske Fideicommiss's arkiv. Ved Astrid Paludan-Müller. LFÅ, 1922, s. 79-90.
Om problemer med hovbønderne.
- Stangerup gods. Lokalhistorisk Arkiv, Stubbekøbing. Årsskrift, 1984, s. 40-41.
- Strange, Helene: Prygleaffæren paa Valnæs. Fra husmandshoveriets dage. LFÅ, 1945, s. 362-68, litt.
- Thomsen, Hans: Fodersituationen & Mejeribrug. Udg. af Lolland-Falsters Stiftsmuseum. 1977. 8 blade, ill. (Projektet: Dagligdagen i Danmark under Den anden Verdenskrig. Skrift, 3).
- 200 året for bøndernes frigørelse fra Stangerup gods. Lokalhistorisk Arkiv, Stubbekøbing. Årsskrift, 1986, s. 32-33, ill.
- Tuxen, S.C.A.: 1809-1909. Maribo Amts Landbrug gennem 100 År. 1909. 112 s., ill.
Omslagstitel: Maribo amts landbrug gennem 100 aar. 1809. 1909. Selskabet til Oplysningens og Industriens fremme 1809-1835. Maribo amts Økonomiske Selskab 1835-1909.
- Tuxen, S.C.A.: Danske landboers samvirken i fortid og nutid. LFÅ, 1920, s. 88-99.
- Vahl, M.: Land-bebyggelsen paa øen Falster. Geografisk Tidsskrift, vol. 34, 1931/32, s. 72-89, ill. litt., eng. resume.
- Widding, Ole: Markfællesskab og landskifte. Studier over lollandske markbøger fra 1681 og 1682. 1949. 277 s. ill. + 5 kortbilag, litt.
Doktordisputat.
Optrykt efter: Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. 1948, s. 1-268.
- Zanzenberg, H.: Lolland og Falsters gamle bondebygninger. Lolland og Falster. 1936 (= Turistforeningen for Danmark. Aarbog, 1936), s. 191-216, ill.
- Zanzenberg, H.: Lolland-falsterske bøndergaarde. Det Fjerde Danske Hjemstavnskursus 1926, 1927 (= LFÅ, 1927, tillæg), s. 29-55, ill.
- Zanzenberg, H.: En lollandsk gaards inventar i 1505. LFÅ, 1928, s. 36-50.
Tilføjelser: Knudsen, Gunnar: Et lollandsk inventar. Den gaadefulde sætning. LFÅ, 1929, s. 134-36; Toxværd, Karen: Lollandsk gaardinventar, LFÅ, 1929, s. 139-40.

DRIFTSFORHOLD M.V.

- Boyhus, Else-Marie: Damppløjning. Skalk, 1969, nr. 3, s. 18-27, ill.
- Engholm Petersen, Rosa: Høsten på Lolland fra plejl til tærskværk. Ill. af Claus Gress. 1983. 40 s., ill.
- Fuglsang, Anthon: Da sandflugtens dæmpning stod paa i Danmark. LFÅ, 1948, s. 437-41.
Om sikring af truede områder på Sydlolland omkring 1800.
- Hansen, Marius: Landvindingslaget Rødby Fjord 1927-1977. 1977. 127 s., ill. + kortbilag, litt.
- Heine, N.G.: På jagt efter den falsterske hjulplov. Af N.G. Heine og Johannes Lægdsmand. Folkeliv og Kulturlevn. Studier tilegnet Kai Uldall. Red. af Bjarne Stoklund, 1960, s. 171-79, ill., litt.
Plov fra Vålse på Landbrugs museet.
- Jensen, Erik V.: Forslag til havevejleder. Have og omgivelser ved Dannemarrehuset fra det vestlige Lolland, bygning nr. 72. Nationalmuseets Arbejdsmark, 1979, s. 80-88, ill.
Dannemarrehuset på Frilandsmuseet i Sorgenfri.
- Jensen, Niels Otto: Tilbageblik over kvægavlen på Lolland-Falster. Maribo Amts Økonomiske Selskab 175 år, 1984, s. 76-89.
- Kappel, Helge: Gundslev og Omegns Damptærskeselskab. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1987, s. 34-35.
- Larsen, Jens: Dræningsgraveren. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1985, s. 90-96, ill.
Interview med Evald Henriksen, Vester Kippinge.
- Olsen, Chr.: Skovby Nor gennem 100 aar. Efter Interessentskabet »Skovby Nor's« protokoller. LFÅ, 1954, s. 332-44, ill.
- Petersen, Frederik: Hans Rasmussen's sejr — og tiden der fulgte. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1986, s. 65-72, ill.
- Petersen, Frederik: Hans Rasmussen's vandretur til kongens København. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1985, s. 74-81.
- Petersen, Frederik: Sejren i Vaalse Vig. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1983, s. 65-76.

- Petersen, Ib Clemens: Lidt om havebrug i Danmark i ældre tider. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsberetning, 1953, s. 3-9, ill.
- Skodshøj, Har.: Fra Lolland-Falster. Hedeselskabets Tidsskrift, årg. 89, 1968, s. 83-96, 107-25, ill.
- Stub, Jens C.J.: Fortidens arbejdsmaader og arbejdsredskaber paa Nordfalster. LFÅ, 1920, s. 80-87; 1921, s. 44-48; 1922, s. 46-55; 1923, s. 40-46; 1925, s. 62-66, ill.
- Tholle, Johannes: Lollands og Falsters bonde- og landsbyhaver gennem vekslende tider. LFÅ, 1928, s. 109-50, ill., litt.
- Tilføjelse: Toxværd, Karen: Landsbyhaver, LFÅ, 1929, s. 136-37.
- Vest Rasmussen, Kirsten: Græsning på øerne. Af Kirsten Vest Rasmussen, Holger Petersen og Oluf Sødergren. Ved Hans Andersen. Krumsøarkivet. Årsskrift, 1985, s. 32, 34-39, ill.
- Hylleholm, Kalveholm og Tjørneholm.
- Wolsing, Jacob: Pilehegn paa Lolland. LFÅ, 1938, s. 1-16, ill.
- Worsøe, Ejler: Købelev skov — en lollandsk gærdselskov. Urt, 1977, s. 118-21, ill., litt.
- Worsøe, Ejler: Stævningsskovene. 1979, 117 s. ill., litt.
- Især: Løjtøfte skov, s. 59-61, ill. Stubbetykke, s. 71-74, ill. Præstens urskov i Døllefjelde, s. 84, 86-88, ill.

ENKELTE LOLLANDSKE LANDSBYER

- Kroman, Erik: Bukkehave — en landsbys historie. LFÅ, 1967, s. 5-26, ill.
- Widding, Ole: Vesterballe og Østerballe i Danne-marre by. LFÅ, 1947, s. 201-17, ill.
- Christensen, Vald.: De gamle slægter i Døllefjelde. LFÅ, 1938, s. 137-40.
- Hammer, T. Skotte: Halsted gennem 800 år. Af T. Skotte Hammer, Mogens Beck og O. Mahrt-Olsen. 1977. 83 s., ill. + 20 tavler.
- Nielsen, R.K.: Lidt om Majbølle by og sogn. 1966. 18 blade.
- Ringsing, Chr.: Nagelsti Bylav. 1955. 60 s., ill. Oversigt over gårdenes ejere siden ca. 1700.
- Snedker, Kjeld H.: Landsbyens lav og bylavets land. Udg. af Nagelsti Bylav. Ill. af Kjeld H. Snedker. 1984. 181 s., ill., litt.
- Snedker, Kjeld H.: Nagelsti bondesamfund gennem 4000 år. LFÅ, 1959, s. 166-206, ill., litt.
- Jacobsen, Johan Henrik: Lidt om Nebbelunde i ældre tid. LFÅ, 1926, s. 108-11.
- Svensen, Ole: Træk af Ringsebølle sogns historie. LFÅ, 1939, s. 29-59, ill.

- Balle, Steen: Et sogn på Lolland. 1979. 159 s. ill., litt.
- Slemminge.
- Nielsen, R.K.: De Soesmarke husmænd. LFÅ, 1968, s. 72-85, ill.
- Holtse, N.: Om gårdenes beliggenhed i Stokkemarke by før udskiftningen. LFÅ, 1954, s. 307-20 + 1 tavle.
- Jensen, Børge O.: Sæby. Af en lollandsk landsbys saga. LFÅ, 1963, s. 479-95, ill., litt.
- Hundeboell, P. Møller: Småtræk af Tirsted-Skørringe-Vejleby sogns historie. 1970. 39 s., litt.
- Kjeldsen, N.: Af Taars sogns historie. LFÅ, 1940, s. 45-77, ill.
- Steenstrup, Norman V.: Af Taars sogns saga set i Lollandshistorisk lys. 1983. Bd. 1-2. (325) s., ill., litt.
- Bering, Peter: Huse i Vester Ulslev sogn. Udg. af Bevaringsforeningen for Nysted kommune. 1984. 103 s., ill. + 1 kortbilag.
- Holtse, Niels: Om fællesskabet i Østofte-Bandholm og Stokkemarke sogne. LFÅ, 1945, s. 369-70, ill.

ENKELTE FALSTERSKE LANDSBYER

- Rasmussen, Thyge: Alstrup i fortid og nutid. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1983, s. 23-42.
- Rasmussen, Ester: Brarup og omegn. Af Ester og Thyge Rasmussen. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1986, s. 41-53, ill.
- Petersen, P.: Bøtø lands hændelser til udgangen af det 18. aarhundrede. LFÅ, 1913, s. 69-83.
- Nielsen, Frank V.: I 175-aaret for udskiftningen i Gunslev sogn. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1982, s. 47-63, ill.
- Hansen, Inge: Hampegård, en tidlig middelalderlandsby på Nordfalster. Arkæologisk arbejde og motorvejsanlæg 1982. (= Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift, 1983), s. 28-44, 66, ill., litt.
- Horbelev. Blade af et sogns historie. Af Carl Carstensen m.fl. Udg. af Peter Christensen og Knud Rasmussen. 1979. 157 s., ill.
- Lollike, Herman: Hullebækbogen — om en lille falstersk landsby. 1983. 42 s., ill.
- Rasmussen, Esther: Lundby før og nu. Af Esther og Thyge Rasmussen. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1987, s. 26-33, ill.
- Nielsen, Frank V.: Om landsbyerne i Nørre Alslev kommune. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1986, s. 33-40.

- Hansen, Erik: På sporet af Nørre Vedby. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1981, s. 74-79, ill.
Gårdenes placering.
- Boyhus, Else-Marie: Landboreformernes bondegård. Gård Nr. 11 i Nr. Ørslev, 1807. 1974. 71 s., ill., litt.
Falstergården på Frilandsmuseet.
Særtryk af: Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift, 1974, s. 5-71.
- Rasmussen, Ole: Nr. Ørslev by gennem tiderne. LFÅ, 1920, s. 32-51, ill.
Indtil ca. 1720.
- Rasmussen, Ole: Nørre Ørslev by's historie. 1946, 109 s. ill. + 3 tavler.
- Snedker, Kjeld: Udgravningen i Ravnse. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift, 1976, s. 47-49, ill.
- Stub, Jens C.J.: Fra Nørre Alslev sogn. Ravnse by. LFÅ, 1924, s. 90-104.
- Schmidt, August F.: Fra Stadager sogn og by. Jul i Nykøbing F., 1952, s. 7-8, ill.
- Larsen, Jens: Vester Kippinge Strand og -Enge. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre Alslev Kommune. Årsskrift, 1982, s. 64-72; 1983, s. 54-64, ill.
- Larsen, Jens: Vester Kippings historie. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1986, s. 20-23; 1987, s. 18-25, ill. (Fortsættes).
- Lykke Jensen, Kety: Ønslev-Eskilstrup. 1980, 134 s. ill., litt. (Nr. Alslev kommune, 1).
Særtryk af LFÅ, 1980, s. 5-134.
- Frost, Niels: Ø. Kippinge før og efter udskiftningen. Kulturelt, årg. 2, 1981, s. (44).
- Rasmussen, Thyge: Noget om Ø. Kippings historie før — og efter reformationen. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1985, s. 29-47, ill.
- Åstrup sogn på Falster. Bidrag til sognets historie. Af Carl Carstensen m.fl. Red. af Knud Morsby. 1976. 215 s., ill.
- bageblik. Maribo Amts økonomiske Selskab 175 år, 1984, s. 5-30, ill.
- Juul Christensen, K.: Vestlollands Landboforening. 1899 — 7. februar — 1924. 1924. 31 s., ill.
- Lauridsen, K.P.: Falsters Landboforening. 1854-1954. 111 s. ill., litt.
- Lauridsen, K.P.: De samvirkende Lolland-Falsterske Landboforeninger 1897-1947. Af K.P. Lauridsen, C.P. Knudsen og H.H. Holme Hansen. 1947. 171 s. ill.
- Maribo Amts økonomiske Selskab 175 år. Ill. af Claus Gress m.fl. 1984. 96 s., ill.
- Nielsen, Rasmus: Bonderøret paa Lolland-Falster 1842-46. Falsters og Lollands landboforeninger. LFÅ, 1950, s. 232-52.
- Pedersen, P.A.: Stænderdeputeret Frederik Jørgensen, Vindeby. Hans virken for husmandsstanden. LFÅ, 1923, s. 15-22, litt.
- Pille, Alex.: Rasmus Jensen Vandman. Hans liv og virke for husmandssagen. 1943. 84 s. + 10 tavler.
- Rasmussen, Hans J.: Festskrift i anledning af Nordfalsters Landboforenings 50 aars jubilæum den 28. februar 1904. 1904. 126 s. ill.
- Rasmussen, H.J.: De samvirkende Lolland-Falsterske Landboforeninger. 1897-1922. Af H.J. Rasmussen, Johs. Jensen og Kr. Frydenlund. 1922. 122 s., ill.
- Simonsen, Asger Th.: Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsiddere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46. 1977. 447 s., litt.
Universitetspeciale.

SUKKERFREMSTILLING

- Heiberg, Peter: Sukkerroedyrkning og sukkerfremstilling. En bibliografi. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 176-82.
- Boyhus, Else-Marie: Fabrikken »Lolland« og dens avlsbrug. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 7-41, ill., litt.
Højbygård.
- Drachmann, Povl: Aktieselskabet De Danske Sukkerfabrikker. 1872 — 20. april — 1922. Af Povl Drachmann og L. Estrup. 1922. 191 s., ill. + 6 tavler, litt.
- Gnaur, Niels: Etatsrådernes sukkerkrig. Edward Tesdorps og C.F. Tietgens kamp om en falstersk sukkerfabrik. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 42-86, ill., litt.
- Holme Hansen, H.H.: Træk af sukkerroedyrknings historie i vort århundrede. Sukkerroer. 100 år

- på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 110-19, ill.
- Jensen, Verner: Sukkerroedyrkning 1958-1982. Maribo Amts økonomiske Selskab 175 år, 1984, s. 60-75.
- Kauffeldt, Carl: Sukkerfabriken Nykøbing. 1884-1959. Ill. af Kai Rich. 1959. 32 s., ill. + 2 tavler.
- Nielsen, Poul: Sukkerroedyrkerforeningerne. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973, (= LFÅ, 1973), s. 159-75, ill.
- Pedersen, C.: Sukkerfabriken »Nykøbing«, dens tilblivelse og virksomhed. 1923. 76 s. ill.
- Snedker, Kjeld: Sukkerroedyrkningens redskaber og maskiner. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 87-109, ill.
- Sukkerfabriken Nykøbing. 1884-1984. Red. af Else-Marie Boyhus. Udg. af Sukkerfabriken Nykøbing. 1984. 140 s., ill., litt.
- Sukkerroedyrkning. Af Ole Bagger m.fl. Red. af Jens Skytte m.fl. Udg. af De danske Sukkerfabrikker. 1983. 64 s. ill.
- Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster. Red. af Else-Marie Boyhus. 1973. 182 s. ill., litt., bibliografi. Særtryk af LFÅ, 1973, s. 7-182.
- Tagmose, Knud Erik: Transporten. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster. 1973 (= LFÅ, 1973, s. 152-58, ill., litt.
- Transport af sukkerroer til fabrikerne.

ROEARBEJDERE

- Boyhus, Else-Marie: Sukkerroedyrkningens arbejdskraftproblemer. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 120-26, ill., litt.
- Boyhus, Else-Marie: Svenske sæsonarbejdere. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 127-37, ill., litt.
- Boyhus, Else-Marie: Svenske sæsonarbejdere i Rødby retskreds 1875-1885. 1974. 9 + 19 blade.
- Engholm Petersen, Rosa: Det hvide guld. Ill. af Claus Gress. 1981. 69 s. ill.
- Om roearbejdernes daglige liv.
- Kolbye, V.: Svensk og polsk arbejdskraft til Lolland-Falsters roemark. LFÅ, 1950, s. 202-11.
- Lindquist, Oskar: Svenskerne på Lolland. Fra sukkerroedyrkningens barndom. LFÅ, 1956, s. 195-99.
- Foredrag.
- Roarbejdere. Lollandske roearbejdere fortæller 1920-1965. Ved Carl Erik Andresen. 1980. 64 s., ill., litt.
- Tagmose, Knud Erik: Jysk arbejdskraft. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 138-39, ill.

- Bay, Else: Børnестuerne i Maribo amt. Dansk Børnehaveråd, årg. 22, 1953, s. 59-61, ill.
- Hansen, Ellen: Roebørnестuerne på Lolland-Falster 1950-1963. Sukkerroer. 100 år på Lolland-Falster, 1973 (= LFÅ, 1973), s. 140-51, ill.

POLAKKERNE

- Klessens, J.: Mine polakminder fra Lolland-Falster. LFÅ, 1949, s. 1-15, ill.
- Nellemann, George: Fremmedarbejderbørn. Roepolakkernes efterkommere og deres skæbne i det danske samfund. 1977. 76 s., litt. (The National Museum of Denmark. Working papers, 5).
- Nellemann, George: Også en folkevandring. Jordens folk, årg. 1/2, 1965/66, s. 332-35, ill.
- Nellemann, George: Polak-polak pak pak pak. Minoritetsproblemer i Danmark, 1975, s. 30-46, litt.
- Nellemann, George: Polske indvandrere i Danmark. Undersøgelser af en folkevandring og dens virkninger. Social Tidsskrift, årg. 41, 1965. Afdeling A, s. 201-19, ill., litt.
- Nellemann, George: Den polske indvandring til Lolland-Falster. 1967. 127 s., ill., litt.
- Særtryk af: LFÅ, 1967, s. 27-151.
- Nellemann, George: Polske landarbejdere i Danmark. 1983. 28 s., ill., litt.
- Særtryk af: Folk og Kultur, 1983, s. 43-70.
- Nellemann, George: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere. En studie af landarbejder-indvandringen 1893-1929 og indvandrerens integration i det danske samfund i to generationer. 1981. 413 s., ill., litt. (Folkelivsstudier. Studies of folklife, 7).
- Nellemann, George: Roepolakkerne og deres efterkommere. Jordens Folk, årg. 6, 1970, s. 319-24, ill.
- Nielsen, Ove H.: Fremmed i Danmark. Udg. af Lolland-Falsters Stiftsmuseum. 1970. Polakkerne: Blad 2-9, ill.
- Boyhus, Else-Marie: Polakkerne på Lolland-Falster. 1970. (16) s., ill., litt. (Lolland-Falsters Stiftsmuseums vejledninger).
- Delimat, Tadeusz: Den polske samling i Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift, 1959, s. 5-40, ill.
- Isaksen, Birger: Stiftsmuseets polakminder. LFÅ, 1956, s. 307-09.

STORMFLODEN 1872

- Billeder fra Stormfloden. Illustreret Tidende, årg. 14, 1872/73, s. (73-74), 77, 97, 99, ill.

- De søge de savnede den 14de november 1872. Fra Sydfalster under orkanen den 13de november 1872. Fra Gjedesby: Peer Skippers hus i Gjedesby efter orkanen den 13de november 1872.
- Drachmann, Holger: Års arbejde for at drive fjenden ud —. LFÅ, 1972, s. 111.
- Engholm Petersen, Rosa: Erindringer fra en stormflod. Kulturelt, årg. 2, 1981, s. 32.
- (Hansen, Ludvig Ditlev): Endnu en beretning om Stormfloden. Ved Birger Isaksen. LFÅ, 1967, s. 152-53.
- Hansen, Marius: Stormflodsdiaget. 1872. 13. november 1972. Udg. af Det lollandske Digelag. 1972. 96 s., ill.
- Hansen, P.: Stormfloden af 13de november 1872 og de arbejder, den har fremkaldt paa Laaland-Falster. Geografisk Tidsskrift, vol. 3, 1879, s. 7-12 + 1 tavle.
- Haugner, C.C.: Stormfloden 1872. Det Fjerde Danske Hjemstavnskursus 1926. 1927 (= LFÅ, 1927, tillæg), s. 164-67.
Referat af foredrag.
- Holm Joensen, Poul: Stormfloden. Ill. af Knud Westergaard. 1981. 79 s., især s. 1-44, ill., litt.
- Skolebog om stormfloden 1872 på Lolland-Falster og andre alvorlige stormfloder.
- Jarløv, Sofie: Oplevelser paa stormflodsdagen d. 13. november 1872. Ved V. Møller. LFÅ, 1943, s. 146-48.
- Jørgensen, Svend: Flod og dige. Jørgensen, Svend: Bag diger og hegn, bd. 2, 1950, s. 150-64, ill.
- Kjersgaard, J.M.: Det lollandske Digelag 1873-1913 og stormfloden den 13. november 1872. Udg. af Digebestyrelsen for Lolland. 1913. 46 s., ill.
- Koefoed, Christian: Stormfloden den 13. november for 75 aar siden. Jul i Nykøbing F., 1947, s. 21-23, ill.
- Larsen, Viggo: Stormfloden i 1872. LFÅ, 1972, s. 91-106, ill., litt.
- Lykke Jensen, Ketty: Stormfloden på Sydfalster 1882 (= 1872). Kulturelt, årg. 3, 1982, s. 13-15, ill.
- Petersen, Svend: Mine lærertid på Sydfalster. 1978. 53 s., ill.
Særtryk af LFÅ, 1978, s. 1-53.
Side 40-53: Stormfloden 1872.
- Petersen, Thade: Stormfloden 1872. Geografisk Tidsskrift, vol. 27, 1923, s. 16-24, ill.
- (Rasmussen, Søren): Stormfloden 1872. En optegnelse fra Olstrup sogn. LFÅ, 1949, s. 143.
- (Schrøder, Chr. D.): Skovrider Chr. D. Schrøders personlige oplevelser under Stormfloden i 1872. LFÅ, 1954, s. 373-79. Brev.
- Skriver Svendsen, Niels: Flod og dige. Udg. af Det falsterske Digelag. 1947. 63 s., ill., litt.
- Stormfloden den 12te — 13de november 1872. En samlet beretning. Af V.K. 1873. 56 s.
Falster, side 9-16. Lolland, side 16-23.
- Stormfloden den 13. november 1872. Efter gamle trykte kilder og øjenvidners beretninger. 1922. 116 s., ill.
Optryk efter: Lolland-Falsters Stiftstidende.
- Stormfloden i Danmark d. 12te og 13de november 1872. Fuldstændig beretning om de mange ødelæggelser trindtom i landet. Af H.S. 1872. 36 s.
Især s. 11-18 og 20-21.
- Stormfloden paa Lolland-Falster 1872. Øjenvidners beretninger. Udg. af Knud Hansen, 1922. 96 s., ill.
- Warrer, Mogens: 100 år efter stormfloden. Nakskov-jul, 1971, s. 10-11, ill.
- Wiingaard, G.: Stormfloden 1872 og de lollandske diger. Danmark, årg. 2, 1941/42, s. 590-95, ill., litt.
- Aalbæk Jensen, Erik: Livet på øerne. Smålandshavet og Nakskov Fjord. 1981. 322 s. ill.
Nakskov Fjord (herunder: Vandbjerget — om Stormfloden 1872), s. 9-26.

DAGLIGLIV

- Andersen, Thea: Bagning i en gård på Falster. Ved Ole Højrup. Budstikken, 1960, s. 177-90, ill.
- Bek Pedersen, J.: Da folk skulle lære at spise kartofler. Kulturelt, årg. 2, 1981, s. 10-11, ill.
- Bek Pedersen, J.: Den gamle bageovn. Kulturelt, årg. 1, 1980, s. 29, ill.
- Boyhus, Else-Marie: De gamle. Omsorgen for de ældre gennem tiderne. Udg. af Museum Maribo (= Lolland-Falsters Stiftsmuseum). 1983. 29 blade, ill., litt.
- Boyhus, Else-Marie: Landboreformernes bondegård. Mad og drikke. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift 1988.
- Bønderne og ridefogden paa Nielstrup. Ved Jørgen Aug. Larsen. LFÅ, 1934, s. 65-66.
- Grejsen, Fred.: Lægemidler i fortid. LFÅ, 1935, s. 123-24.
- Grejsen, Frederik: Lægevæsen i ældre tider. LFÅ, 1933, s. 185-86.
- Gress, Claus: Om at brygge mjød. Kulturelt, årg. 4, 1983, s. 22-23, ill.
- Gress, Claus: Om at brygge øl. Kulturelt, årg. 3, 1982, s. 25-28, ill.
- Hansen, Th.J.: Træk af dagligt liv i en lollandsk landsby 70 aar tilbage. LFÅ, 1916, s. 102-15; 1917, s. 106-25; 1918, s. 88-98; 1920, s. 121-35, ill.
- Hunseby.

- Isaksen, Birger: Lollandsk landboliv i gamle dage. Nogle optegnelser. LFÅ, 1954, s. 345-53.
- Johansson, Marie: Daglig kost paa Sydfalster i gamle dage. Ved Carl Østen. LFÅ, 1953, s. 272-74.
- Kvindens hverdag. Udg. af Lolland-Falsters Stiftsmuseum. 1971. 13 løse blade i mappe (Landbruget omkring år 1800, 2).
- Larsen, Otto: Bondelivsskildringer fra Nordøstlolland. LFÅ, 1949, s. 52-72, ill.
- Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede. Efter optegnelser af J. Jørgensen m.fl. Udg. af Henrik Ussing. 1937. 199 s., ill.
- Madsen, Jacob: Møller- og bagerfagets vilkår på de gamle vindmøllers tid. Erindringer fra Nr. Alslev mølle. LFÅ, 1955, s. 34-45, ill.
- Mandens hverdag. Udg. af Lolland-Falsters Stiftsmuseum. 1971. 12 løse blade i mappe. (Landbruget omkring år 1800, 1).
- Miskow, Johan: Sindier og romanier. Med særligt henblik på Lolland-Falster. LFÅ, 1920, s. 114-20, ill.
- Sigøjnere.
- Nielsen, Carl: Landsbysmedens kaar paa Falster i tidligere tid. Ved August F. Schmidt. LFÅ, 1931, s. 129-34, ill.
- Nielsen, Otto: Bysmeden. LFÅ, 1937, s. 113-14. Frederik Jensen, Sønderby på Femø (1871).
- Nielsen, R.K.: Da jeg tjente tækkemand i Soesmarke. LFÅ, 1975, s. 19-22, ill.
- Petersen, J.: Af fåret får man tælle — og af tælle gør man lys. Kulturelt, årg. 1983, s. 18-19, ill.
- Petersen, J.: Uldens vej til rokken. Kulturelt, årg. 4, 1983, s. 33-34, ill.
- Petersen, P.: Træk af lollandsk landboliv i fæstetidens dage. LFÅ, 1913, s. 32-44, ill.
- Pilemand, Arnold: Livet på en stor avlsgård i mine unge dage. LFÅ, 1975, s. 25-30, ill.
- Højbygård ca. 1914.
- Optrykt efter: Næsgaardbogen, 1973, s. 68-73.
- (Rasmussen, Lars): Barnets hverdag. Ved Ove Nielsen og Mads Holm. Udg. af Museum Maribo (= Lolland-Falsters Stiftsmuseum) og Amtscentralen i Maribo. 1979. (Landbruget omkring år 1800, 3).
- Mappe, indeholdende 7 hæfter med følgende titler: Hjem. Barndom. Dreng. Bytur. Skolen. Konfirmation. — Kommenterede uddrag af: (Rasmussen, Lars): Livet i Klokkergården.
- (Rasmussen, Lars): Livet i Klokkergården. Gamelt falstersk bondeliv efter Lars Rasmussens skildring. Ved Frederik Lange Grundtvig. 2. udg. 1981. 357 s., ill., litt.
1. udg. 1909. 287 s. — Udvidet med en kommentardel ved Else-Marie Boyhus, Chr. Lisse og Erik Høvring Pedersen.
- Ringsing, Chr.: Gadekov og gadestævne. LFÅ, 1928, s. 76-82, ill.
- Foredrag ved møde om Nagelsti gadestævne.
- Snedker, Kjeld: Fødselsminder. Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Årsskrift, 1961, s. 5-18, ill.
- Strange, Helene: De gamle stuehuse og deres indretning. Husmanden, årg. 38, 1940, s. 343-45.
- Strange, Helene: De gamle udskiftningsgaarde. Husmanden, årg. 38, 1940, s. 325-27.
- Strange, Helene: I mødrenes spor. Nordfalsterske kvinders arbejde gennem halvandet hundrede aar. Udg. af J.S. Møller. 1945. 207 s. litt., bibliografi. (Danmarks Folkeminder, 54).
- Stub, Jens C.J.: Hjemmebrygning i ældre tid. LFÅ, 1928, s. 55-61, ill.
- Thue, Karen: Træk fra Gedesby omkring 1860. Ved Carl Østen. LFÅ, 1948, s. 563-65.
- Toxværd, Karen: Den gamle degn. LFÅ, 1932, s. 171-73.
- Toxværd, Karen: Herremandens dyr. LFÅ, 1931, s. 150-51.
- (Toxværd, Karen): Karen Toxværds optegnelser fra Sydfalster. Ved Aug. F. Schmidt. 1964. 194 s., ill., litt.
- Særtryk af LFÅ, 1964, s. 6-194.
- Toxværd, Karen: Landevejsfolkene. LFÅ, 1930, s. 67-70.
- Om de omvandrende handelsfolk.
- Truelsen, Helga: Dagligt liv på Nordfalster 1847-1922. Lokalhistorisk Arkiv for Nørre-Alslev Kommune. Årsskrift, 1982, s. 107-09.
- Efter Anders Poulsens erindringer.
- Wiingaard, Georg: Dem fra Lolland. Bd. 1-3. 1980, 1954, 1964.
- Bd. 1: Fotografisk optryk, 1980. 215 s.
- Bd. 2: Ny samling. 1954. 145 s.
- Bd. 3: Sidste samling. 1964. 181 s.
- Wolsing, Jens: Frængulvet. LFÅ, 1942, s. 150.
- Wolsing, Jens: Kransen over kirkestolen. LFÅ, 1931, s. 152-53.
- Østen, Carl: Har du skudsmålsbogen i orden? LFÅ, 1959, s. 222-28.
- Østen, Carl: Hvad de gamle fortalte om fortids dage på Sydfalster. 1964. 125 s., ill.

Forfattere

Claus Bjørn, mag.art., lektor ved Københavns Universitet.

Else-Marie Boyhus, mag.art., museumsinspektør, Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Bente Kaspersen, overbibliotekar, Stiftsbiblioteket, Maribo

Ingrid Markussen, mag.art., lektor ved Institut for dansk skolehistorie, Danmarks Lærerhøjskole.

Holger Rasmussen, dr. phil., fhv. overinspektør, Dansk Folkemuseum.

Niels Chr. Rasmussen, bibliotekar, Centralbiblioteket, Nykøbing F.

Sven Thorsen, lærer, naturformidler Storstrøms amt, Landskabskontoret.

Lolland-Falster i bogverdenen

Af *Verner Hansen*

Historien om en stor cirkusdame

»Benneweis — Cirkusfamiliens historie«, som Politikens forlag udsendte som en meget smuk bog med mange billeder, handler ikke mindst om en kvinde. Det var Irene Benneweis, der i høj grad var med til at føre det kendte cirkus frem fra små og fattige forhold til Danmarks største og flotteste.

»Den store cirkusdronning« var født i Nakskov i 1891. Hun fik tidligt forbindelse med de omrej-sende cirkus, som kom til byen. Først rejste Irene med cirkus Daucke, men fra 1910 blev det cirkus Benneweis. Hun blev i 1915 gift med direktøren, Ferdinand Benneweis, og om vinteren rejste de rundt i provinsen og viste stumfilm, hvis handling Irene forklarede. I 1916 kom der en 5-årig, der hed Eli, og han blev optaget som plejebarn. Efter Ferdinands død blev det Irene og Eli, der i stærkt fællesskab førte cirkus frem til sin stærke position. Irene døde i 1970 og efterlod mindet om en kvinde med hertevarme og menneskelighed.

Opdagelsesrejsende blev opdaget

Godsarkiver kan indeholde mange vigtige ting. Det opdagede bibliotekar Peter Jessen, Søborg, i Oreby-Berritsgaards arkiver, der befinder sig i Landsarkivet. Han fandt en række hidtil ukendte oplysninger om en opdagelsesrejsende, Morten Wormskjold, der blandt andet kom til Grønland og også rejste rundt om jorden. Papirerne er sikkert havnet på Lolland, fordi en søster var gift med en broder til den daværende ejer af Oreby-Berritsgaard.

Peter Jensen har ud fra sin opdagelse skrevet en 60 sider stor bog, der fortæller om den opdagelsesrejse, der altså på en måde også blev opdaget...

Irene Benneweis, da hun i 1899 debuterede som linedanser. Billedet blev optaget af Anton Rasmussen, Stubbekøbing.

Smukt årsskrift fra kunstmuseum

Lolland-Falsters kunstmuseum i Maribo har hidtil haft årsskrift sammen med stiftsmuseet, men dette er nu ophørt. Kunstmuseet har for første gang udgivet årsskrift for 1987, og det er i en meget smuk udførelse, og også med smukke farvebilleder.

Henrik Hertig skriver om »Olaf Rude på papiret«, og der gives en oversigt over arbejder på dette område. Palle Mørch fortæller historien om bjørnebrønden i Nykøbing.

Årsskriftet bringer også beretning og en regnskabsopgørelse.

Amtets middelalderlige købstæder

En plancheudstilling, som blev produceret af Næstved museum for Storstrømsamtets museumsråd, gav anledning til udsendelse af et hæfte om »Middelalderens købstæder i Storstrøms Amt«.

Hæftet, der er i stort format med mange billeder og tegninger, koster kun 40 kr.

Ingrid Nielsen har skrevet den korte og rammenende tekst, der fortæller om forholdene fra konge og borg over handel, lov og orden, huse og gader, kirkens magt samt sygdom og armod. Og så er der både muntre og triste oplysninger om livet, som det var dengang.

Oldtidsminderne omkring Pederstrup

Omkring stavnsbåndsjubilæet udsendte Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo en lille og pæn bog om »Pederstrup oldtidsminder«.

Christian Ditlev Frederik Reventlow interesserede sig også for oldtidsminder, og lektor Klaus Ebbesen fortæller i bogen herom. De enkelte oldtidsminder bliver også omtalt med tilhørende billeder og tegninger.

Et par af stiftsmuseets kendte og dygtige folk, Karen Løkkegaard Poulsen og Ove H. Nielsen har sørget for redaktion, billedtekster og tilrettelæggelse.

Meget om Næsgaard

Næsgaardbogen 1987 har det sædvanlige smukke udseende og et alsidigt indhold.

Der gives mange oplysninger om undervisningen, om landbruget og elevforeningen »Gamle Næsgardianere«, der udsender bogen, så tidligere elever kan holde kontakten med deres gamle skole.

Dejlig billedkrønike om Nykøbing F.

Nykøbing F. vil til næste år fejre et 700 års jubilæum. Bortset fra, at der er lidt delte meninger om årstallet, så har jubilæet givet anledning til en dejlig billedkrønike om landsdelens »hovedstad« ved Guldborgsund.

Palle Mørch, der er en virkelig kender af sin by, har stået for bogen, som er i et meget stort format på næsten hundrede sider.

Der er masser af billeder at kigge på, og ikke mindst for mennesker fra Nykøbing og omegn vil det være et dejligt studium. Tilmed koster den store bog kun 98 kr., hvad der må siges at være billigt for et så stort værk.

God læsning om Sydlolland

Rødby lokalhistoriske arkivs årsskrift for 1988 går fint ind i rækken af de tidligere.

Hans Ivar Bentsen, der er redaktør af årsskriftet, slider også bravt for at skabe læsning, som er interessant for alle på Sydlolland.

Af det alsidige indhold kan nævnes, at Frederik Grejsen fortæller erindringer om Rødby. Christian Løye har samlet en række hidtil ikke almindeligt kendte oplysninger om søslaget i Femern bælt. Proprietær fortæller om den kendte gård Dansted, gdr. Ib Andersen om sin tidligste barndom og en husmandskone, Sonja Jørgensen, beretter om vilkårene for statshusmændene i de første strenge år.

En kommunes skolearkivalier

Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm har udsendt et hæfte på 28 sider om Ravnsborg kommunes skolearkivalier.

Der er registreret, hvad der findes af arkivalier om de skoler, der siden sammenlægningen i 1970 har hørt under Ravnsborg kommune.

Husbond og tyende

I tidsskriftet »Fortid og Nutid«, der udgives af Dansk historisk Fællesforening, findes der i hæfte nr. 2 i 1988 en artikel om »Husbond og tyende«.

Artiklens forfatter, Peter Bøge, har skrevet et speciale om forholdet mellem husbond og tyende på landet i det 19. århundrede, og blandt andet hentet materialet fra Lolland.

En række konflikter mellem husbond og tyende bliver nærmere belyst, og det er ikke kedelig læsning.

Da der sejledes med ege

I det kendte historiske tidsskrift »Skalk«s nr. 5 har arkæolog Peter Vemming Hansen, Falsters Minder, Nykøbing, skrevet en artikel om ege.

Udhulede egestammer har langt tilbage været brugt til sejlads, men ikke mindst på Hasselø har den slags både også været anvendt op i forrige århundrede, blandt andet til transport af kreaturer over til de mindre øer i Guldborgsund.

Peter Vemming Hansen fortæller om de ikke få erfaringer, der blev gjort ved at fremstille en Hasselø-ege i kopi.

Dejlige Gedser-tegninger

Det kendte »Lolland-Falsters Erhvervsforlag« i Marrebæk udsendte i december 1987 en bog med »Gedser-tegninger« af Ellen Valentin. Tegningerne har i et meget stort antal været bragt i »Sydfalster-Nyt«.

De dejlige tegninger gør sig godt sammen med en kort og meget oplysende tekst af redaktør Dan Olesen.

Hæftet er blevet til en virkelig god Sydfalster-historie, som mange vil have glæde af.

Små og gode erindringsbøger

I forbindelse med, at Lolland-Falsters Stiftsmuseum arbejdede med det store projekt om Nakskovs historie 1900-1940, udkom der nogle små hæfter, hvor mennesker fortalte om deres erindringer. Det er blevet til følgende:

1. Bydreng, mælkedreng, skoledreng. 2. Fattig, men nøjsom. 3. Marius og mig. 4. En ikke helt almindelig pige. 5. Barn og ung i den rødeste by.

Erindringerne er fortalt med jævne ord, og det er blevet til et godt billede af, hvorledes de jævne livsvilkår var i Nakskov og opland.

Arkivernes virksomhed

Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Storstrøms amt udgiver et lille årligt hæfte »Strømmen«.

Heri fortælles der om sammenslutningens arbejde, og desuden er der beretning om de forskellige arkiver.

»Strømmen« for 1987 er bemærkelsesværdigt ved, at der er meddelelser fra alle arkiverne, 28 ialt.

Store værker om Falster

»Kulturhistorisk håndbog for Falster« er et vældigt værk. Der er fire store og tykke bind, et for hver af øens kommuner.

Udgivelsen er forestået af Københavns universitets Historiske Institut og Lokalhistorisk Afdeling og med støtte af amtsmuseumsrådet og de pågældende kommuner.

Karl-Erik Frandsen har på en udmærket måde stået for det store arbejde med redaktionen.

De store værker er ikke lokalhistorisk »underholdningslæsning«, men håndbøger, der indeholder bunker af faktiske oplysninger til gavn for alle, som arbejder med lokalhistorisk forskning.

Kvinden bag Helene Strange

Litteraturhistorikeren Inge-Lise Hjørdt-Vetlesen har lagt et stort arbejde i at skrive en bog om den kendte hjemstavnsforfatterinde Helene Strange.

Bogen, som er på 224 sider, er udgivet på Odense Universitetsforlag, og den hedder »En skrivende bondepige — På sporet af kvinden i Helene Stranges liv og værk«.

Inge-Lise Hjørdt-Vetlesen har ud fra Helene Stranges værker foretaget en analyse af kvinden bag Helene Strange. For den, som har kendt Helene Strange, kan en del af betragtningerne nok virke lidt teoretiske.

Det kan ligesom virke lidt irriterende, at hjemstavnsforfatterinden en del steder i bogen benævnes som »Strange«. På Falster var hun nu først »Helene«. De to navnebetegnelser burde være bragt sammen ...

Lokalhistorie i stiftsbog

Lolland-Falsters Stiftsbog 1987 fremtræder som noget nyt med, at kunstneren, Bodil Kaalund, til for- og bagside har tegnet et par meget smukke farvetegninger med bibelske motiver.

I Stiftsbogen, der fremtræder med en omhyggelig redaktion af Tove Meyer Hægstad, Fejø, er der af lokalhistoriske bidrag, at forstanderen, Jens Bøggild, fortæller om »Fuglsangs herligheder«. Sognepræst Arne Hægstad, Fejø, fremdrager nogle interessante træk vedrørende Christian Ditlev Frederik Reventlow. Hægstad har også en artikel om den lollandske salmedigter Rasmus Hansen Reravius, der 1577-82 var sognepræst i Rødby og Ringsebølle.

Sognepræst Gregers Høeg skriver om Saksøbing kirkes tårn og spir.

Fremragende bog om L.-F.

Færdiggørelsen af Guldborgsundstunnelen bevirkede, at der blev udsendt en bog »Lolland-Falster —midt imellem«.

Bogen, der ligger i et smukt farveudstyr, blev udgivet af Vejdirektoratet, Storstrøms amt, Nørre Alslev og Saksøbing kommuner.

Udgiverne sørgede desværre ikke for, at denne fremragende bog fik en ordentlig omtale, så befolkningen blev klar over dens eksistens.

Museumsinspektør Else-Marie Boyhus har med sin kendte dygtighed redigeret bogen, så den er virkelig interessant og læseværdig. I en række korte artikler præsenteres en række forhold, som har præget landsdelen. Else-Marie Boyhus har selv skrevet en del af artiklerne, men blandt andet har museumsarkæolog Karen Løkkegaard Poulsen også ydet gode bidrag.

Civilingeniør Torben Monrad skriver om det tekniske vedrørende tunnelen, og amtsborgmester Poul Christensen har nogle »Perspektiver«.

Den indholdsrige og smukke bog kan købes hos boghandlerne.

Resens atlas i en fin bearbejdelse

Maribos tidligere rektor, Henrik Hertig, har præsteret et meget stort og imponerende arbejde med at bearbejde Peder Hansen Resens Atlas Danicus for Lolland-Falster, Langeland, Tåsinge, Ærø og Als.

Det er på Odense Universitetsforlag blevet til en bog på ca. 180 sider plus et større antal plancher for alle byerne.

Resens Atlas Danicus blev skrevet på latin og var trykklar i begyndelsen af 1680'erne, men blev aldrig udgivet. Materialet blev mere eller mindre brugt til topografiske arbejder, som kom gennem årene.

Det er en begivenhed, at Henrik Hertig har brugt flere års arbejde på at bearbejde stoffet, så bogen kunne komme til at foreligge.

Det er et værk, som vil have værdi til sene tider og blive vurderet efter fortjeneste.

Roebanernes historie

Forvalter Erik Clausen, der i mange år var ansat ved Holeby og Saksøbing sukkerfabrikker, interesserede sig meget for roebanerne. Inden sin død nåede Clausen med støtte af Maribo kommune at få udsendt et hæfte, hvori han fortæller om roebanernes historie.

Stubbekøbings apothek i 175 år

Årsskriftet 1988 fra Stubbekøbings lokalhistoriske arkiv er for 1988 blevet særligt omfangsrigt med sine 92 sider.

Indholdet er også udmærket og alsidigt og blandt andet kan nævnes, at der berettes om byens apothek i 175 år. Der er også træk om havnens historie, og en artikel skildrer opfinderen af højttaleren, Peter L. Jensen, der stammede fra området. Endnu flere andre artikler er af god kvalitet.

Aktivt museums 75 år

I en bog på godt 100 sider blev der fortalt om, at museet Falsters Minder i Nykøbing havde bestået i 75 år.

Liselotte Mygh i hvis »regeringstid« museet har placeret sig med en stærk position, der har givet megen og fortjent anerkendelse, fortæller om museet i de 75 år. Desuden er der en række andre bidragydere, som belyser forskellige sider af det aktive museums virksomhed.

Billedsiden er også i bedste orden, så det er blevet til en god beretning om 75 års museumsarbejde.

Et vandværk i 50 år

I det lokale samfund repræsenterer vandværkerne en folkelig indsats for at løse en vigtig forsyningsopgave. Vandværkerne eksisterer de fleste steder endnu og drives i fællesskab af beboerne.

Andelsselskabet Keldernæs vandværk på Nordlolland har haft 50 års jubilæum. I den anledning blev udsendt et jubilæumshæfte i et beskedent udstyr, men journalist Anne Larsen sørgede for, at der blev et interessant indhold om oprettelse, drift, begivenheder og dem, der gennem årene arbejdede med vandværkets sag.

Saksøbing bryggerihistorie

Samlleringen, som er tidsskrift for bryggesouvenir og bryggerihistorie udgiver et lille beskedent tidsskrift, der også indeholder noget om lokale bryggeriforhold.

I nr. 8 fra oktober 1987 findes et par artikler om »Øl og sodavand i Saksøbing«, og Helge Clausen og Svend Kristoffersen har hertil fremskaffet hidtil ikke kendte oplysninger.

Enestående bøger om Falsters flora

Lærer Evald Larsen, Ringsted, har udført et helt fantastisk arbejde med hensyn til at indsamle og registrere Falsters flora. Dette emne har han arbejdet med i over 50 år, og samlingen er enestående. Det 6. hæfte om Falsters flora er udsendt af Naturhistorisk forening for Lolland-Falster, og prisen er 90 kr. for den 72 sider store beskrivelse. Evald Larsens store herbarium blev i 1985 skænket til Næsgaard agerbrugsskole.

Fuglsangs smukke havebrochure

Fuglsang have, der står åbent for besøg, er dejlig at besøge med mange sjældne træer og buske. Der er her bevaret en fornem gammel havekultur, som Det Classenske Fideicommis hæger meget om og bevarer. En brochure om Fuglsang have er blevet nyudgivet ved overgartner Ernst M. Kristensen. Havens træer og buske er blevet beskrevet med både danske og latinske navne. I brochuren, der er på 16 sider, har havebrugskonsulent Jørgen Holm taget nogle smukke farvefotografier.

Fugleflugtslinien gennem tiderne

Fugleflugtsliniens 25 års jubilæum gav anledning til, at der af Lamberths Forlag I/S blev udsendt en bog »Fugleflugtslinien gennem tiderne«.

Den er i et stort og smukt format på ca. 150 sider fint indbundet, og med masser af billeder.

De to forfattere Paul Bell og Mogens Nørgaard Olesen har haft et stort arbejde i at skabe en meget alsidig bog, der behandler de mange bestræbelser, der gik forud for virkeliggørelsen af det store trafikprojekt. Der er således omtale af de forskellige færgeforbindelser, der i årenes løb har været mellem Lolland-Falster og Tyskland.

Det er i det hele taget en god bog om et vigtigt kapitel i landsdelens historie.

To kirkers altertavler

I Nationalmuseets Arbejdsmark 1987 gemmer sig under titlen »Nationalmuseet og kirker« en redegørelse af Erik Skov, Karl Søndergaard og Jan Castella om de senmiddelalderlige altertavler i Brarup og Vålse kirker. Restaureringen af dem gennemgås, og Erik Skov skriver udtømmende og tankevækkende om deres historie. Artiklen er rigt illustreret med fremragende sort/hvide og farvebilleder.

Dejlig bog om Lolland-Falster

Gyldendals Forlag føler en naturlig forpligtelse til, at der med mellemrum udsendes en Danmarksbeskrivelse.

I 1972 kom der i »Gyldendals Egnsbeskrivelse« et bind om Lolland-Falster og Møn. Dette bind blev skrevet af et større antal medarbejdere. Et andet system er blevet brugt, når der i 10-binds værket om »Danmark« er kommet en bog om Lolland-Falster og Møn. Her har man nemlig valgt at lade en enkelt forfatter stå for hele bogen, som er på ca. 300 sider. Valget er faldet på Frederik Raben-Levetzau fra Ålholm, og han skriver meget underholdende og læseværdigt om steder, natur og kultur, begivenheder og personer. Det vil altid være et personligt skøn om, hvad der undlades og hvad der tages med, men som helhed har Frederik Raben-Levetzau truffet et heldigt valg.

Der er i bogen mange billeder, både gamle og nye motiver, og adskillige i smukke farver. Desuden findes udsnit af geodætiske kort samt fine tegninger af planter og fugle. En artikel fortæller mere specielt om geologi og landskabsudvikling, og et leksikalt register fortæller ikke mindst om kirker og herregårde.

Det må i det hele taget betegnes som en dejlig bog om Lolland-Falster, egnet til både selv at købe eller give som en gave.

Marielyst vandværk i 50 år

Det store og stærkt voksende Marielyst sommerhusområde stillede store krav til en vandforsyning. Dette fortælles der meget om i et hæfte på 32 sider, der blev udgivet i anledning af, at Marielyst vandværk havde et 50 års jubilæum.

Det er ikke en lang og kedelig beretning, men kortere artikler og mange billeder.

Redaktør Dan Olesen har i høj grad bidraget til, at det blev et levende og underholdende skrift.

Rundt på Nordfalster

Årbogen 1988 for Nørre Alslev kommunes lokalhistoriske arkiv, er som sædvanlig stor, på godt 100 sider, og med mange forskellige artikler om nordfalsterske forhold.

I »Topografisk lokalhistorie« kommer man vidt omkring både hvad angår lokalhistorie og med hensyn til begivenheder, skoler og slægter. Der er også et par lokalhistoriske erindringer og en liste over Nordfalsters lokalhistorie.

Charmerende højskoleskrift

Lollands Højskoles årsskrift 1987 virker meget charmerende, fordi tidligere tiders lange artikler er væk.

Der er en række korte bidrag, hvor man kommer rundt om en række sider af livet på den gamle højskole, der stadig søger at forny sig. Højskolen trives heldigvis også så godt, at der skal foretages en lokalemæssig udvidelse.

Forstander, lærere og elever yder gode og læseværdige indlæg, men også en værdifuld person i det daglige, nemlig pedellen, fortæller også om sit arbejde.

Billeder og tegninger er med til at skabe en udmærket hilsen fra højskolen.

Fin præstation af Nakskovs seniorer

Aktive Seniorborgere i Nakskov har vist et udmærket eksempel på, hvad ældre kan præstere.

En arbejdsgruppe har samlet en række oplysninger og fået udsendt en udmærket bog om »Idræt i Nakskov«. Bogen, som er i et stort format med ca. 120 sider, belyser i tekst og mange billeder om, hvilke idrætsforeninger der har været etableret i Nakskov — og det er mange.

Udgivelsen har naturligvis fået støtte fra mange sider, og den er en opfordring til ældre andre steder om at gå hen og gøre ligeså ved at finde et passende emne. Ældre er nemlig særlig gode til at beskæftige sig med lokalhistorie — som de ofte selv har oplevet.

Relikvier i Maribo-kirke

»Sankt Birgitte Kirkes relikvier« hedder en artikel, som findes i årbogen »Folk og Kultur 1987«, der udgives af foreningen Danmarks Folkeminder.

Artiklen er sammen med den katolske sognepræst i Maribo, Eugenius Legut, skrevet af museumsinspektør George Nellemann, der i bøger og artikler har skrevet om de polske roearbejdere på Lolland-Falster.

Relikvier er hellige ting, som hører til i de katolske kirker. Den katolske kirke i Maribo blev indviet i 1897, og den har et betydeligt antal relikvier, som nærmere omtales, og der er blandt andet smådele og knogler af den hellige Birgitte. Hun døde i Rom, som hun besøgte for at få paven til at godkende den orden, hun ville oprette, og hvoraf Maribo fik et kloster.

Skatten i lerkar

Krumsøarkivets årsskrift fremtræder altid med et meget vægtigt indhold, og det gælder også det sidste for 1988.

Arkivets leder, Hans Andersen, har samlet mange oplysninger til en stor artikel om »Skatten i lerkar«. Det drejer sig om pastor Otto Larsen, der havde embede i Øster Ulslev-Godsted sogn. Otto Larsen havde blandt andet i bogen »Skatten i lerkar« fremsat nogle betragtninger, der vakte vældigt røre, særlig i kirkelige kredse, og han blev betegnet som en »kætterpræst«. Otto Larsen var en flink og venlig mand, der passede sit præsteembede, som det skulle. Kirkeministeriet ville ikke ligefrem afskedige Otto Larsen, men så nedlagde man pastoratet, så han kunne få ventepenge i fem år og uddanne sig til noget andet, hvilket blev indenfor biblioteksvæsenet.

I årsskriftet, der er forsynet med mange billeder, er der også en artikel, hvor Erling Juul Andreassen fortæller om V. Ulslev forsamlingshus i anledning af et 75 års jubilium.

Nakskovs ansigt

Nakskov kommunale parkvæsen kunne notere et 75 års jubilæum som et særligt kommunalt væsen.

Det gav anledning til, at der udsendtes et smukt hæfte, »Byens ansigt« på 16 sider og med en del billeder af smukke partier og involverede mennesker.

Fhv. borgmester Carl Emil Hansen, der har et meget indgående kendskab til sin bys forhold, stod med sin gode journalistiske sans for at samle og bearbejde stoffet, så det fremtræder læseværdigt og indholdsrigt.

Om pilehegn og risgærder

Naturformidler Sven Thorsen fra Storstrømsamtets landskabskontor i Nykøbing gør et meget prisværdigt arbejde for at skabe interesse for pilehegn og risgærder, som skaber en afveksling i det lolland-falsterske landskab, der ellers kan komme til at virke lidt ens og kedeligt.

I et hæfte »Pilehegn og risgærder«, der blev udsendt i anledning af stavnsbåndsjubilæet, bringes et uddrag med billeder og tegninger af optegnelser, som gdr. Chr. Rasmussen, Horselundgård i Rå skrev omkring år 1900.

Amtscentralen i Maribo har stået for udgivelsen, som kun koster 15 kr.

Kunstnere og kunst

Storstrømsamtet udgiver mange publikationer. Deres udgivelse publiceres for lidt, og det på mange måder vigtige materiale når desværre alt for lidt ud til befolkningen.

Et 100 sider stort hæfte er om »Billedkunstnere i Storstrøms amt« giver personlige oplysninger om kunstnere, og det har nok været lidt svært at afgøre, hvem der skulle med. Hæftet giver også oplysninger om gallerier, kunstmuseer og andre ting indenfor begrebet.

Farvestrålende stormflods- tegninger

Den store stormflod i 1872 er stadig et emne for udgivelser. Tegneren Svend Otto S. har nu på Gyldendal fået udgivet en børnebog i et stort format. De store farvestrålende tegninger i bogen, som koster 128 kr., er meget levende med mange enkeltheder. Den dramatiske historie omkring stormfloden er fortalt oplevet af et søskendepar, og det virker som en naturlig skildring.

Folkesagn i gode tegninger

Grethe Bull Sarning har udfoldet en prisværdig indsats med hensyn til at samle og tegne til »Folkesagn i tekst og billed fra Nørre Herred m.v.«.

Det femte hæfte er udsendt af forlaget »I stalden« ved Nybølle strand, og det giver som de tidligere udtryk for sære mennesker, overtro, sæder og skikke.

Mennesker omkring en gade

Kulturmindeforeningen i Nykøbing har i samarbejde med Sparekassen SDS og museet Falsters Minder beriget lokalhistorien med en række vældig gode bøger, hvis tema har været »Mennesker omkring« — og emnerne er virkelig kommet langt omkring.

Chefredaktør Palle Brandt har vist sig som en fortræffelig lokalhistorisk skribent, og bøgerne har et fint billedudvalg.

Den sidste bog hed »Mennesker omkring en gade«, og foruden træk af Nykøbings historie er det Slotsgade og Langgade, hvis mennesker og forhold bliver levendegjort.

Gamle billeder fortæller

Gamle billeder er altid morsomme at studere, og de fortæller en meget vigtig lokalhistorie.

Ketty Lykke Jensen har med heldig hånd samlet »Billeder fra Nørre Alslev kommune« og præsenteret dem i et antal af ca. 100. Der er lagt vægt på i så høj grad som muligt at give billederne årstal, og at komme hele kommunen rundt.

Bogen, som er på 42 sider, er udsendt af Schleyers forlag på Nordfalster.

25 års skolevæsen på Sydfalster

Østersøskolens 25 års jubilæum fremkaldte et festskrift på 80-90 sider.

En række personer, der har haft med skolevæsenet at gøre, fortæller om deres oplevelser, og der er også mange billeder med.

Skriftet fortæller i høj grad om, hvorledes skolevæsenet udviklede sig i mange landområder.

Fem små skoler på Sydfalster blev nedlagt til fordel for den store Østersøskole, hvor kræfterne kunne samles til fordel for områdets børn.

Storstrømsbroens 50 års jubilæum

»Historien bag Storstrømsbroen« blev udgivet i anledning af broens 50 års jubilæum.

Hæftet, der blev udgivet af Jernbanemuseets Venner og Dansk Jernbane-klub, som blandt andet driver museumsbanen Maribo-Bandholm, er ikke stort, men meget indholdsrigt. Både tekst og billeder giver et indtryk af, hvordan forholdene var før broens anlæggelse, og hvad der skete, da den kom.

Mad og drikke

Lolland-Falsters Stiftsmuseums årsskrift for 1988 fremtræder i et betydeligt større omfang og meget smukkere udstyr end tidligere.

I årsskriftet har museumsinspektør Else-Marie Boyhus en større artikel om »Mad og drikke«, som det var i landboreformernes bondegård. Der er mange interessante og nye oplysninger om produkterne, der blev brugt, om drikkevarer, køkkenets indretning, måltiderne, en køkkensedel fra en lollandsk gård, og en omtale af de enkelte retter, som blev brugt.

Da Rødby fik el

En række kommunale elværker opstod ind i dette århundrede og var et stort fremskridt i forhold til de gamle gasværker.

Rødby fik også et kommunalt elværk, og det var i 1913. Dette værk havde som andre betydelige besværligheder under de to verdenskrige.

I et jubilæumsskrift i anledning af de 75 år fortælles om starten, der var lidt usædvanlig, idet Rødby straks fik et vekselstrømsværk og ikke et jævnstrømsværk, som mange andre steder.

Den senere overgang er også skildret, og den lille jubilæumsbog fremtræder pænt med mange billeder.

50 års idræt i Errindlev

Der er af gymnastik- og idrætsforeninger ude i sognene udført et betydeligt arbejde, der har været til gavn og glæde for de unge.

Det har også været tilfældet i Errindlev, hvor foreningen har kunnet fejre 50 års jubilæum. Dette medfører et lille jubilæumsskrift, hvor der i tekst og billeder fortælles om et godt lokalt arbejde.

Omkring stavnsbåndets ophævelse

Lollands Bank følger traditionen med hensyn til, at omslaget for beretning og regnskab skal være helliget lokalhistorie. 1987 drejede det sig naturligt om 200-året for stavnsbåndets jubilæum. Der fortælles kort og konkret om, hvorfor stavnsbåndet blev indført, hvordan reformerne kom, og hvad de betød. Et par smukke farvebilleder illustrerer artiklen.

Husmandshusmor i 50 år

Lolland-Fasters familiebrugs husholdningsudvalg havde i 1987 bestået i 50 år.

Dette blev blandt andet markeret med udsendelse af en lille bog på et halvt hundrede sider.

»Husmandshusmor på Lolland-Falster i halvtreds år« hedder bogen, som den kendte redaktør Dan Olesen har fået en god og underholdende historie ud af, både i tekst, billeder og tegninger.

To personer i husmændenes husholdningsarbejde har i særlig grad været kendt udadtil. Det var den mangeårige og energiske konsulent Cecilie Hansen, og den nuværende formand, Dagny Kristensen.

Lolland-Falsters museer

Stor ombygning på hovedmuseet i Maribo

Året 1987 har for Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo været præget af ombygningen på hovedmuseet: fornyelse af taget, indskud af ny etageadskillelse og indretning af samlingsrum, toiletter og garderobe i stueetagen. Licitation den 27. februar. Byggestart 1. april. Afleveringsforretning den 25. juni.

UNDERSØGELSER OG REGISTRERING

Arkæologi

Det har været et travlt år. Den stigning, der har været i anlægsvirksomheden, har medført øget forstyrrelse af arkæologiske levn, og dermed skabt større travlhed på museet end sædvanligt, idet der har været flere undersøgelser i byerne og i forbindelse med grusgravning, og fordi efterårets vejrlig drillede, så udgravningsaktiviteten på det dyrkede land kom sent i gang; også dette skabte pressede arbejdsforhold.

Større udgravninger

Afsluttende udgravning på urnegravpladsen fra ældre jernalder, *Bakkegården, Listrup, Stubbe-købing kommune*, hvorved pladsens afgrænsning nåedes mod syd og vest. Samtidig er de urner, som udgravningen i 1985 bragte for dagen, blevet udgravet på museet. — Forud for et boligbyggeri i Brødregade 16, Maribo, undersøgtes grunden: levnene af *Birgittinerklosterets Beginehus* kom for dagen og udgravedes. Undersøgelsen er publiceret i Lolland-Falsters Stiftsmuseums Årsskrift 1987. — Prøvegravning, fulgt af større udgravning af den overpløjede *jættestuetomt ved Svendekildegård, St. Musse, Nysted kommune*. Viden om højens opbygning, kammer og gangs udformning blev resultatet, samt mange fund fra kammerets gulv og offerlag ved højens fod. De belyser anlæggets brug i bondestenalderen. Daglig leder for den sidste del af undersøgelsen var stud. mag. Jens Nyberg; den første del tog undertegnede sig af. — Ved *Domkirken i Maribo* blev museet kastet hovedkuls ind i en undersøgelse. Levn af Birgittinerklosteret findes jorddækket på begge sider af kirken. Arealet er fredet. Anledning til undersøgelsen var udskiftning af over-

fladebelægning og rør. Museets opgave var overvågning/undersøgelse, og det indgik som led i anlægsarbejdets projektering. I 1987 arbejdedes syd for kirken. Leder af de 2 undersøgelsesperioder, undersøgelsen foregik i, var mag. art. Hanne Dahlerup Koch og stud. mag. Jakob Tue Christensen. Arbejdet fortsætter i 1988.

Besigtigelser — mindre udgravninger

Ved *Vestre Landevej, Stokkemarke, Maribo kommune*, er undersøgt et kulturlag fra middelalder/renaissance, som ligger under et lergulv i en ikke længere eksisterende bygning, funderet på mosejord med flintafslag fra stenalder. — Middelalder-fund ved det gamle anløbssted ved *Tangmosen ved Hobyskov, Rudbjerg kommune*, samt en glasperle fra jernalder ved *Højgård, Hoby skov, samme kommune*, er registreret og modtaget til museet. — Nyere tids affaldslag besøgt ved *Maglemose, Holeby, Holeby kommune*. — Overfladefund fra gården *Klintehøj, Ravnsby bakker, Ravnsborg kommune*, modtaget som gave: Ertebøllekulturens redskaber fra kystområdet, bondestenalderens fra indlandet. — Kogestensgrube fra jernalder, der stod blottet i kystskrænten ved *Korsnakke, Ravnsborg kommune*, er undersøgt. — Privatsamling i *Tokkerup, Nysted kommune*, med oldsager fra jæger- men især bondestenalder er registreret; desuden fandtes lidt fra jernalder og tidlig middelalder. — I *Hydeskov, Saks-købing kommune* er registreret og fundanmeldt en velbevaret dysse, som i de sidste 100 år har været meldt savnet. — En stor lerformet grube, formodentlig en kalkbrændeovn fra middelalder, i kystskrænten syd for *Femø kirke, Ravnsborg kommune*, er opmålt og beskrevet.

Danfæ

Ældre stenalder, ravsmykke fra *Fælleseje tørve-mose, Slemminge, Saks-købing kommune*. — Flere jordfundne mønter er i perioden modtaget på museet og videresendt til Nationalmuseets møntsamling. — Hos ejeren af *Bruunsvang, Vesterborg, Højreby kommune*, er afhentet en knap 2 kg tung bronzehalsring fra sen bronzealder. Den blev

Danfæ fra Vesterborg var en af bronzehalsringene fra den sene bronzealder.

fundet for flere år siden, men først nu erkendt som værende af interesse for museet. Undersøgelse ved fundstedet påbegyndt. 2 fragmenterede halsringe, fundet på samme mark, modtog museet sidst på året, den ene er af nordisk form, den anden har paralleller i Mecklenburg. — Et bronzespænde fra vikingetid i »Urnesstil« med motivet hest og slange, fundet for 15 år siden i Østergade, Rødby, er afleveret til museet af finderens datter.

Danfæ videresendes til Nationalmuseet, hvorfra hovedparten uddeponeres.

Arkæologi og anlægsarbejde

Foranlediget af grusgravning: *Hobyvej 28, Rudbjerg kommune*, rekognoscering og prøvegravning. Levn af bosættelse fra bondestenalder fandtes i mulden. I søgegrøfterne flere gruber, bl.a. kogestensgruber og ildsted, formentlig jernalder. — *Hobyvej 30, Rudbjerg kommune*, mindre udgravning, hvor kanten af en boplads fra bronzealder indkredsedes. — *Sakskøbingvej 89, Musse, Nysted kommune*: rekognoscering. Her fandtes bearbejdet flint, -redskaber og potteskår fra stenalder. — Besøg ved anlægsarbejdet til det store *Centerbyggeri i Sakskøbing*, hvor undergrunden under den østlige del af husrækken syd for Torvet bortgravedes. Stedet er vigtigt for forståelsen af byens ældste historie. Museet havde i forbindelse med lokalplanforslaget henstillet til,

at en arkæologisk forundersøgelse blev indflettet som en del af byggemodningen. Med det korte varsel, museet fik, midt i den travleste udgravningstid, var det ikke muligt at foretage yderligere undersøgelse. — Vigtig viden kan være gået tabt for stedse.

Registrering på museet

En af de store motorvejs-gravninger fra 1982, Bannerup, Nr. Alslev kommune, er blevet endeligt registreret og indført i protokol. — Til skoleklasser: om stenalderen er der blevet udtaget stenredskaber fra museets samling. — Oldtidsudstillingen er blevet registreret, inden den blev pakket væk p. gr. af museets ombygning. — Fotoregistrering foretaget af samlingen af ildsten fra yngre jernalder.

Som vanligt er for kommunerne gennemset lokalplanforslag for at vurdere behovet for arkæologisk undersøgelse og så vidt muligt undgå uforudset arbejdsstandsning ved det lovbestemte nøddudgravningsarbejde. For amtskommunens råstofkontor er i samme hensigt gennemset forarbejder til tilladelse til råstofindvinding.

Nyere tid

Der er fortsat arbejdet med Nakskov 1900-1940. Første halvdel af manus 1900-1928 er skrevet. En jævn strøm af billeder indkommer til udstillingen, de affotograferes og registreres. — Ejendommen Havnegade 69 i Nakskov fotoregistreret. — Gennemfotografering af smedjen i Tilegade, Nakskov. — De Danske Sukkerfabrikkers landbrugsarkiver på Nøbbølgaard pakket og overdraget Landsarkivet. — Undersøgelser vedr. landboreformerne og landbrug på Lolland-Falster ca. 1780 til ca. 1914 foregår som forberedelse til stavnsbåndsjubilæet 1988. Den generelle litteratur gennemgås. Amtsbeskrivelserne 1803, 1844 og 1912 gennemarbejdet og sammenholdt med samtidig landøkonomisk litteratur. Indberetninger til Rentekammeret fra 1780erne gennemgås.

Bibliotekar Bente Lemmich indledte 14. sept. udarbejdelsen af et register til Lolland-Falsters historiske Samfunds årbøger 1913 ff. Gennemføres i samarbejde med Centralbiblioteket og Historisk Samfund for en §97a bevilling fra Arbejdsmarkedsnævnet.

Til udstillingen »bondens ting«, der åbner først i det nye år, er samlingerne af folkekunst gennemgået, ting er valgt ud og klargjort, og udstillingen er under opstilling.

BEVARING/KONSERVING

Klimamåling foretaget på Hovedmuseets loft og i Laden.

Stabilisering af skår fra urnerne ved Listrup er foretaget på museet. Desuden er sammensat skår og kardeledele med henblik på udstilling.

Projektets istandsættelsesarbejder

Den omfattende istandsættelse af lokomotivet er nu næsten færdig. Genstanden er samlet og monteret.

Som forberedelse til udstillingen i Stavnsbåndsjubilæumsåret: »Bondens ting«, er museumsgenstande rengjort og behandlet. Det gælder også vugger og sengemøbler. — Se i øvrigt under BYGNINGER, FRILANDSMUSEET, MUSEUMSPROJEKTET.

Konservering ved rekvireret arbejdskraft

På konserveringsværkstedet på Næstved Museum er konserveret del af en lædersko, fundet i brønd fra 17-1800-årene i Nørregade, Rødby, metalsager og to perler fra brandgravene fra jernaldergravpladsen Bakkegården, Listrup, Stubbe-købing kommune, genstande fra udgravningen af Beginehuset ved Birgittinerklosteret i Maribo, ravperler fra jættestuen ved Svendekildegård, Nysted kommune. Konserveringstekniker Karen Urth foretog i forbindelse med sidstnævnte feltkonservering i marken. — I øvrigt er der ligeledes fra Næstved Museum modtaget konsulenthjælp til mere elementære opgaver indenfor jordfundskonservering, som museets egne medarbejdere udfører.

Konservering i landskab

En gravhøj i Herritslev, Nysted kommune, er ved at falde ned, fordi der er gravet grus helt ind til højfod i ca. 300 graders omkreds. Rapport om tilstanden sendt til Skov- og Naturstyrelsen. Besigtigelser, bl.a. ved Fredningsnævnsmøde for at vurdere om og hvordan højen kan bevares for eftertiden. Sagen ikke afsluttet.

PLANLÆGNING

Arbejdet i Planstyrelsens arbejdsgruppe »projekt Lolland« fortsat. Museet yder en udstrakt rådgivnings-service for forskere, studerende, planlæggere, mediefolk m.m., som for tiden interesserer sig for Lolland og øgens erhvervsudvikling.

Else-Marie Boyhus: medlem af den arbejdsgruppe, som i løbet af vinteren har udarbejdet

programklæring og vedtægter for et kommende regionalt TV 2s repræsentantskab og støtteforening.

FORMIDLING

Udstillinger

Udstillingen i Nakskov. Tilskud på 40.000 kr. fra Planstyrelsen, ekstratilskud på 10.000 kr. fra Nakskov kommune samt det forventede stats-tilskud i henhold til museumslovens paragraf 12 stk. 3 (fra og med 1. jan. 1986) bruges til fortsat aflønning af de to konsulenter Inge Hedal og Torben Hansen. De arbejder med forskellige grupper i Nakskov.

Fået kopieret videofilmen »Nakskov-billeder 1935-45«.

Fået kopieret videofilmen »Rejs dig Emil Kock«.

Løbende fremstillet tekst og billeder til udstillingen.

Fremstillet skilt til fortovet.

12.-18. sept. udstilling af Nakskov malerier på biblioteket i Nakskov som led i projektet Nakskov 1900-1940. Besøgstal på en uge: 1.086.

10.2 udstilling af nye danefæ på Stiftsmuseet. 29.4.-22.5. legetøjs-udstilling til Bandholm skole.

22.5. legetøjs-udstilling til Margretheskolen.

11.6. opstillet »Roearbejderudstilling« på SiD centret i Sundby.

13.-16. okt. udstilling på Rødby Byskole i forbindelse med temaug: Fra stavnsbånd til bredbånd.

26. nov. Gammel brønd fra Rødby. Udstillet på Rødbyhavn bibliotek/Lokalhistorisk arkiv, Rødby.

16.-23. nov. halsringen fra Bruunsvang, Vesterborg, udstillet i Museets forhal, før indlevering til Nationalmuseet.

På Frilandsmuseet har 5. og 12. juli været forevisning af træskæringsteknikken ved træskærer Ole Nielsen, Præsto.

Traditionen tro var der den 2.8., 9.8., 16.8., 23.8. og 30.8. folkedans på Frilandsmuseet.

Vandreudstillinger

Udstillingen »Landsbykirker på Lolland-Falster«, produceret af Næstved Museum for Amtsmuseumsrådet. Hertil er fremstillet folder, køreplan og plakat. Udstillingen skal til alle kommuner på Lolland-Falster i 1987-88 og 89. Museet står for denne administration.

- 2.3. udstillingen til Ravnsborg kommune
- 1.5. udstillingen til Højreby kommune
- 1.7. udstillingen til Rudbjerg kommune
- 1.9.-1.11. udstillingen til Nakskov kommune
- 1.11.-1.01. udstillingen til Holeby kommune.

Konsulenthjælp

Ove H. Nielsen: for Sandby skole vedr. forsøg med 7. kl. Bandholm skole vedr. featuredage omkr. leg og legetøj. Julekonkurrence for Lolland-Falsters Folketidende.

Else-Marie Boyhus har til en kommende arkitekturguide for Storstrøms amt, som udsendes af Kunstakademiet med tilskud fra amtskommunen, udarbejdet afsnittet om bondegårde samt leveret baggrundsmateriale til afsnittene »tårne« og »industriens bygninger«.— Bistand til De danske Landboforeningers husholdningsudvalg med oplæg til foredragsrækker og møder om kultur og menneskelig udvikling.— Teatergruppen Masken har fået research-hjælp til egnsspil om polakkerne.

Karen Lækkegaard Poulsen har for Vestlollands Folkeuniversitet udarbejdet en forelæsningsrække på 12 forelæsninger om oldtiden i Østersøområdet; den startede 21. jan. med en ugentlig dobbelttime.

Jytte Varst: bistand til Museet Falsters Minder ved kopiering af materiale vedrørende arkæologi fra sognearkivet.

Besøg

- 25.2. Bandholm skole — »Hvad laver museet«.
- 8.4. Akademiets Arkitektkskole 13 elever »Om museets virke og brug«.
- 15.4. Finn Johanssen, Færøerne — om udstillingsteknik.
- 23.4. Amtsentralen i Maribo — de ansatte på besøg på Frilandsmuseet — »om museets opgaver«.
- 26.5. Lærere fra Rødby på Frilandsmuseet vedr. forberedelse af featuredage.
- 18. august indviedes museets da knapt færdigindrettede studierum med besøg af speciale-studerende Friederikke Glücksmann, Strassbourg, emne: Østersøkeramik og den tidlige middelalderlige bebyggelse på Lolland-Falster.
- Medio nov. museumsinspektør Peter Vemming Hansen, Museet Falsters Minder. Undersøgelse af depotfundet af økseplanker fra Sundby til en artikel i Museet Falsters Minders 75-års jubilæumsskrift.

Lån

Talerstol fra Torkildstrup forsamlingshus udlånt til Nr. Alslev kommune i anledning af festlighederne under Guldborgsund i forbindelse med indvielsen af tunnelen.

Stolpeklæde udlånt til en knipleddag arrangeret af Museet Falsters Minder på grundlag af Bodil Tornehaves undersøgelser af frie kniplinger, 14. nov.

Publikationer

Museets egne: Lolland-Falsters Stiftsmuseum, årskrift 1987, for første gang udsendt alene af Stiftsmuseet. Indhold: Beginernes hus i Maribo, af Eskil Arentoft. Beretning og regnskab 1986.

Nyt hæfte »Landsbyskolen på Lolland-Falster« til afløsning af »Den gamle Skole«.

Fremstillet 1. erindring fra Nakskov »Bydreng, mælkedreng, skoledreng«.

Dias og teksthæfte til serien »Hverdagen under besættelsen«.

Katalog 1987 om udstillinger og publikationer.

Sommerbrochure 1987.

Katalog til udstillingen Nakskov-malere 10. sept. - 18. sept.

Optryk: Teksthæfte til diasserie: Polske landarbejdere.

Teksthæfte til lyddias-serien »Landarbejdere i sukkerøemarkerne«.

Vejledning til juleposen.

»Urtehaven« på Frilandsmuseet.

Optryk — ny lay-out — til 3 byture i Nakskov.

Museet har solgt publikationer i et antal af 6.103.

21.243 har besøgt museerne, heraf 14.212 Frilandsmuseet og 2.910 Nakskov-udstillingen.

Af det samlede besøgstal har 20 skoler og børneinstitutioner (323 børn) besøgt Hovedmuseet og 141 skoler og børneinstitutioner (2.267 børn) Frilandsmuseet.

Der er ikke tal for, hvor mange besøgende der har set vandrestillingerne.

I foredragsarrangementer har deltaget 3.629.

Andre publikationer:

Else-Marie Boyhus: Fra 1. februar TV kommentator i Ny Dag, anmeldelse ca. hver 14. dag. — Lokalhistorisk Journal 1. marts 1987, artikel om projektet Nakskov 1900-1940. — »Da storm-

tropperne kom til Nakskov« (KU 1934), artikel til de lokale aviser. — »Lolland er ikke Ikast«. Artikel i tidsskriftet *Byplans* temanummer om erhvervsudvikling, nr. 2/1987. — Der er udarbejdet manuskript til Nationalmuseets katalog til Bredeudstillingen, tema: Mad og drikke. — Udarbejdet oplæg til samt budget for festskrift, der skal udsendes i anledning af tunnelen under Guldborgsund. Det finansieres af Vejdirektoratet, amtskommunen og Saksøbing og Nr. Alslev kommuner. — *Bogens Verden* nr. 8, 1987, bidrag til enquete om tidsskrifter. *Berlingske Tidende* 30. dec. »Hvad vil 1987 blive husket for?«.

Ove H. Nielsen: Artikel i *Berlingske Tidende*: Børn og museer. (17. nov.).

Karen Løkkegaard Poulsen: Avisartikel om de gamle ege ved Engestofte og dendrokronologi (juli). — Til *Ny Dag* artikel om Beginehuset på grundlag af Eskil Arentofts udgravningsberetning, (juli). — Om Urnes-spændet og halsringene fra Bruunsvang (dec.).

Radio/TV

Else-Marie Boyhus: 2. feb.: Radio Sydhavsøerne om TV2. 19. feb.: Regionalradioen om TV2. 29. marts: TVA søndagsavisen om Lollands erhvervs-udsigter. 6. april: Radio Fyn om begrænsninger i eksport af kulturværdier. 13. aug.: Indslag i Radio Dagny om udvikling på Vestlolland. 8. okt.: Indslag i Radio Sydhavsøerne om landbruget og Lolland-Falsters fremtid. 24. okt.: Radio Sydhavsøerne. Medvirken i udsendelsen »æterkontakt« om Lolland-Falsters fremtid.

Ove H. Nielsen: 19. dec. 1 time 30 min. juleudsendelse om juleskikke på Lolland. Radio Dagny.

FOREDRAG

Else-Marie Boyhus: 9. jan.: »Liv i landbruget«, Hammerum Herreds Landboforening, Herning. — 10. jan. SDS lønmodtagerkonference, SiD centret, Nykøbing F.: »Traditioners og holdningers betydning for en erhvervsudvikling«. — 26. jan.: Saksøbing Rotary: »Lollands erhvervs muligheder«. — 2. feb.: Nykøbing F. Rotary: »Erhvervs-muligheder på Lolland-Falster«. — 14. marts: Maribo Amts Gymnastikforenings konference om udviklingsmuligheder på Lolland-Falster. Oplæg til debat om det enkelte menneske og dets ansvarlighed. — 2. april: Planstyrelsens temadage om regionplanlægning og omstilling. Oplæg om »udviklingsstrategier og den kulturelle dimension«. 3. og 6.

april: Lollands Handelsskole. »Lollands muligheder«. Livsformer og traditioner som grundlag for en erhvervsudvikling. — 9. april: Rotary Maribo: »Erhvervs muligheder på Lolland«. — 20. april: Råsted Folkeuniversitet. »Livsformer, erhverv, kultur«. — 6. maj: Sammenlutningen af sociale udvalg i Storstrøms amt. Foredrag »Brug livet. Livskvalitet og livsudfoldelse«. Afslutningsforedrag i seminar om sundhed for alle år 2000. — 22. maj: De jyske Landboforeningers landbrugskongres i Herning: »Det handler også om mennesker — landbrugspolitik og kultur«. 5. juni: Grundlovstale, Hillested sogne-gård. — 12. juni: Kreditforeningen Danmarks konference på Hindsgavl om en fremtid for dansk landbrug: »Den kulturelle dimension i landbrugserhvervet«. — 14. juni: Frilandsmuseet, LOF fra Møn: »Landboreformernes bondegård«. — 28. juli: Grundtvigs Højskole: Landbrug — et erhverv, der forsker bønderne væk. — 12. aug.: Nakskov U center, seminar for ledige: Udvikling på Vestlolland. — 3. sept.: Rubbeløkke præstegård: Lolland i gabestokken. — 7. sept.: Borgmestre og embedsmænd fra Hessen og Niedersachsen, studietur vedr. byfornyelse: Byvandring i Maribo og omvisning i Domkirken. — 26. sept.: Elevmøde Korinth Landbrugsskole: Landbokultur — drivkraft eller hæmsko? — 17.-18. nov.: Landbrugets oplysnings- og konferencevirksomhed. Dialogshop på Kollekolle. Indleder om den kulturelle dimension i landbrugserhvervet. — 21. nov.: Idrætskonference arrangeret af Idrættens og Sparekassernes samarbejdsudvalg, Nykøbing F. Foredrag og oplæg til debat: Den enkelte, fællesskabet og ansvarligheden. — 28. nov.: Vestlollands Forberedelseskursus planlægningsdag. Indledning og oplæg til debat om Vestlolland, livsformer og økonomisk struktur. — 2. dec.: Norske Kommuners Sentralforbunds konference i Hamar om kultur som regional udviklingsfaktor. Indlæg om erhvervsudvikling og kultur. — 8. dec.: Nakskov Rotary: Erhvervsliv på Lolland. — 17. dec.: DLG-dag i Ringstedhallen. Landbrugskultur.

Karen Løkkegaard Poulsen: 2. maj: Aktivitetsudvalget for Signe Stubs Sognegård i samarbejde med Vestlollands Folkeuniversitet: »Oldtidsvandring i Torrig Skov«. — 9. maj: Danmarks Naturfredningsforenings lokalkomiteer i henholdsvis Rødovre og Maribo/Holeby kommuner: Turleder på ekskursion i det øst- og midtllandske kulturlandskab, herunder rundvisning til oldtidsminder i Frejlev Skov.

Ove H. Nielsen 20. jan.: Omsorgscentret i Falkerslev: »Polakkerne«. — 27. jan.: Tirsdagsklubben, Nykøbing F.: »Polske sæsonarbejdere«. — 30. jan.: Pensionist Daghøjskolen AOF, Nakskov: »Nakskov 1900-1940«. — 2. febr. AOF pensionister, Nysted: »Landbruget omkr. 1900«. — 18. marts: Pederstrup Efterskole: »Lolland i nyeste tid«. — 19. maj: AOF Daghøjskole Østlolland: »Den egn vi bor i«. — 22. maj: Byvandring i Maribo for CF's ægtefæller. — 3. juli: Maribo Højskole: Lokalområdets kulturhistorie. — 17. sept.: Blæsenborgskolen, 4. kl.: Om jættestuer. — 23. sept.: Holeby skole: Ekskursion med 3. kl. rundt i Holeby kommune. — 2. okt.: AOF Daghøjskole Østlolland: Den egn vi bor i. — 2. okt.: Signe Stubs Sognegård, Birket: Barn, ung og voksen på Vestlolland. — 19. okt.: Kursus for Turistlinie AMU-Vestl. Forberedelseskursus. Frilandsmuseet. — 21. okt.: Langebæk Lokalhistoriske Arkiv: Polske landarbejdere. — 16. nov.: Stubbekøbing Lokalhistoriske Arkiv: Polske sæsonarbejdere. — 26. nov.: LOF på Reventlowmuseet: Landboreformerne og deres virkninger på Lolland-Falster. — 21. dec.: Undervist på skolebibliotekarkursus under Danmarks Lærerhøjskole, Vordingborg: Om museer, arkiver og lokale materialer.

MØDER OG REJSER

International sammenhæng

Else-Marie Boyhus: 27.-30. april. Møde i Paris i UNESCOs komité vedr. tilbageføring af kulturværdier. — 25.-28. aug. De nordiske UNESCO kommissioners møde i Silkeborg. — 4.-14. nov. Medlem af den danske delegation til UNESCOs generalkonference i Paris. — 14. dec. Møde i Stockholm om FN's kulturdekade.

På landsplan

Else-Marie Boyhus: 11.-12. maj. Statens humanistiske forskningsråds konference om matematikundervisningen i dens betydning for en demokratisk enhedskultur. — 17.-19. dec. På lederkursus, arrangeret af museernes efteruddannelsesudvalg.

Karen Lækkegaard Poulsen: 3. nov. sammen med Jytte Varst. EDB og museumsregistrering. Regionalt kursus tilrettelagt af Museernes uddannelsesudvalg under Dansk kulturhistorisk Museumsforening (DKM) på Klarskovgård, Korsør. — 4.-6. nov. Kursus for tillidsrepræsentanter i Korinth. Dansk Magisterforening. — 18. nov. DKM's årsmøde. — 18.-20. nov. DKM's ori-

enteringsmøde. Den forhistorisk/arkæologiske gruppe. — 20. nov. Det arkæologiske Nævns møde. — 23. nov. Tillidsrepræsentantmøde i Forskningsinstitutionsafdelingen i Dansk Magisterforening.

Inge Bodilsen: 13. maj. Møde i Odense om bronzealderens anlægstyper, arrangeret af Det antikvariske Nævn, RAS. — 14. maj Møde i Karrebæksminde vedr. råstofudnyttelsen i Smålandsfarvandet, arrangeret af Skov- og Naturstyrelsen.

Ove H. Nielsen: 22. jan. Møder vedr. revision af museumsloven. — 12. febr. Deltaget i kommissionsarbejde vedr. Den skolehistoriske Samling på Danmarks Pædagogiske Bibliotek. Indstilling færdig maj til Undervisningsministeriet. — 11.-13. marts. Deltaget i DKM's formidlemøde Fuglsø. — 12. marts. Valgt som formand for Foreningen af danske Museumsformidlere. — 4. maj. Styrelsesmøde i Selskabet for dansk Skolehistorie. — 24. juni. Møde omkr. oprettelse af en skolehistorisk pulje. — 28.-30. aug. DHF's årsmøde i Åbenrå. — 25.-26. sept. Bestyrelsesmøde Dansk Historielærerforening. — 28.-29. sept. Møde Foreningen af Danske Museumsformidlere. Søllerød og Arbejdermuseet i Kbh. — 13.-15. nov. Dansk Historielærerforenings konference: En ny historieundervisning. Middelfart. — 15.-23. nov. Møder i stavnsbåndsudvalget for Lolland-Falster og Møn. Udarbejdet aktivitetskalender. Litteraturliste over landboforhold på Lolland-Falster udgivet. — 20.-21. nov. Bestyrelsesmøde Dansk Historielærerforening.

Jytte Varst: 3. nov. Sammen med Karen Lækkegaard Poulsen. EDB og museumsregistrering. Regionalt kursus tilrettelagt af Museernes uddannelsesudvalg under Dansk kulturhistorisk Museumsforening (DKM) på Klarskovgård, Korsør.

Jan Hedal: 30.5.-2.6., 11.-19. juni. DKM-sommerkursus, emne: Danske byer. — 18.-20. nov. Etnologisk orienteringsgruppe på DKM's faglige orienteringsmøde.

Erik Petersen: 30.-31. maj. Fotokursus på Uldum Højskole. 18.-24. okt. Ølgod konserveringsanstalt, kurset: »Brug og bevaring af museumsgenstande II«.

På lokalt plan

Else-Marie Boyhus: 7. juni: Polsk forening i Maribos 60 års dag og de polske foreninger i Danmarks landsstævne.

Karen Løkkegaard Poulsen: 11. maj: Møde med amtets U&K-udvalg vedr. det kulturelle handlingsprogram efter invitation, sammen med Palle Birk Hansen og Liselotte Mygh. — 11. sept. Fredningsnævnsmøde ved »Søjlehøjen« i Herrikslev. — 25. sept.: Sammen med andre af museets medarbejdere deltaget i Claus Olsens afskedsreception.

Har i perioden deltaget i amtsmuseale møder: amtsmuseumsråds-, forretningsudvalgs- samt fagudvalgs; to af disse møder havde som tema konserveringsplaner for Storstrøms amtets museer.

Ove H. Nielsen: 13. febr.: Deltaget i lokal-komiteen for Lolland-Falster vedr. afholdelse af stavnsbåndsjubilæet. Foredragsliste produceret 20.3.-22. sept.: Turistmøde. Turisme i Storstrøms amt. Mogenstrup. — 1. okt.: Møde amtets formidlere. Maribo. — 4. nov.: Stavnsbåndsjubilæets optog. Møde på Næsgård Agerbrugsskole. — 6. nov.: Presse-møde på Mussegravningen. — 24. nov.: Holeby Initiativråd. Dieselmuseum i Holeby. — 1. dec. Amtsformidlere, møde Vordingborg.

Jytte Varst: 7. april: Kursus i brug af EDB-tekstbehandlingsprogrammer hos Kuszon i Nykøbing F. sammen med Else-Marie Boyhus, Inger Petersen og Ove Nielsen.

BYGNINGER

Ombygning af Stiftsmuseet påbegyndes 23. marts. Projektet udarbejdet af arkitekt H. H. Holme Hansen og ingeniør Jørgen Hørdum, Skude og Jakobsen. Museets tag blev fornyet med tagpap og isoleret udefra. Nyt dække indskudt på 2. sal, ovenlyssalen, ovenlyset dækket. Publikumsrum, studierum og toiletter etableret i stue-etagen. Låsesystemet er udskiftet, de gamle låsecylindre er overalt ombyttet med nye KABA-cylindre. Tyverisikringsanlægget er efter ombygning udvidet. — 1 juli rejsegilde på ombygningen; det markerede slutningen på arbejdet.

8. december udbrød der brand i det gamle mejeri ved Frilandsmuseet. Bygningen var ved at blive istandsat og indrettet til værksted.

Arbejds- og opholdsrum i Laden ved Frilandsmuseet er renoveret.

Magasiner

Rummet over de nye toiletter på Hovedmuseet er indrettet til publikationer.

Ny reol fremstillet til manglebrætter på magasinet på Hovedmuseets loft.

De indledende manøvrer er i gang til re-etablering af faste udstillinger efter ombygningen.

MUSEUMSORDNING

Nyordning af jordfundsmagasinet er påbegyndt med stenalderen. Alle oldsager gennemgås, pakkes i hensigtsmæssig emballage og opstilles systematisk og overskueligt, således at de magasinerede ting bliver lette at gå til i det daglige. Der skrives kartotekskort på enkelt-oldsager/samlede fund. Disse kort skal bruges i det fremtidige arbejde i magasinet, og oplysninger herfra skal indføres i top/emnekartotek vedr. jordfund.

Som grundlag for nyordningen har Inge Bodilsen gennemtænkt magasinindretningen, valgt emballage, skrevet lister fra museumsprotokollerne, udarbejdet kartotekskort, kort til æsker m.v. Efter en standsning genoptoges nyindretningen af jordfundsmagasinet den 9. nov. med en bevilling fra Arbejdsmarkedsnævnet. Ved årets udgang er nyordningen af stenalder — løsfund samt af de store privatsamlinger afsluttet og stenalder-bopladsen påbegyndt.

Frilandsmuseet

Trådhegn med låge opsat ved branddammen. Se iøvrigt *Museumsprojektet*.

Museumsprojektet

I sommerhalvåret varetog projektet vagtfunktionen på Frilandsmuseet, rengøring m.m., mens vedligeholdelse af grønne områder foregik i samarbejde med Museets faste medarbejdere.

Istandsættelse/vedligeholdelse af husene: Skolen; Lokhuset: pudse- og kalkarbejder ind- og udvendig. Døre og vinduer er malet.

Kapellanboligen: pudse- og kalkarbejder, udvendig. Vinduer malet, døre tjæret.

Falstergården: pudse- og kalkarbejder; ind- og udvendig.

Smedjen: reparation af murfuger; døre og bindingsværk tjæret, vinduer malet. Laden; døre og porte tjæret, magasinkran malet.

Museumsprojektet har bistået ved arkæologiske udgravninger.

Også fotoopgaver, herunder foto og registrering af museumsgenstande, har museumsprojektet taget sig af.

Alle projektdeltagere har deltaget i et 6-ugers kursus på Arbejdsmarkedets Uddannelsescenter, Maribo.

Håndbiblioteket

308 bøger er indgået i gave, bytte og køb.

ADMINISTRATION

Forslag til nye vedtægter for museet er udarbejdet.

Diverse ansøgninger og forhandlinger vedr. finansiering af byggesagen.

20. februar ankom EDB-anlægget model NCR PC8 med IBM-printer.

Købt en brugt IBM-kuglehoved-skrivemaskine.

Statens humanistiske forskningsråd bevilgede 34.000 kr. til termoluminiscensdatering af materiale fra jernalderbopladsen Havmosegård, Nysted kommune. Arbejdet udføres på forskningsstationen Risø ved Roskilde.

Amtsmuseumsrådet har bevilget midler til udstilling af resultaterne fra udgravningen af jernalderbopladsen Havmosegård i Nysted, sommer 1988.

Rigsantikvaren har bevilget midler til udgravningen på Hobyvej 28 og Svendekildegård. Menighedsrådet for Maribo Domkirke har som et led i anlægsarbejdet bekostet det arkæologiske tilsyn dér. Dansk almennyttigt Boligselskab til udgravningen af Beginehuset i Brødregade, Maribo.

Der er til Museet Falsters Minder sendt forslag til aftale om det arkæologiske arbejde i stiftet.

Overenskomst mellem Maribo og Nakskov kommuner om samarbejde med henblik på at få statstilskud i henhold til museumslovens paragraf 12 stk. 3 til udstillingen i Nakskov.

PERSONALE

Else-Marie Boyhus optaget som medlem af Det danske gastronomiske Akademi. 22. maj modtaget De samvirkende lolland-falsterske og møn-ske Landboforeningers æreslegat.

Karen Løkkegaard Poulsen startet barselsorlov 24. dec. 1986, påbegyndt arbejdet igen 24. juni. Som barselsvikar har mag. art. Inge Bodilsen været ansat.

Anne-Maria Samuelsen udlært som elev 28.2. Anne-Maria Samuelsen startet som vagt på hovedmuseet 1.5.

Ane Marie Friis startet som elev 1.3.

Eskil Arentoft 4.-27.5., middelalderarkæolog, udgr. af Beginehuset i Maribo.

Susanne Kristensen i flere perioder.

Lykke Johansen, arkæologistuderende, til flere udgravninger.

For beskæftigelsesmidler har følgende været ansat:

Gorm Nicolaisen, 16.2.-17.9.1987

Edel Kristoffersen, 27.4.-26.11.1987

Birgit Knudsen, start 24.8.

Bente Lemmich, 14.9.-31.12.1987

John Vilhelmsen, start 2.11.

Vagterne i Nakskov-udstillingen har været varetaget af:

Niels Juhl Jokumsen

Maria Kristensen, ophørt 31.3.

Bente Bøgh Jensen, 1.4.-30.10.1987

Ellen Rasmussen, start 3.11.

Som konsulenter har Inge Hedal og Torben Hansen været tilknyttet Nakskovudstillingen.

Løs medhjælp til udgravninger:

Svendekildegård: Jens Thaarup Nyberg, Lykke Johansen, Tove Woller, Benny Staal og Bent Erik Jørgensen.

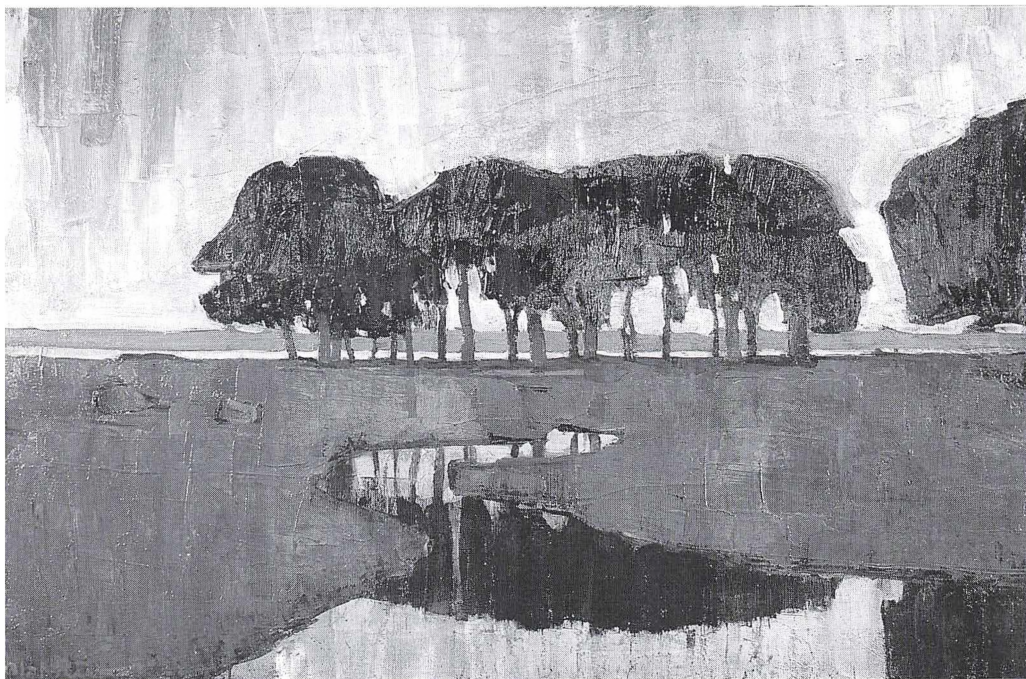
Domkirken: Hanne Dahlerup Koch, Johan R. M. Jensen, Jacob Tue Christensen og Jens Rytter.

Stiftsmuseets bestyrelse:

Bent Normann Olsen (formand), Søren Trolborg (næstformand), Fridtjof Nielsen, Erik Højgård, Poul Gregersen, Bente Nielsen, Kjeld Grave, Kirstine Asser Hansen, Einar Reventlow.

Karen Løkkegaard Poulsen

Lolland-Falsters Kunstmuseums mange aktiviteter

Olaf Rude: »Landskab Skejten« fra 1909.

Der kan for året 1987 berettes følgende om Lolland-Falsters Kunstmuseum i Maribo:

I Erhvervelser

Maleri:

Olaf Rude: »Landskab Skejten«. 1909 (tilskud fra Ny Carlsbergfondet og Statens Museumsnævns rådighedssum).

Olaf Rude: »Udsigt over Hovedvagtsgade mod Kgs. Nytorv«. 1906

Ejnar Nielsen: »Portræt af Sophie Kloss«. 1911.

Erik Mortensen: »Brædder«. 1986.

Kehnet Nielsen: »Regn«. 1987.

Nina Steen Knudsen: »Ngoná Pwita«. 1983.

Axel Bentzen: »Vej mellem træer«. 1919.

Axel Bentzen: »Einar Rousthøi sengeliggende«. 1919.

Skulptur:

Ib Geertsen: »Mobile/bevægelig tegning«. 1967 (tilskud fra Sparekassen SDS, Falster-Østlolland).

Per Ulrick: »Fugl«. 1987.

Peter Bonde: »Fallisk form«. 1987.

Henrik Bruun: »Opstilling med stenbidder og ananas«. 1986.

Grafik:

Erik Mortensen: Tegning uden titel.

Ib Geertsen: Kinetik. 1987 (mappe med 6 serigrafier).

Louis Moe: 4 farvelitografier.
Louis Moe: 3 farveraderinger.
Axel Salto: 10 træsnit.
Axel Salto: 6 træsnit. 1911.
Peter Severin: Er der jordbær i New York?
1987.
Akhanda: Er der jordbær i New York? 1987.
Olaf Rude: Kubistisk komposition med herre og
dame. U.d.
Olaf Rude: Kubistisk studie af en rødbrøget
ko. U.d.

II Konservering

Følgende værker er i 1987 blevet konserveret:
Ejnar Nielsen: »Sophie Kloss«. 1911.
Axel Bentzen: »Vej mellem træer«. 1919.
Axel Bentzen: »Ejnar Rousthøi sengeliggende«. 1919.
Ejler Bille: »Improvisation«. 1960.
Otto Haslund: »Barneportræt«. U.d.
Olaf Rude: »Portræt af Axel Rasmussen«. 1955.
Rasmus Nellemann: »Såmaskine«. 1955.
Preben Hornung: »Fabriksbillede nr. 17«. 1949.
Svavar Gudnason: »Roterende kloder«. 1944.
Vilhelm Bjerke-Petersen: »Morgenrøden«. 1941.
Til konservering af de fire sidstnævnte værker
er der ydet tilskud fra Statens Museumsnavns
rådighedssum.

III Særudstilling

02.05 - 25.05. 87 viste museet udstillingen »Papyrus«
med kunstneren Kis Nellemann.

I forbindelse med Papyrus-udstillingen blev
der arrangeret besøg i Kis Nellemann's atelier.

III. 1 katalog

I 1984 modtog museet arven efter kontorchef Erik
C. Mengel. 165 kunstværker, som repræsenterer
alle væsentlige strømninger i 1940ernes og 1950-
ernes danske kunst. Erik C. Mengel ønskede, at
samlingen skulle registreres særskilt, og museet
håber med udgivelsen af Katalog over Erik C.
Mengel's samling at have imødekommet dette
ønske på en måde, der vil være til glæde for en
større offentlighed.

J.-L.-Fonden (Rederiet Lauritzen) og Stor-
strøms amts Museumsråd har gennem tilskud
muliggjort udgivelsen af kataloget.

IV Udlån

I årets løb har en række værker fra Lolland-
Falsters Kunstmuseum været udlånt til andre ud-
stillinger. Det drejer sig om: Til udstillingen
»Surrealismen i Danmark 1930-1950« på Aarhus
Kunstmuseum blev følgende værker udlånt:

Vilhelm Bjerke-Petersen: »Danserinde«. 1931,
Sven Dalsgaard: »De leende masker«. 1944,

Til udstillingen »The Image of London« på
Barbican Art Centre i London udlåntes Vilhelm
Hammershøi: »The British Museum«. 1905-06.

Til Kastrupgårdsamlingens udstilling med
Erik Raadal udlåntes Erik Raadal: »Sommer-
morgen«. 1939.

V Museets personale

Museets leder siden 1979 mag. art. Claus Olsen
fratrådte sin stilling 30.09.87 for at blive leder af
Skagens Museum.

Den 01.09.87 tiltrådte cand. mag. Kirsten H.
Overgaard som led i Storstrøms amts Museums-
råds forsøg med intensivering af museernes for-
midlingsarbejde.

Joan Lund blev ansat 01.07.87 i henhold til
lov 277.

Jens Flensted Andersen, som var ansat i hen-
hold til lov 277, fratrådte 20.05.87.

VI Museets bestyrelse

Seminarielektor Ole Villadsen, formand (valgt af
Foreningen Lolland-Falsters Kunstmuseums Ven-
ner).

Borgmester Fridtjof Nielsen, næstformand (Kom-
muneforeningen Storstrøms amt).

Amtsrådsmedlem Søren Busch (valgt af Stor-
strøms Amtsråd).

Amtsrådsmedlem Bente Nielsen (valgt af Stor-
strøms Amtsråd).

Byrådsmedlem Kjeld Grave (valgt af Maribo
byråd).

Overlæge Mogens Hilden (valgt af Kunstfor-
eningen for Maribo Amt af 1947).

Kontorchef Torkild Bjørnbak (valgt af Forenin-
gen Lolland-Falsters Kunstmuseums Venner).

Grafiker Bendt Thoft Nielsen (valgt af Forenin-
gen Lolland-Falsters Kunstmuseums Venner).

Børnehaveleder Elfi Jansen (valgt af Foreningen
Lolland-Falsters Kunstmuseums Venner).

Nills Ohrt

Falsters Minder præget af et frodigt arbejde

Årsberetning for det lokalhistoriske arkiv og museum Falsters Minder 1987.

Undersøgelser arkæologi

Af større arkæologiske undersøgelser har museet i 1987 haft to. På Hasselø er udgravet en af Danmarks ældste bopladser, dateret til de første årtusinder efter sidste istid. Lokaliteten er opsigtsvækkende, fordi der sandsynligvis er tale om en ældre stenalderkultur, som sjældent er påvist her i landet, men som er almindelig i det nordtyske område.

Ved Hulsø på godsets Skørringes marker blev udgravet en stor 5000 år gammel boplads fra bondestenalderen. Udgravningen gav et overraskende fint resultat, idet specielt bevaringsforholdene for organisk materiale var enestående gode.

Herudover har museet haft en del mindre undersøgelser fra en dag til en uges varighed, samt en lang række besigtigelser, der bl.a. resulterede i to danefæ-sager. En bronzeøkse fra begyndelsen af bronzealderen og et depotfund med flintøkser fra stenalderen. Disse fund skal registreres på Nationalmuseet, inden de evt. udponeres til Falsters Minder.

Museet samarbejdede igen i år med Viking-skibshallen ved udgravningerne af et vendisk skibsværft ved Fribrødre å.

Nyere tid

I forbindelse med SiD-kursuscentrets planlagte modernisering af et parcellisthus i Sundby blev Falsters Minder rekvireret til at lave en opmåling og registrering af bygningen. Arbejdet blev udført af Mogens Vedsø.

Bybilledet mistede to karakteristiske træk i årets slutning, idet de to Sidenius-virksomheder på hver sin side af Slotsgade besluttede at flytte ud af bymidten. Eksteriører og til dels interiører er blevet fotoregistreret af museet, ligesom enkelte effekter er indlemmet i samlingen.

Indsamling og erhvervelser

Igen i år overgår antallet af skænkede effekter til samlingen langt de bevidst indsamlede. Her skal blot fremhæves følgende:

Fotosamlingen er forøget i 2 tempi, dels med en omfattende samling glasnegativer (personportrætter) samt fotoudstyr fra Polyfoto i Nykøbing, dels med div. gamle apparater fra fotograf Poul Jensen, Vestergade i Stubbekøbing.

Museet Falsters Minders udgravning af en jægerstenalderboplads på Hasselø.

J. Holms formbrændselsfabrik i Toreby er skænket til Falsters Minder.

Endvidere har der været en jævn tilvækst af genstande til købmandsbutikken.

Som testamentarisk gave efter Sofie Geppel, Nykøbing, er modtaget div. indbo, kunsthåndværk m.v.

Som depositum fra Nationalmuseet har Falsters Minder modtaget Nykøbings gamle motorsprøjte, en Triangel fra 1935.

Kommunen sørger for magasinplads, og Falck forestår plejningen af og evt. kørsel med brandsprøjten.

Konservering og bevaringsarbejde

De jordfundne trægenstande fra udgravningen i Kragssnapps Hus er konserveret af Nationalmuseets Konserveringssektion. Museumsværkstedet i Frisegade har udført rengøring og basal konser-

vering ved flere kategorier museumsgenstande, bl.a. skomager- og bødkerværktøj. Endvidere er rengjort og pakket ca. 4 m glasnegativer.

I takt med istandsættelsen og registreringen af genstandssamlingen har museumsværkstedet opstillet reoler og indrettet magasinplads på 2. sal i Frons Kornmagasin.

FORMIDLING

Den permanente udstilling

Restaureringen af Kragssnapps Hus (nabohuset til Czarens Hus) blev afsluttet i 1987. Dette radikale bygningsarbejde omfattede også husets indre, således at museets fremtidige indgang bliver omlagt til Langgade 2. Afslutningen på byggeriet har også muliggjort igangsætning af en nyopstilling af den permanente udstilling. Således indledes der men en præsentation af folkekunsten, inden tilskueren præsenteres for den nyopstillede Horrebystue. Også en ombygning af tekstiludstillingen er omfattet af projektet. I montrene er nyopstillet Sydfalster-dragter samt en købstads-kjole fra 1900-tallets begyndelse. (I Museets nye forhal er der indrettet en montre, der fortæller om de spændende middelalderfund i selve Kragssnapps Hus.)

Disse fornyelser af den permanente udstilling vil blive indviet til Falsters Minders 75-års jubilæum, den 25. januar 1988.

I forbindelse med museets samarbejde med Storstrøms Amts Landskabskontor om opsætning af en permanent udstilling i fortidsminde-skoven Halskov Vænge, er der hos en keramikker fremstillet kopier af stenaldersker, ligesom en del andre redskaber fra samme periode er blevet kopieret.

I juli måned foranstaltedes et børnearrangement i samarbejde med fritidsforvaltningen, Nykøbing F., i museumsgården i Slotsgade. Her blev demonstreret flinthugning og vist videofilm om forskellige arkæologiske emner. Arrangementet var meget velbesøgt og deltagerantallet måtte begrænses, pga. farlige, flyvende flintspåner fra flinthuggerens arbejde.

De indledende forberedelser til arrangementet — udhuling af en Hasseløge — er gennemført. Den velbevarede ege, som befinder sig på Nationalmuseets afdeling i Brede, er blevet opmålt, og museets bøn i de lokale dagblade er blevet hørt, idet Nykøbing Kommune har skænket museet et flot retvokset bøgetræ.

Uden for huset har Falsters Minder for Fonden til Nykøbing F. vandtårns bevarelse fremstillet en byhistorisk udstilling i bunden af vandtårnet. Denne åbnedes under navnet, »Nykøbing F. — byen og vandet«, den 15. juni.

Særudstillinger

Museets udstillingsbygning, Staldgårdsporten, Slotsgade 30, har i årets løb været ramme for følgende særudstillinger:

9. marts-26. april »Trankebar«, en plancheudstilling om den tidligere danske koloni, udarbejdet på grundlag af opmålinger, registreringer, undersøgelser m.v. udført på stedet af arkitekter og arkitektstuderende fra Akademiet, udsendt af Danske Arkitekters Landsforbund.

I samarbejde med Sydsjællands museum og Nørre Alslev lokalhistoriske arkiv kunne den fælles museumsformidler, Vivian Etting, præsentere udstillingen »Over Storstrømmen, en rejse fra fortid til nutid« i perioden 19. oktober-7. november.

Udstillingen havde premiere i Falsters Minders udstillingsvogn midt på Storstrømsbroen i broens 50-års jubilæums week-end den 26.-27. september, hvor ca. 1.500 personer besøgte udstillingen. Udstillingen vistest herefter på Nørre Alslev og Vordingborg biblioteker for at slutte af i Præstø. Herefter er den blevet tilbudt til skoler m.v. i forbindelse med et dertil hørende hæfte, der kunne præsenteres primo 1988. Projektet finansieredes via midler fra amtsmuseumsrådets rådighedssum.

Sideløbende med »Storstrømmen« vistest i Staldgårdsporten en billedudstilling om Nykøbing F. banegård — i anledning af stationsbygningens 25 års jubilæum — udarbejdet i samarbejde med DSB.

I »Skolestuen« arrangerede Birgit Schytt en mindre udstilling om kniplinger den 14. november i forbindelse med, at Knipleforeningen i Storstrøms amt aflagde besøg på museet; udstillingen kunne besøges i ugerne herefter.

En plancheudstilling om Kulturmindeforeningens og Falsters Minders arbejde vistest i week-enden den 12.-13. september som led i Fritidsforvaltningens arrangement i Nykøbing Hallen.

I øvrigt har museet udlånt effekter til følgende arrangementer:

23. marts-25. april Stubbekøbing Håndværker- og Industriforenings 100-års jubilæumsudstilling på Stubbekøbing bibliotek.

18. juni Jordemoderforeningens 50-års jubilæumsudstilling på amtsrådhuset.

ANDEN FORMIDLING

Omvisninger på museet

Også i 1987 var Falsters Minder velbesøgt af foreninger m.v., fortrinsvis som aftenbesøg med rundvisning, som fordeltes blandt følgende medarbejdere:

Ved Liselotte Mygh:

27. januar. Kommunernes revisionsafdeling,

17. februar. Nr. Vedby Husflidsforening.
8. september. Eskilstrups Husholdningsforening.
Trankebar-udstillingen 27. april for KFUM og K-spejdere.

Ved Peter Vemming:

28. februar. Deltagere i et internationalt forskerseminar på Forhistorisk Arkæologisk institut, Kbh.

1. november. Tømrer/snedker forbundets seniorklub.

2. november. Sct. Georgs Gildet, Nykøbing F.

Birgit Schytt har omvist et privat vævehold, samt forevist dele af udstillingen og samlingen for div. hold fra Håndarbejdsseminariet, en elev fra Håndarbejdets Fremme samt flere privatpersoner.

Stud.mag. Jens Nyberg har været guide for Nationalmuseets venner ved et besøg på udgravningen af bondestenalderbopladsen ved Hulsø.

Foredrag

ved museets medarbejdere uden for museet fordeles sig som følger:

Ved Liselotte Mygh:

11. marts for Pensionistklubben på Kroglykkeskolen, Idestrup: »Det gamle Nykøbing«, samt »Hvad er det?« med udgangspunkt i publikums medbragte effekter.

16. marts for Vestfalsters Husholdningsforening, Øster Kippinge skole: »Tøm kommode-skuffen«, en kulturhistorisk redegørelse for publikums medbragte effekter.

18. marts for Venstres Vælgerforening, Sydfalster, Kjørups Krø: »Sydfalster i gamle dage«.

23. marts for Sundskolens 10. klasse: »Nykøbing i 1950'erne«.

5. september i forbindelse med indvielsen af Stouby Mølle: »Kort orientering om stubmøllens historie«.

26. september for »De sjællandske Handelsstandsforeninger«s damer omvisning i Klosterkirken.

3. november for Klosterkirkens ældre i Klosterfløjen: »Peter Freuchen«.

Birgit Schytt og *Liselotte Mygh* har sammen holdt foredraget »Landbokvindens hverdag omkring 1800 — hendes hjem, husgeråd og klædedragt« følgende steder:

27. oktober for LOF, Rødkilde Højskole;

24. november for Maribo LOF, Lokalhistorisk arkiv i Stokkemærke;

26. november for Rudbjerg AOF, Rudbjerg kommunkontor.

Ved Birgit Schytt:

27. januar for Tingsted og Omegns Husholdningsforening og Lokalhistorisk arkiv: »Om gamle broderier og egnsdragter« i forbindelse med assistance ved en udstilling med sådanne lokale effekter i privateje.

5. marts for Gedser menighedens ældre, Gedser præstegård: »Om Nykøbing Slot og de residerende dronninger«.

For Idestrup lokalhistoriske arkiv og Husholdningsforening på Idestrup Centralskole: »Om gamle broderier« i tilknytning til samarbejdet omkring en udstilling af sådanne i privateje.

Ved Mogens Vedsø:

16. februar for Lindeskovkirkens ældreklub: »Det gamle Nykøbing«.

Ved Peter Vemming:

23. februar-3. marts. 12 undervisningstimer på Forhistorisk Arkæologisk Institut om flint og flintteknologi.

5. november. I Rødby Lokalhistoriske Arkiv om »De første bønder«.

I samarbejde med Kulturmindeforeningen har museet afholdt følgende foredragsrække, besøgt af ca. 1000 personer:

10. februar. *Cand.scient. Morten Meldgård:* De første fangere i Vestgrønland.

9. marts. *Arkitekt Tony Bødtker Munch:* Trankebar — en dansk kolonias arkitektur og bebyggelse.

9. april. *Peter Vemming Hansen:* Arkæologi på Falster. »Brage« indledte med ½ times festlig underholdning.

12. oktober. *Redaktør Palle Mørch:* 125 år med sangforeningen »Brage«. Underholdning ved »Brage« samt fællessang. Sted: Nykøbing F. Teater.

10. november. *Vivian Etting:* Storstrømsboen og de folk, der byggede den. Afslutning med Th. Dreyers film »Storstrømsbroen« med musik af Svend S. Schultz.

1. december. *Museumsinspektør Chr. Waage Petersen:* Danske møbler før 1850.

Som bidrag til Kulturelt Samråds »Spil sammen« udfordrede de respektive bestyrelser for Kulturmindeforeningen og Falsters Minder hinanden til dysten »Hvad er det?« i Teaterfoyeren den 29. april.

For 3. gang arrangerede Aage Hansen og Liselotte Mygh for henholdsvis Kulturmindeforening-

gen og museet en »kulturferie« i samarbejde med arkitekt Henrik Gram, dette år gik den til Sønderjylland i den forlængede week-end 22.-24. maj.

Publikationer

For 6. gang præsenteredes Sparekassen SDS., Kulturmindeforeningens og Falsters Minder publikation, denne gang med titlen »Mennesker omkring en gade«, skrevet af Palle Brandt.

Endvidere er 1986-årsberetningen for Falsters Minder leveret til Historisk Samfunds Årbog.

1987 blev også året, hvor den længe ventede udgivelse af »Kulturhistorisk Håndbog for Falster« lod sig realisere. Københavns Universitets historiske Institut ved lektor K.-E. Frandsen og lokalhistorisk afd. ved lektor K. Prange står bag udarbejdelsen med Falsters Minder som med-initiativtager. Amtsmuseumsrådets rådighedssum har bidraget med tilskud, og de 4 Falster-kommuner har bekostet trykning.

Peter Vemming Hansen 1987: Bakkely — et økseværksted. I »Danmarks længste udgravning«. Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat.

For at gøre opmærksom på museets nye status som arkæologisk museum er der udarbejdet en folder, der fortæller om det arkæologiske arbejde på Falster. Denne er uddelt til entreprenører, kommuner, amt og ligger til uddeling på biblioteker.

Andet kulturformidlende arbejde

Radio og TV

For Danmarks Radio producerede Joh. Rasmussen og Michael Juhl Sørensen en udsendelse om Nykøbing F. i serien »Midt i en sommertid«, transmitteret 4. august, bl.a. med optagelser fra vandtårnet og museet ved Liselotte Mygh og restaurator Børge Rasmussen.

Lokalradioerne har været hyppigt brugte medier i årets løb: I Radio Sydhavsøerne var Liselotte Mygh gæst hos »Den gamle redacteur« den 20. februar for at fortælle om Falsters Minder, senere kom radioen på besøg for at optage »Tirsdagsklubben«, som er en kreds af frivillige medarbejdere ved museet.

Peter Vemming har i en udsendelse fortalt om udgravningen af en jægerstenalderboplads på Hasselø, og senere om arbejdet med udhuling af en Hasseløe.

Radio Dagny har sendt 1½ times optagelse om Czarens Hus fortalt af Liselotte Mygh i forbindelse med kommenterede musikonsker. Endvidere har Dagny aflagt besøg hos »Tirsdagsklubben«. Desuden har Radio Dagny lavet en udsendelse med Peter Vemming om udgravningerne af en bondestenalderboplads ved Hulso.

Til TV's direkte transmitterede sommerudsendelse fra Bangs Have 14. juni var Liselotte Mygh inviteret til et kort indslag om landsdelens lyserøde kirker.

Igen i 1987 har Anna-Lisa Reuter-Lorenzen leveret 4 nye julekort om kattens og nissens merit.

I forbindelse med samarbejdet med vandtårnet udformedes en fællesbillet i form af et postkort gældende for vandtårnet og museets udstillinger.

Bygninger

1987 var året, hvor restaureringen af Kragssnapps Hus blev endeligt afsluttet, og nyopstillingen af den permanente udstilling kunne påbegyndes.

Den længe ventede og savnede udvidelse af Museumsværkstedet i Stranges Kornmagasin blev i efteråret iværksat i regie hos amtskommunens beskæftigelsessekretariat.

Museets personale

Museets mangeartede aktiviteter har kun ladet sig udføre takket været samarbejde mellem den trofaste stab af engagerede frivillige, den af kommunerne henviste arbejdskraft, det amtskommunale beskæftigelsesprojekt samt museets faste stab.

Denne blev pr. 1. juni udvidet for en 3-årig periode med en halvtids-museumsformidler. Stillingen, der deles med Sydsjællands Museum, blev besat med cand.mag. (historie og kunsthistorie) Vivian Etting.

Pr. 30. juni fratrådte Britta Svendsen efter eget ønske sin stilling som kontorassistent ved museet.

Den frivillige stab er i perioder blevet forøget med bødker Henry Sandahl, der har deltaget i registreringen af samlingen af bøkerværktøjet og har udført div. reparationer. Desuden har skovtekniker Poul Erik Petersen været en stor hjælp ved opstarten af Hasseløe-projektet.

Til udgravninger/projekter har følgende været ansat i begrænsede perioder:

2. november-6. november, Johann Sobotta, udgravning af jægerstenalderboplads på Hasselø.

1. september-11. september, Jens Nyberg, udgravning af bondestenalderboplads ved Hulso.

21. september-25. september, Jens Nyberg, arkæologisk overvågning i forbindelse med byggeri i Staldgården, Nykøbing F.

24. august-11. september, Jens Nyberg, registrering af oldsagssamling testamenteret til museet.

27. oktober 1986 - 6. marts, Allan Petersen, udarbejdelse af grundmateriale til byvandring i Stubbekøbing og Nykøbing samt skolemateriale om Stavnsbåndet. Til sidstnævntes arbejde har

S.Aa. Sørensen også udarbejdet værdifuldt materiale om Horreby.

25. maj-3. juli og 14. juli-17. juli, Mogens Vedsø, hjemtagning, registrering m.v. af købmandsbutik fra Skottemark.

16. juni-22. september og 15. oktober-31. december, Agnete Paaschburg, udarbejdelse af jævnføringsregister og bygningsregistrant for Nykøbing på basis af primært kildemateriale: Brandtaxationer, brandforsikringsprotokoller m.v.

Møder, kurser m.v.

Amtsmuseumsrådet har afholdt 3 møder (6. april, 15. september og 10. november) med deltagelse af P. Drachmann og Liselotte Mygh.

Kulturmindeforeningen har i løbet af året holdt 7 bestyrelsesmøder samt generalforsamling 6. marts på museet. Bevaringsforeningen i Vordingborg indkaldte amtets foreninger til fællesmøde 2. december, Ole Olsen og Liselotte Mygh repræsenterede Nykøbing-foreningen.

I »Styringsgruppen« for Nykøbing kommunes sanerings-opgaver har Tyge Andersen og Liselotte Mygh deltaget som observatør for Kulturmindeforeningen.

LASA, Lokalhistoriske Arkiver i Storstrøms Amt, har holdt generalforsamling på Møns Museum 26. marts, Falsters Minder var repræsenteret af Britta Svendsen.

Falster-arkiverne har afholdt to fælles møder, den 16. juni på Falsters Minder, den 7. oktober i Gedser. Emnet var planlægning af en fællesudstilling i hestestalden på Corselitze i anledning af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse i juni 1988.

Fonden til Nykøbing F. Vandtårns Bevarelse har holdt 5 bestyrelsesmøder samt div. forretningsudvalgs- og aktivitetsudvalgsmøder, hvor Liselotte Mygh har repræsenteret Falsters Minder.

I Lolland-Falsters Traktormuseums bestyrelsesmøder har Liselotte Mygh deltaget i to, i tre forretningsudvalgsmøder samt i generalforsamlingen på Højmølle Kro 10. marts, hvor Drachmann var dirigent.

Til planlægningen af festligholdelsen af 200-året for Stavnsbåndets løsning har Landboforeningerne nedsat to udvalg, et samlende for Lolland-Falster og Møn, samt et arbejdsudvalg

for Falster. Sidstnævnte har med Liselotte Mygh som formand foreløbig afholdt 6 møder. Der arbejdes her på en folkefest på Corselitze den 12. juni 1988.

I forsøget på at bevare Gedser Remise er oprettet en bevaringsforening, Liselotte Mygh har været indkaldt til to af de indledende møder.

I faglige puljemøder landets museer imellem er Falsters Minder engageret i følgende:

»Befrielses-puljen«, møde på Koldinghus 10. marts, samt 2-dages møde på Bangsbomuseet, Frederikshavn, med deltagelse af Liselotte Mygh.

I »Dragt-puljen« møde i Brede deltog Birgit Schytt, som endvidere repræsenterede museet ved præsentationen 21. januar på Nationalmuseet af Ellen Andersens bog, Moden 1790-1840.

Diverse

Til Sømandsforeningens 100-års jubilæumsfest 6. februar var Liselotte Mygh indbudt.

Ved åbningen af Stubbekøbing Håndværker- og Industriforenings jubilæumsudstilling på Stubbekøbing bibliotek 23. marts deltog H. Dyhrfeld, P. Petersen og Liselotte Mygh.

Til indvielsen af Stouby Mølle 12. juni var Liselotte Mygh inviteret.

Liselotte Mygh blev anmodet om at indtræde i dommerpanelet i forbindelse med Lolland-Falsters Bryghus' konkurrence om motiver til nye etiketter, samt i dommerpanelet til vurdering af Nykøbing F.s Midtpunkts konkurrence om roe-lygter.

Museumsværkstedet blev den 26. maj besøgt af et udvalg sammensat af repræsentanter for Arbejds- og Undervisningsministeriet samt Arbejdsdirektoratet.

Museet økonomi

En stor del af museets aktiviteter skyldes ekstrabudgettære midler. I beretningsåret har Falsters Minder modtaget tilskud fra Foreningen af Handelsrejsende og Repræsentanter i Lolland-Falsters stift, Carlsbergs Mindelegat, Knud Højgaards Fond, Sparekassen Lolland, Vilh. Sidenius' legat, Det Raben Levetzauseke fond samt amtsmuseumrådets rådighedssum. Endvidere er museet testamentarisk blevet betænkt af Inger og Ellen Petersen samt Erna og Anker Andersen.

*Peter Vemming Hansen
/Liselotte Mygh*

Mange nyheder på motorcykelmuseet

Stubbekøbing Motorcykel- og Radiomuseum er nu ved at slutte sæsonen 1988. Første del gik godt, idet vi hele tiden lå lidt foran i fjor, men august måned svigtede føleligt, så vi slutter med et besøgstal på under 9.000, mens vi i fjor nåede de 10.000.

Museets flotte Nimbus 1935 har tilbragt sommeren på Odsherreds museum, dybt savnet af en stor del af gæsterne, som til gengæld kunne fryde sig over en urestaureret DISA fra 1954. Denne maskine er nr. 4 ud af ialt 4. Den blev altså aldrig sat i produktion. Konstruktør var Arne Skafte Rasmussen sammen med sin far Jørgen Skafte Rasmussen, (DKWs ophavsmand), og den blev fremstillet hos »Dansk Industri Syndikat A/S«.

Endvidere har Erik Nielsen, museets grundlægger og gode ven, fået fat på et stel og andre dele til en Ellehammer, som har stået øverst på ønskesedlen i nogen tid. Det ville være rimeligt, om Ellehammer var repræsenteret på museet, da både han og hans far har haft en stærk tilknytning til egnen her. Disse dele, samt en lånt »Clement«, nogle motorer og radioer har i sommer været udstillet i vinduet hos SDS i Stubbekøbing. Et tilbud vi har været glade for og har benyttet gennem en årrække.

Af nyheder blandt radioerne kan nævnes en radiogrammofon af mærket R.T.C. Tower 1938. R.T.C. står for Radio and Television Co. Trods det engelske navn et dansk fabrikat. Et stort, flot møbel med udkårne figurer på fronten. Var i 30-40'erne særdeles kendt for sin større grammofon, men teknikken var ikke særlig fremragende.

En anden stor, flot skabsradio hedder »Atwater Kent« fra 1928. Den har aldrig været repareret, men er stadig fuldt funktionsdygtig. Den blev i sin tid vundet på en kupon fra en cigaret-pakning af bagermester Henrik Jensen, Ny Holte Bageri, som i sin ungdom arbejdede i USA. Ved hans død i 1933 arvede en niece apparatet, som var i brug til ca. 1935. Er i år skænket her til museet af niecen og hendes mand, læge Knud Otto Rahbek, Fakse.

Mon ikke der blandt læserne skulle findes nogle lidt ældre, som har kørt motorcykel i deres

unge dage? I så fald kan de sikkert huske den verdensberømte »Mr. Indian«. Andy Andersen rejste simpelthen hele verden rundt og kørte racerløb på sin Indian, deraf tilnavnet. Han har også kørt her i Danmark, i hvert fald én gang ved København og et par gange på Fanø. Sidst på sæsonen aflagde han besøg her på museet sammen med sin translator. »Mr. Indian«, som nu har passeret de firs, hvad man bestemt ikke kan se på ham, roste meget museet, og fik næsten julelys i øjnene ved synet af vores store Indian- og Harley Davidson samling.

Han var ked af ikke at træffe Erik Nielsen, som var bortrejst den dag, men afleverede mange hilsener samt en gave bestående af Harley Davidson lommekniv, en hel del forskellige emblemer både Harley Davidson og Indian, samt to store fotografier fra hans unge dage, hvor han sidder på et par gamle Harley'er. Disse to vil nu blive indrammet og ophængt på museet. Alle- rede næste dag fløj Mr. Anderson tilbage til USA.

Dansk Veteran Klub kører fire store løb om året: Skagensløbet, Jylland rundt, Egeskovløbet og Løvfaldsturen. Sidstnævnte kørtes i week-enden, den 17.-18. september med start fra Køge om lørdagen, sydover til Møn, hvor man overnattede på Hunosøegård. Søndag fortsattes over Møn og til Bogø, hvorfra man sejlede med ekstrapærgen til Stubbekøbing, hvor løbet sluttede ved museet.

51 maskiner deltog i løbet. Ingen måtte være nyere end fra 1939. Løbets gennemsnitsfart var 30 km/t. Der var deltagere fra hele landet, og Palle Buus var løbsleder. Der kørtes i tre klasser med tre vindere i hver. Man sluttede med præmieuddeling på trappen foran museet, hvor også Erik Nielsen overrakte en præmie, som han havde udsat for den smukkeste restaurerede maskine.

Og så til foråret, — måske allerede i påsken, skal vi sige Goddag til gæst nr. 100.000 i hele museets tolvårige historie?

Linda Løjmand.

Lolland-Falsters lokalhistoriske arkiver

Bådebygger Carl Nielsen og sønnen, Christian Nielsen, er i 1962 fotograferet udenfor skibsbyggerhjemmet ved Dybvig.

Fejø-minder om de kendte bådebyggerier

Fejø lokalhistoriske Arkiv har ti års jubilæum i 1989. — En del af medarbejderne har været trofaste alle ti år — nye er kommet til, så vi er stadig et dusin i arbejdsgruppen.

Fejøboerne har været flinke til at aflevere værdifulde arkivalier, og fordi de også kom med mange gamle ting, som ikke hørte hjemme i et lokalhistorisk arkiv, fik Fejø er ret alsidigt ø-museum, som giver et godt historisk billede af Fejø-samfundet gennem tiderne.

Arkivet og ø-museet arbejder godt sammen. Mange emner kan belyses i begge afdelinger. Arbejdsgruppen er den samme begge steder. Såvel Fejø Arkiv som Fejø Ø-museum har velgennede lokaler på Centralskolen. Der er åbent hus den første tirsdag i hver måned fra 19.-22. I den travleste sommertid er der adgang for interesserede hver tirsdag aften. Skoler og andre større selskaber kan som regel få adgang på andre tidspunkter.

Gruppen bag de historiske samlinger håber at kunne udgive et jubilæumshæfte i 1989.

Indtil 1970 havde Fejø hele to bådværfter: Niensens og Mortensens. Begge værfter fandtes ved Dybvig havn. Mortensens værft fortsætter nu under ledelse af bådebygger Ejner Mortensen.

Carl Niensens væft lukkede i 1970. Sønnen Christian blev i 1953 ansat som konservator ved Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Her udførte han gennem årene et stort og meget påskønnet arbejde ved at opmåle og bygge nøjagtige modeller af gamle skibe. Hans store faglige viden og uddannelse som bådebygger kom ham til stor nytte og til glæde og gavn for museet.

Chr. Nielsen, som ses på billedet, har skrevet mange artikler om bådebyggeriet i Danmark, og han har besvaret utallige forespørgsler fra andre bådinteresserede. Hans betydeligste værk er: Danske bådtyper 1973.

Niensens bådebyggeri eksisterede i 84 år til 1970. — I dette tidsrum blev der bygget 340 nybygninger — heraf var de 40 de landskendte Fejø-åle-drivkvaser. Bådebygger Carl Nielsen og sønnen Christian Nielsen er i 1962 fotograferet uden for skibsbyggerhjemmet ved Dybvig.

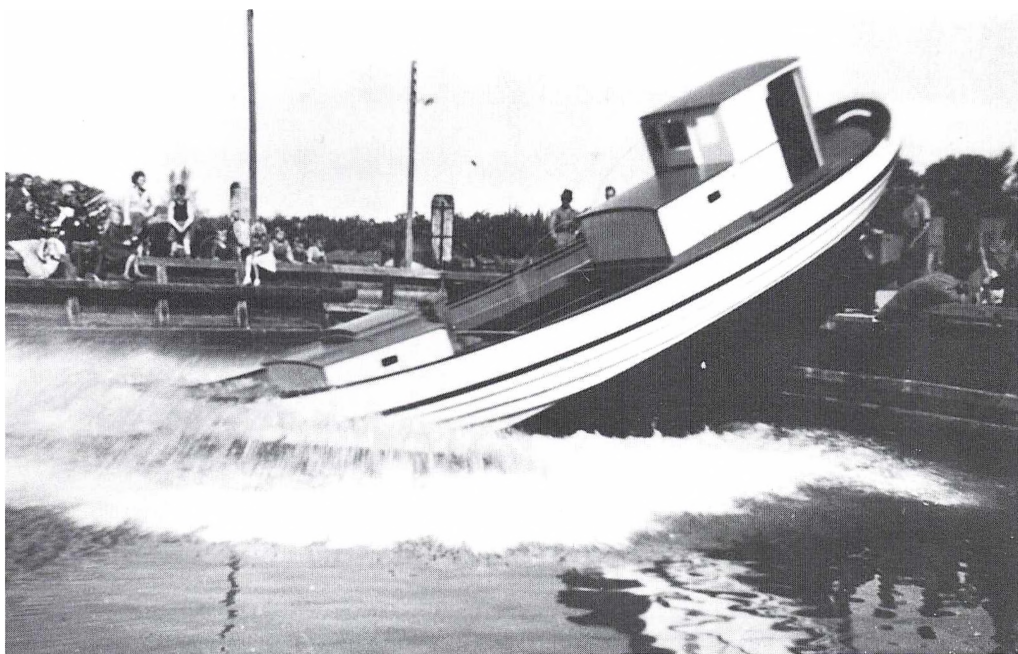
Efter søsætningen af et nyt skib blev der holdt løbegilde. Alle, der havde ydet gratis hjælp, deltog i gildet, som også var dåbsfest. Til gildet blev der serveret kaffe, æbleskiver og den traditionelle *Fejøpunch*. Opskriften på denne er fra år 1900:

2 pottes rom à 75 øre
 1½ fl. rødvin à 58 øre
 1 hel kanel 10 øre
 lige dele vand og rom.

Udgiften beløb sig til 3 kr., som ved århundredskiftet svarede til en dagløn for en faglært arbejder.

Markus Hummellose.

Støtte af lokalhistorisk forening

1988 stod som i næsten alle arkivers virke i Stavnsbåndsjubilæets tegn. Stubbekøbing lokalhistoriske Arkiv startede i samarbejde med Næsgaards Agerbrugsskole et stort arrangement den 5. juni 1988. Her viste vi en plancheudstilling med Moseby som udgang. Her uddelte vi en lille tryksag vedrørende Stavnsbåndets historie. Hovedtalere var statsminister Poul Schlüter og museumsinspektør Else-Marie Boyhus. Skolens elever havde stået for en række udstillinger. Vi var begunstiget af et særdeles skønt vejr og et besøg på omkring 2000 gæster.

Ugen efter fortsatte Stavnsbåndsjubilæet sammen med Falsters øvrige arkiver med en storlået folkefest på Corselitze med ca. 10.000 gæster.

Vort 6. årsskrift for 1988 er lige på trapperne, så man kan forstå, at arbejdsgruppen bag arkivet har haft et overordentlig travlt år.

Vi har gennem året haft et utroligt godt samarbejde med vor lokalhistoriske forening, som i sig selv er uhyre aktive med adskillige gode lokalhistoriske aftener på biblioteket og med en

række kirkebesøg rundt om i kommunen. Desuden har foreningen støttet arkivet på forskellig vis, ikke mindst økonomisk, ved at skænke arkivet de sidste kirkebogskopier, folketællingslister samt fornylig de gamle matrikelkort fra Aastrup og Horbelev sogne.

I det daglige har vi også haft travlt, mange besøgende ikke mindst slægtsforskere. Arkivet har også gennem 1988 modtaget mange spændende arkivalier, som er indgået i vore samlinger, som stadig vokser støt og roligt.

Erik Mahnfeldt.

Fjordture og stavnsbåndsjubilæum

Når man i disse år stadig oplever de lokalhistoriske arkiver som en kulturel bevægelse, beviser det, at arkivvirksomheder ikke er et modelune.

De fysiske rammer er af allerstørste betydning for et arkiv. For Rødbys vedkommende blev året et af de store, idet vi fik nye lokaler. En vækst fra ca. 18 m til 95 m incl. brandsikker box, en vækst der er værd at tale om.

Vor ny adresse Kirkeallé indeholder vore nye rammer, de består af stort kontor, arkivrum og

læsesal samt køkken og arbejdsværelse. Arkivet har fået plads.

Den store aktivitet omkring åbning af de nye lokaler har også givet mange nye arkivalier ca. 2 hyldemeter + et væld af fotos.

Arkivåret har stået i Stavnsbåndsjubilæets tegn i meget høj grad, dels på grund af medlemskab af komiteen og dels ved medvirken og tilrettelægning af en masse arrangementer.

Af anden udadvendt virksomhed kan nævnes, at der i årets løb er kørt 11 fjordture samt 2 egns-ture. Det giver ialt 83 fjordture, siden man begyndte i 1977 i øvrigt med Historisk Samfund, som havde bestilt 1. tur.

Lokalhistorisk Arkivs væsentligste forskningsarbejde er i gang omkring emnet: Hvem er bestyrelsesmennesker?

Det overordnede forskningssigte er tilrettelagt, og det er nu klar til at indgå i den række af forskningsprojekter, som SLA, Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver, er i gang med at koordinere.

Arkivet har i årets løb modtaget en større gave i form af et læseapparat til løsning af slægts-forskningsmæssige opgaver. Det var Sparekas-sen Lollands fond i Rødby, der betænkte os på denne måde.

Der har i årets løb været 480 besøgende på arkivet.

Hans Ivar Bentsen.

Mere arkivplads i Nakskov

Lokalhistorisk Arkiv, Søvej 8 i Nakskov, har siden sin genopståen lidt meget føleligt under pladsmangel. Det er nu blevet afhjulpet noget, idet vi har fået fordoblet vort areal fra 36 til 72 kvm. Det betyder bl.a., at der bliver plads — ja, endda siddeplads — til samtlige medarbejdere, selvom der kommer flere end to besøgende!

Vi har i årets løb modtaget flere righoldige samlinger af arkivalier, som vi glæder os meget til at få registreret, selvom det i realiteten betyder, at vi er lige vidt med hensyn til plads, når denne registrering har fundet sted. Men kommer tid, kommer råd.

En udstilling af nogle af vore gamle arkivalier var godt besøgt. Det drejede sig bl.a. om Perle-stikkerbogen, gamle dokumenter fra henholds-vis det 16., 17. og 18. århundrede med »oversættelse« af de gamle snørklede bogstaver. Desuden et lille udsnit af gamle fotografier bl.a. fra de gamle købmandsgårde og fra Nakskov havn.

Sammen med Marineforeningen, Nakskov afdeling, har vi udstillet billeder, gamle skibe, folk med tilknytning til skibsfarten o.m.a.

En medarbejder ved arkivet, P. W. Sørensen, har som medlem af Aktive Senior Borgere på Vestlolland medvirket til udgivelsen af en bog med titlen »Ildræt i Nakskov«. Den giver en historisk oversigt over 41 idrætsforeninger i Nakskov fra deres stiftelse og op til i dag. Bogen bliver på 130 sider og er rigt udstyret med fotos fra foreningernes virke gennem årene. Det er en gruppe på 4 personer: Manfred Skipper, Grethe Ericksen, Egon Christiansen og P. W. Sørensen sammen med lærer Torben Hansen som konsulent, der har kulegravet foreningernes historie og derved gjort det muligt at præsentere det i bogform. — Et oplagsværk, som ganske afgjort vil blive påskønnet af eftertiden.

Edith Holtse.

Arkivårsskrift i 10 år

Frihed er det bedste guld,
som sol bestråler over muld,
lad den dit smykke være!
Ja, dersom du dig selv har kær,
da hold den mer end livet værd!
Ti frihed følger ære.

Biskop Thomas Strängnäs.

Biskop Thomas Strängnäs, der levede i 1400-tallet, har i digtet magtet at udtrykke noget vægtigt og almenlydigt om frihedsbegrebet. I det lå idégrundlaget, som bondestanden anvendte for at gøre sig fri af stavnsbåndets åg i 1788, og det blev samtidig drivkraften for den selvhjulpne bonde helt frem til vor tid.

Der var selvfølgelig mange andre faktorer indblandet i den frigørelsesproces, men friheds-idealet, med lige ret for såvel Loke som Thor, har været en bærende grundpille.

Det er med den baggrund, at man i indeværende år, over det ganske land, har fejret 200-året for stavnsbåndets løsning.

Lokalhistorisk Arkiv for Nørre Alslev kommune markerede stavnsbåndsjubilæet ved at lave to udstillingsplancher, der kunne vise udviklingen i Vålse by fra 1788 til 1988. Af materiale hertil anvendtes gamle og nye matrikelkort samt arkivmateriale. Yderligere fremstilledes to mindre plancher, som kunne vise et udviklingsforløb for en enkelt gård, og her viste det sig, at »Nåvergården« i Nørre Alslev var et velegnet eksempel.

Udstillingen blev først vist på Corselitze, idet samtlige arkiver på Falster havde indgået en aftale om at arrangere en fællesudstilling, der skulle give et samlet billede af den udvikling, som var blevet resultatet af landboreformerne på Falster. Det indebar, at vor arkivs udstilling repræsenterede Nordfalster.

Fællesudstillingen flyttedes efter Corselitze arrangementets ophør til Falsters Minder, Nykøbing F.

Da udstillingsperioden her var afsluttet, blev vores del af udstillingen vist i Vålse arkiv, idet vi også ønskede at markere stavnsbåndsjubilæet i lokalområdet.

For at give så mange som overhovedet muligt lejlighed til at få glæde af udstillingen, blev den efter en uges forløb flyttet til Nørre Alslev bibliotek.

I den periode udstillingen fremvistes på Nørre Alslev bibliotek, arrangeredes en foredragsaften med universitetslektor Karl-Erik Frandsen som foredragsholder. Han gav tilhørerne et levende indblik i, hvordan landboreformerne blev gennemført på Nordfalster.

Arkivet har i indeværende år modtaget både omfattende og betydningsfulde afleveringer. Det er en udvikling, der glæder os, idet vi i kraft heraf, år for år, kan stykke stadig større dele af Nordfalsters historie sammen.

Sidste år var tre medarbejdere på registreringskursus, og det er i år fulgt op af, at nok tre medarbejdere har deltaget i et billedregistreringskursus. Det er opmuntrende, at det kan lade sig gøre, for på den vis sættes vi i stand til at kunne følge med og lære noget nyt. Årsskrift 1989 er et jubilæumsnummer, da skriftet er det tiende i rækken. Det plejer at være skik, at man i den anledning giver jubilaren et par ord med på vejen, og det vil jeg så gøre.

Arkivudgivelsen har med dette nummer nået den første milepæl, og det indebærer, at skrifterne nu har både en fortid og fremtid, hvorfor man kan begynde at vurdere betydningen af udgivelsen.

Der er for mig ingen tvivl om, at den videnskabsmængde, som gennem årene er opsamlet om Nordfalsters lokalhistorie, vil blive mere og mere værdifuld, for hvert år der går.

Den interesse, der har båret årsskriftsudgivelsen gennem de første 10 leveår, gemmer kimen til udgivelsens fremtid. For bevares den både hos læserne og skribenterne går udgivelsen en lys fremtid i møde.

Årsmødet afvikledes på traditionel vis, men der blev foretaget en udskiftning i arkivets bestyrelse, idet det mangeårige bestyrelsesmedlem Helge Kappel ikke ønskede at fortsætte, og han blev afløst af Peter Boding.

Støtteforeningen har arbejdet tæt sammen med lokalhistorisk arkiv og søger for at skaffe økonomisk støtte til arkivets udstillingsaktiviteter.

Arkivudflugten gik i år til Farøbroen, hvor Morten viste selskabet broens indre dele. Det blev herigennem muligt at danne sig et indtryk af, hvad Morten i det daglige beskæftiger sig med. Det var både spændende og interessant at komme så tæt på et arbejdsfelt, som man ikke i det daglige bemærker. Den gode oplevelse har givet os inspiration til for alvor at tage hul på det nye arbejdsår i arkivet.

Niels Frost.

Søgte familiens rødder

Lokalhistorisk Arkiv for Holeby kommune, Vestervej 70, er dækkende for hele kommunen, hvortil hører syv kirkesogne. Vi har hele foråret og sommeren måtte dæmpe aktiviteterne ned, på grund af en pludselig opstået fugtighed i arbejdslokalet, som vi måtte fraflytte og midlertidig indrette os i et tilstødende mødelokale. Vi er nu ved at flytte tilbage til vores nu istandsatte arbejdslokalet. Arkivets åbningstider er uændret, alle torsdage fra kl. 15.00 til kl. 17.00. Men for skoleklasser og andre sluttede selskaber kan aftale træffes med arkivlederen.

Trods de lidt vanskelige forhold har vi haft et tilfredsstillende antal besøgende, således en skoleklasse fra Holeby skole, og på aftenbesøg ca. 20 børn og ledere fra den lokale børneforening D.U.I. leg og virke.

Også mange slægtsforskere har dels ved besøg i arkivet, og dels ved korrespondance fået hjælp af arkivmedarbejderne.

En amerikansk statsborger mødte ved besøg i Holeby personligt op i arkivet, hvor han efter et fem timers møde blev forsynet med vores kirkebøgers oplysninger om hans bedsteforældre, der emigrerede til Amerika. De var født i Holeby i 1827. To andre dansk-amerikanske familier har henvendt sig til os for at få oplysninger om slægtninge udvandet fra Holeby. Den ene familie har vi kunnet give oplysninger; den anden familie beder os efterlyse familiemedlemmer bosiddende i Danmark, men det er ikke lykkedes for os. Formanden for det nyoprettede traktor-

museum i Eskilstrup har vi ved besøg kunnet forsyne med kopier af gamle motorer og landbrugsmaskiner.

Den 10. maj fik vi den triste meddelelse, at tidligere forvalter på Højbygård sukkerfabrik, Erik Clausen, var afgået ved døden. Erik Clausen har, fra arkivet blev startet, været storleverandør af interessante historiske dokumenter, ligesom han har udarbejdet tegninger af sukkerfabrikernes roebane-net og på kassettebånd fortalt om banernes oprettelse og nedlæggelse.

Arkivet har på opfordring haft en billedudstilling i Errindlev sparekasses Holeby-afdeling og er opfordret til at lave en lignende udstilling i Sparekassen Lollands Holeby afdeling.

Efter der igen er kommet inventar i det tilstødende mødelokale, vil der igen blive afholdt årsmøde. Vi har i det forløbne år kunnet glæde os over, at flere og flere foreninger er blevet klar over, at deres arkivalier bedst opbevares for eftertiden i lokalhistorisk arkiv.

Vi vil som hidtil være alle slægtsforskere behjælpelige og stiller kirkebøger fra vore syv kirkesogne til disposition. Disse omfatter årene fra 1814 til 1891.

Til slut et hjertesuk. Vi mangler yngre medarbejdere; vi er kun fire, der er i alderen fra 78 til 87 år.

Ove Pedersen.

Fandt godt landsbymateriale

Af større begivenheder i 1988 i Idestrup Sogns lokalhistoriske Arkiv kan nævnes følgende:

I januar aflagde Idestrup Husholdningskreds os et besøg. Der var mødt mange damer, og de viste stor interesse for vore arkivalier, især for billederne, som vi efterhånden har mange af.

Derefter begyndte vi at arbejde med den udstilling, som skulle afholdes på Corselitze i juni måned i anledning af 200-året for ophævelsen af stavnsbåndet. Vi valgte landsbyen Ulslev, idet det er en stor landsby, der har beholdt sit præg af landsby, og der blev fremskaffet mange billeder fra huse og gårde samt af personer. Folk var meget venlige til at låne os, hvad vi bad om, og nogle kom selv og tilbød os gamle fotografier, så vi syntes selv, at vi havde fået et ret godt billede af en landsby.

I september afholdt biblioteket en biblioteksdag, og samtidig holdt vi åbent hus, så mange gæster benyttede lejligheden til at kigge indenfor, da vi har lokale ved siden af biblioteket.

Dette var højdepunkterne i året, men derudover er der det sædvanlige arbejde med registrering, avisudklip m.m., da vi heldigvis stadig får arkivalier, herunder fotos, ind.

Vi er 6 ulønnede medarbejdere, og vi har åbent 1. og 3. tirsdag i hver måned fra kl. 18.30 til 20.00.

Erna Nielsen.

Med i stavnsbåndsjubilæet

Året i Tingsted sogns lokalhistoriske Arkiv har ligesom i det øvrige land stået i stavnsbåndets 200 års jubilæumstegn. På arkivet var vi tidligt i gang med at få sat en udstilling op, som kom til at bestå af en af de 6 byer i Tingsted sogn, nemlig Stubberup by og en udflyttet gård derfra »Risbrogård«.

Denne udstilling var med i det store arrangement, som de falsterske arkiver deltog i på Corselitze hovedgård i juni måned..

Den 15. juni var samme udstilling rammen om en lokalhistorisk aften i Tingsted forsamlingsgård. Her var der ligeledes indsamlet nogle gode gamle genstande som værktøj, husgeråd o.l. Der var oplæsning om Helene Strange, omtale af Stubberup by og »Risbrogård«, og musikgruppen (strygerne) spillede gammel dansk musik fra stavnsbåndets tid. Det var en meget fin og velbesøgt aften.

28. september har arkivet i samarbejde med sognepræst Ole Opstrup foredrag i præstegården. I marts sluttede vi efter 4 sæsoner gotisk skriftlæsning, hvori deltog 10-12 personer. Antallet af besøgende på arkivet har været stigende, ligeledes med indkomne arkivalier. Arkivet er et medlemsarkiv og består af ca. 150 medlemmer. Bestyrelsen består af følgende:

Inger Strange, Øverup, formand
Lauritz Hansen, Stubberup, næstformand
Poul Slente, Klodskov, kasserer
Aase Andersen, Kraghave, sekretær
Birgitte Hansen, Stubberup.

Tingsted sogns lokalhistoriske Arkiv har til huse på Tingsted skole, Stationsvej 57.

Gösta Jonasson.

Sakskøbing har fået sogne- repræsentanter

Arkivet i Sakskøbing kan se tilbage på 1988 med tilfredshed. Der er indkommet mange arkivalier, og der modtages stadig materiale i en jævn

strøm. Arkivet har mange frivillige medarbejdere, og i løbet af året er der kommet flere til, også fra den yngre generation. Der er god brug for frivillige medarbejdere, så dette er jo dejligt.

Flere og flere mennesker bruger arkivet, og især kommer der mange slægtsforskere, hvis antal er stærkt stigende. Arkivet kan tilbyde brug af kirkebøger og folketællingslister m.m. på film. Man har da også indkøbt et læseapparat mere til at dække behovet, således at arkivet nu har 2 apparater.

For arkivet var 1988 et rundt år, det havde nemlig 10 års fødselsdag. Dagen blev markeret med et »åbent hus« arrangement. Til denne lejlighed havde arkivets medarbejdere lavet en udstilling om »det gamle Saksøbing«, og en folder om arkivets historie og virke. Arkivet havde denne dag pænt besøg.

I anledning af Stavnsbåndsjubilæet har arkivet fået restaureret en træ-model af Kartofter by før udskiftningen. Der var stor interesse for modellen, som både har været udstillet på arkivet og på biblioteket.

Arkivet har ligeledes i det forgangne år fået tilknyttet en gruppe af sognerepræsentanter. Disse mennesker skal være kontaktpersoner ude i de enkelte sogne og således være en hjælp til, at så mange arkivalier som muligt kommer til arkivets kendskab. Vi har været vært for LASA, som har afholdt et kursus i glaspladeregistrering.

Vi er glade for, at arkivet bliver flittigt brugt, og vi håber, at dets udvikling fortsætter i de kommende år.

Birgit Lind Petersen.

Arkivs mødelokale bruges meget

Lokalhistorisk Arkiv for Maribo kommune, som har til huse på Vestre Landevej 270 i Stokkemærke, er i den heldige situation, at det i år bliver udvidet med 2 rum, som kan bruges til studie/læserum for mindre grupper.

I den store foredragssal, som arkivet er i besiddelse af, har arkivet fået højskole-sangbøger, så man kan synge ved de forskellige arrangementer, som bliver afholdt. Foredragssalen benyttes foruden af arkivet også af andre foreninger, som har behov for et lokale til mødebrug. Dette gør, at arkivet bliver mere kendt, fordi der ved disse foreningsarrangementer kommer mennesker, som ellers ikke ville have kendskab til lokalhistorisk arkivs eksistens.

Arkivet er ved at få etableret en billedudstilling, som spænder over Lolland-Falsters gamle jernbane historie. Der er mange interessante billeder af nedlagte jernbanestationer, tog o.s.v.

Arkivet er i den heldige situation at have en gruppe meget aktive medarbejdere, som registrerer det indleverede materiale. Der er en specialgruppe, som er ved at få arkivets billedsamling op at stå, så flere har mulighed for at anvende billederne. Men arkivet savner nogle medarbejdere, som har lyst og flair for at formidle det historiske materiale ud til folk, så der ad den vej bliver endnu mere forståelse for arkivet, så det er et stort ønske fra arkivet, hvis der sidder nogle, som kunne tænke sig at bearbejde det indkomne materiale til artikler, billedudstillinger o.s.v. — man er meget velkommen.

Arkivet er åbent hver tirsdag fra kl. 19.00-21.00.

Max Broms.

Årbøger og lokalhistoriske skrifter om Lolland-Falster

Årbøgerne

Boghandlerpris: 60 kr. Medlemspris: 35 kr.
Sidste udgave: 100 kr. Medlemspris: 50 kr.
Af tidligere årgange findes: 1966 - 1968 - 1969 -
1970 - 1971 - 1973 - 1974 - 1975 - 1976 - 1977 - 1978 -
1979 - 1980 - 1981 - 1982 - 1983 - 1984 - 1985 -
1986 - 1987.
Årbogen 1913 — genoptryk: Medlemspris 50 kr.,
boghandlerpris: 75 kr.

Historiske skrifter fra Samfundet

Familiebruget på Lolland-Falster. Husmandsbevægelsen gennem 75 år, 6. marts 1981.
Boghandlerpris: 40 kr. Medlemspris 30 kr.
A. F. Heyn: Nysted kommune — historisk set.
Boghandlerpris: 50 kr. Medlemspris: 40 kr.
Ove H. Nielsen: Holeby kommune — historisk set.
Boghandlerpris: 50 kr. Medlemspris: 40 kr.
Disse historiske skrifter og årbøger kan bestilles ved henvendelse til kassereren, Bodil Clausen, Vantorevej 62, 4880 Nysted, tlf. 03 87 11 12. Forsendelsen sker plus porto.

Særlige tilbud

Im. Felter: Maribo Domkirke à 50 kr.
Specialarbejderskolen i Maribo 1960-1985 à 40 kr.
Ketty Lykke Jensen: Ønslev-Eskilstrup à 50 kr.
Disse bøger findes kun i et enkelt eksemplar eller nogle ganske få. Leveringen foregår efter, hvor hurtigt bestillingerne indgår til Samfundets kasserer.

Andre skrifter

Ved henvendelse til Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Museumsgade 1, 4930 Maribo, tlf. 03 88 11 01, kan bestilles plus porto:
Else-Marie Boyhus: Maribo — historisk set. Boghandlerpris 50 kr. Medlemspris: 40 kr.

Køb — Salg — Bytte

Medlemmerne kan under denne rubrik få optaget gratis oplysninger om ønsker med hensyn til at købe, sælge eller bytte lokalhistoriske værker og årbøger. Det angives tydeligt, hvad det drejer sig om — for lokalhistoriske værker forfattere, titler og udgivelsesår og for årbøgerne hvilke årstal. Priserne bør i givet fald også oplyses.

Oplysningerne, som vedføjes navn, adresse og om muligt også telefonnummer, indsendes skriftligt til Samfundet hvert år inden 1. oktober. Køb, salg eller bytte sker direkte mellem de interesserede, idet Samfundet ikke medvirker.

Købes:

Ellehammer: Jeg Fløj. C. C. Haugner: Lollands Nørre Herred. Henvendelse til Verner Hansen, Museumsgade 3, 4930 Maribo, tlf. 03 88 34 98.

Lolland-Falsters historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEM

Handelsgartner J. Bek Petersen, Nakskov.

BESTYRELSEN

Formand: Redaktør Verner Hansen, Museums-gade 3, 4930 Maribo, tlf. 03 88 34 98.

Næstformand: Lærer Jens Larsen, Kirstineberg-parken 18, 4800 Nykøbing F., tlf. 03 85 75 44.

Kasserer: Fru Bodil Clausen, Tågense Engvej 1, 4800 Nysted, tlf. 03 87 11 12.

Sekretær: Fru Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre Kirkeby, 4863 Eskilstrup, tlf. 03 83 64 28.

Barneplejerske Ketty Lykke Jensen, Nygade 13, 4863 Eskilstrup, tlf. 03 83 60 97.

Gdr. Mogens Sommer, Klodskovvej 58, Byskov, 4863 Eskilstrup, tlf. 03 83 64 87.

Skoleinspektør A. F. Heyn, Hamborgskovvej 32, Sundby, 4800 Nykøbing F., tlf. 03 86 10 29.

Fru Kristine Asser Hansen, Lundeskolevej 6, 4850 Stubbekøbing, tlf. 03 84 40 12.

Lærer Hans Ivar Bentsen, Hagelundsvej 15, 4970 Rødby, tlf. 03 90 14 30.

Museumsinsp. Johs. Nørgaard Petersen, Klire-vej 1, Marielyst, 4873 Væggerløse, tlf. 03 87 63 61.

Bestyrelsessuppleanter:

Kontorchef Hans Andersen, Sløssevej 19, 4894 Ø. Ulslev.

Birgit Elmlund Brendstrup, Hjelm Byvej 38, 4990 Saksøbing.

Revisorer:

Urmager Jørgen Krøll, Wichmandsvej 43, 4880 Nysted.

Postmester Aage Poder, Stoffervej 12, 4892 Ket-tinge.

Revisorsuppleanter:

Hans Larsen, Saksøbingvej 60, 4880 Nysted.

Egil Christensen, Strandvejen 31, 4880 Nysted.

UDVALG OG REPRÆSENTATION

Redaktion af årbogen:

Verner Hansen, formand. Ketty Lykke Jensen. Jens Larsen. A. F. Heyn. Hans Ivar Bentsen.

Arrangementer:

Jens Larsen, formand. Kristine Asser Hansen. Hans Ivar Bentsen. Mogens Sommer. Ina Antonsen.

Medlemshvervning:

Bodil Clausen, formand. Kristine Asser Hansen. Ina Antonsen.

Repræsentantskabet for institutionen

Statsminister C.D.F. Reventlows Minde:

Hans Ivar Bentsen.

Bestyrelsen for Lolland-Falsters Stiftsmuseum:

Kristine Asser Hansen.

Marielyst Grundejerforenings kulturfond:

Verner Hansen.

Generalforsamlingen 1988

afholdtes tirsdag den 26. april på Hotel Saksøbing. Formanden, Verner Hansen, oplyste i beretningen, at ægteparret Erna og Anker Andersen, Nykøbing, havde testamenteret en arv på 84.000 kr. til samfundet. Der fragik dog en arveafgift på 29.540 kr., men en nedsættelse var blevet afslået. Det er horribelt, sagde formanden, at når et ægtepar sparer op og vil give pengene til et formål, som de synes om, så kommer staten med sin klamme hånd og rager til sig.

Arven og forskellige tilskud havde i høj grad forbedret samfundets økonomi.

I forbindelse med generalforsamlingen i Bangshave i Maribo talte fhv. museumsforvalter Kjeld Snedker om: Landsbyliv før og nu.

To sommerarrangementer kom til at lide under det ustadige vejr. Møllebankestævnet måtte flyttes indendørs, og jubilæumsstævnet i Rødby fjord fik mindre tilslutning på grund af truende skyer. En efterårstur til Sjælland med besøg på historiske steder var derimod begunstiget af et godt vejr.

En nyskabelse var, at der blev holdt en »temadag« på SID-centret ved Nykøbing. Temaet var nutidshistorie, og nogle gode indlæg gav anledning til livlige debatter. Deltagelsen var ikke så stor, som ønskeligt, men Sparekassen »Lolland« gav tilskud, så arrangementet ikke kostede samfundet noget.

Årbogen 1987 blev på grund af de økonomiske forhold ved planlægningen ikke så stor, som ønskeligt. Der var artikler om Ellehammers flyvning på Lindholm, om »kætterpræsten«, Arboe Rasmussen i Vålse og teaterkår på Lolland-Falster i tidligere tid.

Der bliver lagt megen vægt på at rubrikken »Lolland-Falster i bogverdenen« bliver så udførlig som mulig, da det er det eneste sted, en sådan oversigt bringes.

Desuden er der i årbogen beretninger om museer og arkiver på Lolland-Falster.

Medlemstallet på ca. 700 er vigende, og det skyldes i høj grad, at arkiverne dækker det nære lokalhistoriske arbejde og derfor samler en god tilslutning, hvilket absolut ikke skal beklages.

Der foregår på mange måder et lokalhistorisk arbejde på Lolland-Falster. Der er arbejdet med bevarelse af møller, indretning af den gamle polakkaserne i Taagerup til medborgerhus, slægts-historisk arbejde, lokale egnesspil og mange foredrag, bl.a. i folkeuniversitetsforeningerne.

Det lokalhistoriske arbejde i landsdelen gror godt, og det er der grund til at glæde sig over, sluttede formanden.

Kassereren, Bodil Clausen, forelagde regnskabet, som findes omstående. Kontingentet blev uforandret fastsat til 85 kr. årlig.

Formanden indledte en drøftelse af den fremtidige virksomhed og oplyste, at der som sædvanligt til alle medlemmer vil blive udsendt en aktivitetsplan. Samfundets egne arrangementer vil blive af begrænset karakter på grund af de mange stavnshandsforanstaltninger.

Til bestyrelsen genvalgte Jens Larsen, Nykøbing, Ketty Lykke Jensen, Eskildstrup, Ina Antonsen, Nørre Kirkeby, og Verner Hansen, Maribo. I stedet for greve Einar Reventlow, Rudbjerggaard, som ikke ønskede at fortsætte, nyvalgte museumsinspektør Johs. Nørgaard Petersen, Reventlowmuseet.

Som bestyrelsessuppleant genvalgte Hans Andersen, Ø. Ulslev, til revisor Jørgen Krøll, Nysted, og til revisorsuppleant Hans Larsen, Nysted.

Efter et fælles kaffebord talte arkæolog Karen Løkkegaard Poulsen, Maribo, om: Stiftsmuseets seneste arkæologiske undersøgelser.

Nye medlemmer indtil 15. oktober 1988

Lars Bo Strange Rasmussen,
Sdr. Boulevard 76, 4930 Maribo.

Overingeniør Leif Ott Nielsen,
Askemarksvej 40, 4760 Vordingborg

Ellen Nielsen,
Colbjørnsensvej 4, 4800 Nykøbing F.

Musse Michaelsen
Kirsebærvej 7, 4800 Nykøbing F.

Grethe Daugård,
Fasanvej 12, 4840 Nr. Alslev.

Cand. mag. Johannes Petersen,
Klirevej 1, 4873 Væggerløse.

Bente Lemmich,
Binnitzevej 58B, 4930 Maribo.

Værkfører Poul Nielsen,
Toreby Vestergade 10, 4891 Toreby.

Peter Hans Rasmussen,
Raagelunde Skovgaard, 4892 Kettinge.

Forretningsfører Edith Palle,
Kraghave Møllevej 46, 4800 Nykøbing F.

Elisabeth Nicolaisen,
Stubberupvej 9, 4880 Nysted.

Eva Sørensen,
Spurvehøjvej 9, 1., tv., 2650 Hvidovre.

Jens Erik Christiansen,
Gl. Kastagervej 63, 4913 Horslunde.

Birgit Hansen,
Colbjørnsensvej 3, 4800 Nykøbing F.

Driftsregnskab for året 1. april 1987 - 31. marts 1988

INDTÆGTER:

Beholdning pr. 1.4.87		4.664,26	
Medlemskontingenter		59.065,00	
<i>Tilskud:</i>			
Det Bertouch-Lehnske Fond	500,00		
Det Classenske Fideicommis	600,00		
Ekstraordinært tilskud fra Storstrømsamtet	5.000,00		
Jubilæumsgave fra Sammen- slutningen af Lokalhistori- ske Foreninger	1.000,00		
Lollands Bank	500,00		
Den Danske Bank	500,00		
Errindlev Sparekasse	100,00		
Sparekassen SDS	2.000,00		
Kulturministeriet	5.300,00		
Sparekassen Lolland	500,00		
Lollandsfonden	1.000,00		
Det Raben-Lewetzauske Fond	2.000,00		
Sparekassen Lollands Gave- fond	3.000,00		
Storstrømsamtet	5.000,00	27.000,00	
<hr/>			
Salg af bøger		2.361,00	
Arv efter Erna og Anker Andersen		57.249,44	
Udflugter m.m.		3.000,00	
Renter		138,20	
		<u>153.477,90</u>	

UDGIFTER:

<i>Administration:</i>			
Frimærker	7.259,95		
Tryksager og papir	4.180,65		
Forsikring	500,00		
Telefontilskud til formanden:	1.000,00		
Løn til kasserer	1.400,00	14.340,60	
<hr/>			
Kontingent til Dansk Hist. Fællesforening		2.272,00	
Annoncer:	520,90		
Møder:	8.514,05	9.034,95	
<i>Lollands-Postens Bog- trykkeri:</i>			
Gl. gæld, årbogen 1986	24.560,80		
Årbogen 1987	59.753,90	84.314,70	
<hr/>			
Gaver		1.119,20	
Udflugter m.m.		3.210,00	
<i>Beholdning:</i>			
Banker og Sparekasser	33.406,30		
Kontant	371,90		
Giro	5.408,25	39.186,45	
		<u>153.477,90</u>	

Status pr. 31. marts 1988

Bogbeholdning	30.000,00
Fast kapital Holcks Legat	500,00

Undertegnede har d.d. revideret driftsregnskabet (kassebog med tilhørende bilag). Beholdningen med banker, sparekasser og postgiro er afstemt. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger.

Jørgen Krøll
sign.

E. Christensen
sign.

Det årlige kontingent er 85 kr. inklusiv tilsendelse af årbogen.

Samfundets postgironummer: 1 03 55 25.

SE-nummer: 12 34 67 86.

Love for Lolland-Falsters historiske Samfund

§ 1.

Samfundets formål er at vække og nære den historiske sans ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og fremdrage den stedlige historie. Dets hjemsted er Maribo.

§ 2.

Formålet søges opnået ved udgivelsen af en årbog og andre historiske skrifter samt, for såvidt midlerne strækker til, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt om i stiftet, udflugter m.v.

Det er endvidere et formål at søge rejst og vedligeholdt sten til minde om historiske personer og steder.

Samfundet søger et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3.

Medlemsbidraget fastsættes på generalforsamlingen. Man er stemmeberettiget 1 måned efter indmeldelsen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog.

§ 4.

Samfundets bestyrelse består af 11 medlemmer, hvoraf 6 afgår de lige årstal og 5 de ulige årstal. De vælges ved simpel stemmeflertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 suppleanter, hvoraf 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer og 2 suppleanter ved skiftevis afgang.

Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør et forretningsudvalg. Bestyrelsen udpeger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte.

Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundet aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning med mere. Bestyrelsen kan i

givet fald udpege interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5.

Generalforsamlingen indkaldes ved meddelelser i dagbladene eller ved direkte indbydelse, der sker mindst 14 dage forud. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, må være bestyrelsen i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den ordentlige generalforsamling afholdes i april. På denne aflægger bestyrelsen beretning om samfundets virksomhed i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts, og fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere foretages valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsessuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter.

På generalforsamlingen forelægges den fremtidige virksomhed, over hvilken en plan udsendes til medlemmerne.

En overordentlig generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder, at der er grund hertil, og skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer stiller skriftlig forlangende derom, senest 1 måned efter at påkrav er fremsat.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpel stemmeflertal. Vedtagelse om ændringer i lovene og om samfundets opløsning skal dog, for at være gyldig, ske på 2 umiddelbart på hinanden med mindst 14 dages mellemrum afholdte generalforsamlinger efter særlig derom udgået bekendtgørelse.

Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den sidste generalforsamling, hvorledes der skal forholdes med de midler, samfundet til den tid måtte være i besiddelse af.

Lovene således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj og den 2. juni 1986.

Person- og stednavnsregister

A

Albrechtsen, Rasmus, stokkemand	101, 102
Allen, C.F.	7
Andersen, Chr., fæstebonde	69
Antvorskov amt	31
Askø	88
Askø skole	51
Assenbølle	103, 112

B

Baggesen, Jens, digter	18, 117
Bagger, procurator og godsforvalter	101, 102
Bakkebølle	66
Balle, N.E., biskop	45, 51, 62, 117
Begtrup	78
Bergsøe, A.F., statistiker	7, 35
Bernstorff, A.P., greve	22, 23, 44, 46
Bernstorff gods	35, 44
Beulwitz, Frederikke Sophie Charlotte von, stiftsdame	16, 46
Birket	47, 83
Birket skole	51
Birket sogn	49, 50, 51, 58
Bierrig Christen Christensen, lærer	47
Bjørn, Claus	69
Blaagaard seminarium	64
Bobé, Louis, doktor	11, 12, 16, 44
Boisen, P.O., biskop	30, 45, 56, 63, 64, 114, 118
Bothmer, Birgitte Sophie, søster til Johanne Sophie Frederikke Reventlow	24
Boye, Wilhelm, arkæolog	83
Boyhus, Else Marie, museumsinspektør	5, 31, 92
Brahertrolleborg	14, 27, 35, 42, 56, 61
Brahertrolleborgs arkiv	47, 50, 51
Brahertrolleborg seminarium	64
Brandstrup skole	51
Bruun, Thomas Christoffer	117
Brøndum-Nielsen, professor	68
Bærentzen, Em.	15
Baadesgaard	94

C

Christiansmindeskolen	29, 49, 51, 56, 63
Christianssæde .. 8, 14, 16, 18, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 62, 63, 94, 120	

Christianssæde skoler	52, 56
»Christian Smed«, kælenavn for C.D.F. Reventlow	12, 23, 27
Christophersen, Hans	112
Classen, J.F., generalmajor	78
Classen, P.H., ...	113
Clausen, H.C., kapellan	113
Colbjørnsen, Chr., ...	8, 10, 26
Cortselitze	78, 113

D

Danmark.. 11, 13, 16, 18, 19, 26, 27, 78, 93, 97, 106, 118	
Danmarks Folkemuseum	66, 67
Dansted	37, 46, 47
Datter Kirsten Niels	48
Denner, Balthasar	24
Ditmarsken	13
Dons	100
Duekilde	106
Due, Mogens	112
Dysset, Johans Arndt, provst	114

E

Egense	69
Eickstedt, H.H. von	44
Elmelunde kirke	68
Engholm	49
Erikstrup	65, 66
Ernesti, J.L.	46
Errindlev	103, 112
Ewald, Johs.	117

F

Falster	69, 70, 76, 78
Fibiger, Anne, d.a. Matthias Fibiger	48
Fibiger, Matthias, skoleholder og organist	48, 49
Fibiger, Sophie Dorthea, d.a. Matthias Fibiger	48
Fleischer, Esaias, konferenceråd	31
Flint, Andreas	115
Frederiksborg amt	63
Friis, forvalter	49
Frilandsmuseet i Maribo	29, 49
Fuglse herred	101, 102, 112
Fyn	31, 42

G	
Garve, Chr., universitetslærer	14, 16, 45
Gellert, Chr., digter	14, 16, 45, 46
Gjorslev gods	35
Gloslunde	114
Grundtvig	79
Guldberg, Ove Høegh	22, 27, 31, 44
Guldborgland	31
H	
Halsted degnekald	60
Halsted sogn	60
Hansen, Christian	112
Hansen, Hans, kunstmaler	8, 9, 21
Hansen, Hans	112
Hansen, Peder	112
Hansen, Poul	69
Hansen, Rasmus	112
Havrebjerg, Søren Pedersen	50
Hemmingsen, Søren	112
Hillested	79
Holberg	118
Holeby	103, 112
Holgaard, Chr.	64
Holm, Edvard	7, 8
Holmgaard, Jens	10
Holstener, Jacob Pedersen	101, 102, 103
Holstein-Ledreborg, komtesse	14
»Horselundgaard«	78, 79, 80, 82, 84, 87, 88, 89
Horslunde	48, 50, 51, 58
Horslunde degnekald	58
Horslunde kirkegård	30
Horslunde skole	47, 48, 51, 59
Horslunde sogn	51, 58, 60, 61
Hvidkilde	31
Højbygård	31, 33, 38, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 111, 112
Højreby kommune	88
I	
Ibsen, Søren	101, 103
»Idasminde«	82
Ingemann	117
J	
Jacobsen, fhv. sognefoged	95
Jensen, C.A.	15, 20
Jensen, Hans	8, 46
Jensen, Sigurd, historiker	10
Jokumsen, Anders	83
Juel, Jens	8, 20
Jylland	26, 62
Jørgensen, Christopher	112
Jørgensen, Hans, gårdmand	99, 100, 101, 102, 112
Jørgensen, lærer	82
Jørgensen, Peder	112
K	
Kaspersen, Bente	113
Kjærgaard, Thorkild	11, 34
Knudsen, Rasmus	49, 50
Korsør amt	31
Krag, Peder	48
Kragmose	106
Krog, Rasmus	112
Kronborg amt	63
Kruse, Fr. Vinding	8
Kruse, Lauritz	117
Købelev	48
København	16, 26, 44, 77, 113, 114, 116
Københavns amt	62
Kønsberg, Anders, stokkemand	101, 102
L	
la Cour, Vilhelm	8
Landsarkivet for Sjælland	52
Landet sogn	46, 55
Lange, købmand	117
Langet	49
Langet skole	51
Langesø skole	51, 53, 60
Lehn, Poul Abraham, baron	23, 31, 33, 38, 112
Lindet skole	51
Linvald, Axel	8
Lolland	16, 27, 31, 37, 46, 64, 65, 67, 88, 94, 95, 96, 99, 101, 103, 114, 115, 117, 118
Lolland-Falster	5, 65, 78, 80, 94, 97, 119, 120
Lolland-Falsters Stiftsmuseum	5, 34, 53, 55, 57, 59, 61, 70, 95
»Lolo« Hansen, madam, barnepige for C.D.F. Reventlow og hustrus børn	25
Lund, P., skoleholder	47
Lund, Troels	78
Lundegårde	103, 112
Lungholm	31, 33, 37, 38, 46, 95
M	
Maribo	5, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118
Maribo amt	78
Maribo Kloster	101
Madsen, Lars	112
Madsen, Jørgen J.M.S.	112
Magletving	58
Magletving skole	51
Markussen, Hans	112
Markussen, Ingrid	42
Midtjylland	79
Mikkelsen, Hans	112

Mortensdatter, Elisabeth, d.a. Morten Smed	69
Mortensen, Morten, kaldet Morten Smed	69
Mortensen, Peder, stokkemand	101, 102
Mortensen Smed, Lars, boelsmand, antagelig s.a. Morten Smed	69
Munk, Kaj	89
Musse herred	101
Mysse, Rasmus	70
Müller, Ludvig Chr.	7

N

Nationalmuseet	68, 79, 80, 83, 84
Nebbelunde	95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 112
Nielsen, Anton	67
Nielsen, Jørgen, syns- og taksationsmand ...	101, 102
Nielsen, Niels, syns- og taksationsmand	101, 102
Nordlunde	51
Nordsjælland	27, 50, 51, 63
Nr. Alslev	69, 76
Nr. Tulstrup	69
Nr. Ørslev	69
Nybøllé skole	51, 57
Nykøbing	113
Nøbbet (Nyebygt) skole	47, 51, 61

O

Olsen, Bernhard, museumsdirektør	67
Olsen, J.	66
Olsen, J., kustode	70
Olstrup sogn	103
Opager skole	51, 55
Opager skov	55

P

Paulsen, Christen	49
Pedersdatter, Else, g.m. Morten Smed	69
Pedersen, Jacob	95, 96, 97, 98, 99
Pedersen, Rasmus	112
Pederstrup	5, 6, 12, 13, 16, 20, 21, 33, 34, 36, 37, 38, 42, 46, 47, 49, 50, 51, 57, 120
Petersen, Arthur H.	8
Petersen, Hans Erik, bonde	65, 66, 67
Petersen, Johannes Nørgaard	5
Petersen, S.H.	34
Piilet, Hans	112

R

Rahbek	27
Randers	69
Rasmusdatter, Pernille	48
Rasmussen, Christian	78, 79, 80, 83, 84, 86, 88, 89
Rasmussen, Hans	69, 70
Rasmussen, Holger	65

Rasmussen, Niels Chr.	119
Rathlau Schack	51
Ravnsby	83
Rawert, O	35
Reckahn, gods i Brandenburg	50, 55, 56, 62, 63
Reernæs by	67
Reimer, Lars, stokkemand	101, 102
Reventlow, Charlotte, Christian, Conrad, Einer, Ernst, Ludvig, Louise, Sophie, børn af C.D.F. Reventlow og hustru	25
Reventlow, Christian, s.a. C.D.F. Reventlow ...	27
Reventlow, Christian Ditlev, Frederik, lensgreve 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 78, 94, 96, 114, 118, 119	
Reventlow, Christian Ditlev, greve, far til C.D.F., Johan Ludvig og Louise Reventlow ...	14, 37
Reventlow, Christian Ditlev, hærfører, bedstefar til C.D.F., Johan Ludvig og Louise Reventlow	14
Reventlow, Conrad, bror til C.D.F. Reventlow ...	42, 43
Reventlow, Johan Ludvig, greve, bror til C.D.F. Reventlow	14, 22, 23, 27, 35, 42, 43, 44, 45, 46, 50, 62, 63
Reventlow, Johanne Sophie Frederikke, f. von Bothmer, g.m. lensgreve Christian Ditlev Reventlow	24
Reventlow, Louise, søster til C.D.F. og Johan Ludvig Reventlow	22, 23, 43, 46
Reventlow, Sophie Frederikke Louise Charlotte, grevinde, f. von Beulwitz, g.m. C.D.F. Reventlow	18, 20, 23, 25, 31, 44, 46
Reventlow-Sandberg v/Sundeved	42
Reventlow-museet	5, 20, 21, 24, 25, 28, 32, 104
Rhode, P.C., præst	65, 78
Ringsebølle	103, 112
Rochow, Friedrich Eberhart von, tysk godsejer og skolemand	50, 55, 63
Roskilde Universitetscenter	88
Ryde sogn	57
Rødby	101, 102, 103
Rørby	67
Raahauge, Rasmus	49
Rå	78, 79

S

Schimmelmann, Ernst	23
Schultz, malermester	82
Schytte, Andreas, professor	45
Seidelin, Klaus Henrik, bogtrykker	113, 114, 115
Selsø gods	35
Sidenius E., købmand	113

Sjælland	58, 63
Sjøbeck, Morten, landskabshistoriker	78
Skeltøfte	33, 37, 46
Skinderlykke	106
Skrubbeltrang, Fridlev	6, 7, 8, 13
Skørringe kirke	38
Skørringe skole	51
Smed, Morten, husmand og smed	69, 70, 76, 77
Smålandshavet	114
»Sognegården«	82
Sorø	14, 15
Sorø Akademi	45
Spleth, Hans Nikolaj, skoleholder	49
Stiftsbiblioteket i Maribo	113, 116, 117
Stolberg, Christian, g.m. Louise Reventlow	46
Store Lindet skole	47
Struense	94, 118
Stub	80
Sundeved	42
Sydjylland	95
Sædinge	103, 112
Sælland, Niels	117
Sønderjylland	114
Sønderkarle baroni	31, 95, 99, 100, 101
Sørensen, Rasmus	52

T

Tegner, I.W.	9
Thorsen, Sven	78
Tirsted skole	51
Tofte	96, 101, 102
Torpe	103, 112
Torslunde by	103, 112
Tvede skole	51
Tøttrup, landsdommer	113
Tågerup	103, 112

U

Uhrne	49
Uldall, museumsinspektør	84
Ussing	80, 82
Utterslev	65

V

Vallø	16
Vesterborg	30, 45, 63, 114
Vesterborg seminarium	64, 119
Vesterborg skole	47, 49, 50, 51, 58, 63
Vesterborg sogn	50, 51, 53, 58
Vesterborg sø	45
Vestjylland	78, 83
Vestsjælland	67
Viborg	69
Vålse sogn	69

W

Wendt, Carl, doktor	14, 16, 17, 44, 45, 46
Willumsen, Ole	69, 70
Wind, F.K.J.	112
Wolff, Nicolai	25
Wolsing	80

Ø

Øerne	58, 63
Øster Tirsted	96, 101, 102
Østjylland	78
Østøfte	51, 52, 82, 112
Østøfte skole	52
Østøfte sogn	49, 65, 67

Å

Ålholm amt	103
Ålstrup	33, 37, 46, 47

